

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ АБУАБДУЛЛОҶИ
РЎДАКӢ

ВБД: 809.0+802.0 (81.3 Тоҷ + 81.3 Анг)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ҲУСАЙНОВА ФАРИДА БОЗОРОВНА

**КАТЕГОРИЯИ ШАҲСУ ШУМОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ
ВА ВОСИТАҶОИ ИФОДАИ ОН ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа [PhD], доктор
аз рӯи ихтисоси 6D021300 – Забоншиносӣ (6D021302 – Забоншиносии
муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ)

Роҳбари илмӣ:

номзади илмҳои филологӣ,
дотсент Холиқзода Айниддин

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО	4
МУҚАДДИМА	5-9
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	10-15
БОБИ I. ТАҲҚИҚИ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ КАТЕГОРИЯИ ШАҲС ВА ШУМОРА ДАР НИЗОМИ ФЕЪЛ	15
1.1. Маънои грамматикии феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	16-20
1.2. Шинохти категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забоншиносии муқоисавӣ.	20-25
1.3. Давраҳои таърихӣ рушди забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	25-28
1.3.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи бостони забонҳои форсӣ ва англисӣ	28-41
1.3.2. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи миёнаи забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва англисӣ	42-49
Хулосаи боби 1	49- 51
БОБИ II. ВОСИТАҲОИ ИФОДАИ КАТЕГОРИЯҲОИ ШАҲС ВА ШУМОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ	52-55
2.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосири забонҳои муқоисашаванда	55-66
2.2. Ифодаи шумора ва шахси якуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ	66-76
2.3. Ифодаи шумора ва шахси дуҷуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ	76-81
2.4. Ифодаи шумора ва шахси сеҷуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ.....	81-96
2.5. Умумият ва фарқияти категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	96-108
Хулосаи боби 2	109 -111

БОБИ Ш. ВАЗИФАҲОИ КАТЕГОРИЯҲОИ ШАХС ВА ШУМОРА ДАР НИЗОМИ ДАСТУРИИ ФЕЪЛИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ	112 - 113
3.1. Категорияҳои шахсу шумора дар тарзҳои феъли забони тоҷикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ.....	113 - 118
3.2. Категорияҳои шахсу шумора дар замонҳои феъли забони тоҷикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ.....	118 - 131
3.3. Вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар сифаҳои феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	131 - 138
3.4. Вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар намудҳои феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ	139 - 145
Хулосаи боби 3	146 - 147
Хулоса	148 - 152
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ	153
Рӯйхати адабиёт	154 - 171
Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия	172 - 173

Фехристи ихтисораҳо

ав. – забони авестой

ғ. – ғайра

дар. кл. – дари классикӣ

лот. – лотинӣ

пахл. – паҳлавӣ

ҳ. қ. – ҳинди қадим

п. қ. – порсии қадим

п. м. – порсии миёна

п. н. – порсии нав

а. қ. – англисии қадим

а. м. – англисии миёна

а. н. – англисии нав

рус. – русӣ

тоҷ. – тоҷикӣ

анг. – англисӣ

ҳ. – ҳиндӣ

гер. – германӣ

ҳ. а. – ҳиндуаврупой

ҳ. э. – ҳиндуэронӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФЗА – Фарҳанги забони англисӣ

ЭСТ – Энциклопедияи советии тоҷик

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

ДДК – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ш. 1 – шахси якум

Ш. 2 – шахси дуюм

Ш. 3 – шахси сеюм

Ш. т. – шумораи танҳо

Ш. ҷ. – шумораи чамъ

МУҚАДДИМА

Кори рисолаи мазкур ба таҳқиқи вижагиҳои категорияи шахсу шумораи феъл дар асоси маводи забони тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Диссертатсия таҳқиқи муқоисавии категорияи шахсу шумораи феъл, омӯзиши роҳҳои ифодашавӣ ва баррасии хусусияти онҳоро фаро мегирад.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқ. Таҳқиқ ва омӯзиши муқоисавии феъл муддати зиёдест, ки тавачҷуҳи олимон, махсусан, забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст.

Ҳамзамон, типологияи муқоисавӣ як соҳаи забоншиносӣ, ки масъалаҳои баҳсталаби забоншиносии муқоисавиро ҳаллу ҷасл менамояд.

Аз ин лиҳоз, мавзӯи мазкур ба забоншиносии муқоисавӣ рабт дошта, ҳалли масъалаҳои категорияҳои шумора ва шахси феълро дар давраҳои бостон, миёна ва муосир баррасӣ ва роҳҳои ифодаи категорияи шахсу шумора дар забони англисии муосирро муайян менамояд.

Аз ин лиҳоз, мавзӯи мазкур аҳаммияти хоссаро касб намуда, он дар давраҳои бостон, миёна ва муосир баррасӣ ва роҳҳои ифодаи категорияи шахсу шумора дар забони англисии муосир муайян шудаанд.

Категория (*hatēgoria*) ба маънои васеаш ҳама гуна унсурҳои забониро дар бар мегирад, ки дар асоси хусусиятҳои умумиашон ҷудо карда шуда, ин ё он аломате, ки дар асоси маҷмуи воҳидҳои забонии ҳамаҷинс қарор дошта, унсурҳои маъноӣ ягонаю мушаххас доранд: категорияи замон, категорияи ҷондору бечон ва амсоли инҳо. Маҷмуи ҷунин аломатҳо аз воҳидҳои ҳамаҷинсу ҳамагун иборат мебошанд. Ш. Бобомуродов ва З. Мухторов аломатҳои категориявиро ба аломатҳои фарқкунанда ва таснифотӣ ҷудо мекунанд [166, 253]. Ҳамин тавр, истилоҳи категория ду маъниро дар бар мегирад: 1. Маъноҳое, ки ба гурӯҳҳои калимаҳои ҳамаҷинсу ҳамаинф баробар буда, ки берун аз ифодаи луғавии онҳо фаҳмида мешавад ва ба категорияи грамматикӣ хос мебошад. 2. Гурӯҳҳои луғавӣ ва дастурии калимаҳое, ки нисбат ба хусусияти маъноҳои умумии маъноӣ (семантикӣ) ва морфологию синтаксисӣ муттаҳид мегарданд, ба монанди: категорияи исм,

категорияи зарф, категорияи феъл ва ғайраҳо. Таҳқиқи мо низ дар хусуси категорияи шахсу шумора дар асоси феълҳо сурат гирифтааст. Ба мафҳуми категорияи шахси феъл дар навбати аввал амалу ҳаракат аз тарафи касе ё чизе дохил мегардад.

Муҳиммияти мавзӯ пеш аз ҳама, дар набудани пажӯҳиши мукаммали муқоисавӣ дар мавзуи мазкур зоҳир мегардад.

Таҳқиқи феъл ва категорияҳои шумора ва шахс, аз ҷумла дар забони англисӣ, аз масъалаҳои баҳсталаби забоншиносии муосир ба шумор рафта, дар системаи феъл категорияи грамматикии шахсу шумора ниёз ба пажӯҳиши мукамал дорад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Аз нимаи дуоми асри XX сар карда, масъалаи категорияҳои феъл дар асарҳои зиёди муаллифон, ки фарогири омӯзиши хусусиятҳои синтаксисӣ мебошанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Онҳо назарҳои худро дар забон аз диди худашон бо мисолҳо таҳлил намуда, роҳҳои осонтар аз худ намудани системаи феълро бо навгониҳо нишон додаанд. Аз ҷумла забоншинос М. Б. Нағзибекова дар таҳқиқоти муқоисавии худ қайд менамояд, ки “Анализ семантики предложений с рамкой сложного глагола и их сопоставление с аналогичными предложениями с нерамочной конструкцией показывает, что образование рамки не ведет к изменению смысла сказуемого” [75, 29]. Муҳаққиқи дигар М. Қ. Темурова дар хусуси ибораҳои сифати феълӣ таҳқиқот анҷом дода, ёдрас мешавад, ки “Вобаста ба пайдоиши шаклҳои нави сифати феълӣ таҳаввулоти чашмгире дар иборасозии сифати феълӣ низ рух дод, ки инкишофи нави ибори сифати феълӣ натиҷаҳои ҳамин таҳаввулот аст” [118, 4]. “Ибораҳои феълӣ аломатҳои ашё, ҳодисаҳо, чараёни воқеаву ҳодисаҳои муҳими атрофи моро инъикос намуда, на фақат пайвастиҳои грамматикӣ, инчунин пайвасти луғавию маъноӣ низ мебошанд” [43, 242]. П. Ҷамшедов қайд мекунад, ки “Феъл ҳамчун ҷузъи марказии вобаста ба валентнокии семантикиаш мавқеаҳои кушодеро фароҳам меорад, ки на танҳо бо шаклҳои алоҳидаи грамматикии калимаҳо, балки бо рӯйхати синфҳои морфологии

калимаҳо, ки барои ин мавқеъҳо пешбинӣ шудаанд, пур мешаванд” [44, 235]. “Феъл ягона ҳиссаест, ки тамоми ғановату тобишҳои маъноии забони ҳамаи даврахоро пурра инъикос менамояд” [61, 4]. Муҳаққиқи дигар Б. Н. Раҳмонов ишора менамояд, ки “агар дар забоне феъл сохтори муайян ва низоми муайян надошта бошад, пас метавон гуфт, хусусиятҳои грамматикӣ он дар ҳоли завоҷ қарор дорад ва ё он забонро забони миранда унвон намуд. Аз ин ҷиҳат омӯхтани феъл басо муҳим аст” [97, 17].

Аз ин гуфтаҳо бар меояд, ки омӯхтан ва таҳқиқи системаҳои грамматикӣ феъл ба манфиати забон аст. Дар ин самт таҳқиқи муҳаққиқонро нишон додан муҳим ба назар мерасад. Ҳамчун: “Тарзҳои феъл ҳамчун категорияи грамматикӣ феъл на танҳо бо морфология, балки бо мантиқ, самти амал нисбат ба иҷрокунандаи амал, категорияҳои синтаксисии мубтадо ва пуркунанда, инчунин бо тақсимои воқеии ҷумла, ташреҳи матн алоқаманд аст” [119, 3]. “Сиға воситаи грамматикӣ ифодаи категорияи модалият аст” [125, 113].

Дар забоншиносии забонҳои муқоисашаванда феъл мавқеи махсусро доро буда, аз дигар ҳиссаҳои нутқи забон тафовут дорад. Доир ба хусусиятҳои низоми дастурии феъли забонҳои мавриди назар қарордошта рисолаю монографияҳо таълиф шудаанд, ки категорияҳои грамматикӣ феъли ин забонҳоро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар ин таълифот вобаста ба феъли забони тоҷикӣ категорияҳои тарз, замон, намуд, сиға ва монанди инҳо таҳқиқ ва дифоъ шудаанд.

Дар иртибот ба ин забоншиносонро ба мисли: А. З. Розенфелд, Е. Е. Бертелс, В. С. Расторгуева, Б. Сиёев, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмухаммадов ва Л. Бузургзода, М. Н. Қосимова, Ж. Гулназарова, Х. Ҳусейнов, С. Ҳалимиён, Д. Саймиддинов, Ш. Рустамов, Р. Саидов, С. Д. Хоҷаев, З. Мухторов, А. Ҳасанов, П. Ҷамшедов, М. Қурбонов, А. Мамадназаров, Э. Исмоилзода, А. Тошов, Р. Усмонов, К. Усмонов, М. Н. Усмонова, С. Д. Холматова, Г. Т. Кулматова ва дигарон метавон ном бурд.

Муҳаққиқон дар асарҳояшон вобаста ба ҷараёни таҳқиқ ба категорияҳои феъл аз нигоҳи илмӣ ишораҳо намудаанд. Ҳамчунин, забоншиносон феълро таърифҳои гуногун намуда, қайд кардаанд, ки «аслан табиат ва маҷрои зиндагиро бе феъл тасвир кардан мумкин нест» [143, 6].

Дар таҳқиқ ва коркарди мавзӯи феъл нақш ва хидмати олимону забоншиносони хориҷӣ, аз ҷумла В. Д. Аракин “История английского языкознания”; Л. С. Бархударов «Грамматика английского языка», Р. В. Басова «Категория страдательного залога в современном английском языке»; А. В. Бондарко «Семантика лица»; В. Г. Гак «Неопределенно-личность в плане содержания и в плане выражения»; Б. А. Илиш «Современный английский язык»; А. И. Смирнитский «Морфология английского языка», «История английского языка»; О. А. Смирнитская “Древнеанглийская поэзия”; Р. Ҳадлестон «Mood as a category in English grammar», М. Блох «A Course in Theoretical English Grammar»; М. Раймонд «English grammar in use» ва дигарон шоистаи зикр мебошад.

Аз омӯзиши масъала бармеояд, ки категорияи шахсу шумора дар давраҳои бостон ва миёнаи забони англисӣ, ки лаҳҷаҳои дар бар мегирад, вучуд дошт, ки аз тарафи забоншиносон таҳқиқ шуда, дар натиҷаи серистеъмолии лаҳҷаҳо ба забони адабӣ ворид гардиданашон нишон дода шудааст.

Муҳаққиқ В. Д. Аракин чунин қайд мекунад: “Дар охириҳои давраи миёна ва аввали давраи муосири забони англисӣ бо серистеъмол гардидани омониму калимаҳои гуногун ва пайдо шудани феълҳои ёридиҳандаи “will, would, shall” ва “should” аксари бандакҳои феълӣ аз байн рафтанд” [7, 187]. Ҳамзамон, ба ҷойи ҷонишини шахси дуҷуми шумораи танҳо “thou”, шумораи ҷамъ “you” истифода мешавад. Мисол: “I have” (ман дорам), “thou hast” (ту дорӣ), “he has” (вай дорад). Шумораи танҳои шахси дуҷуми феъл бандакҳои “-est”, “-st”, баъзан “-t”: “speakest” (гап мезанӣ)-ро қабул менамуд, ки айни ҳол онҳо шакли архаистӣ ба шумор мераванд. Ҳоло ба ҷойи онҳо ҷонишини “you” бо феъли ёридиҳандаи “to be” истеъмол мегардад.

Ҳамин тавр, омӯзиши паҳлӯҳои гуногуни ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла феъл, муддати тӯлонист, ки чараён дошта, дорои заминаи кавии илмист. Инчунин дар ин самт, асару мақолаҳои зиёде таълиф гардидаанд.

Категорияҳои шумора ва шахси феъл дар фарҳангҳои солҳои 1950-1960 низ дар қорҳои В. М. Никитевич [82, 204], И. Н. Димарская [47, 5], Е. М. Галкина-Федорук [39, 160], А. В. Исаченко [54, 46] пешниҳод гардидааст.

Ҳамин тавр, дар диссертатсия бо роҳҳои гуногуни забонӣ шаклгирии ин категорияи грамматикӣ ба таври васеъ омӯхта шудааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи анҷомёфта бо барномаҳои таълимӣ ва самтҳои таҳқиқоти илмии муассисаи таҳсилоти олии касбии “Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ” мувофиқат мекунад.

Таҳқиқоти рисолаи илмӣ ба нақшаи таълимӣ ва мавзӯҳои илмии замони муосир алоқаманд буда, дар таълими фанҳо, аз қабилӣ типологияи муқоисавӣ, забоншиносии умумӣ ва грамматикаи муқоисавӣ ҳамалъониба мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, диссертатсия ба “Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” иртибот дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ аз таҳлили роҳу воситаҳои ифодаи категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забони тоҷикӣ ва инчунин тарзи ифодаи онҳо ба забони англисӣ дар мисоли адабиёти бадеӣ иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои расидан ба мақсади таҳқиқи диссертатсионӣ вазифаҳои зерин гузошта шудаанд:

– тасрифи бандакҳои шахсӣ ва феълӣ дар давраҳои бостон, миёна ва муосир дар забонҳои муқоисашаванда;

– муқоисаи асосҳои феъл дар давраи муқаддами забонҳои форсӣ ва англисӣ;

– таҳқиқи инкишоф ва пайдоиши бандакҳои феълӣ дар забонҳои муқоисашаванда;

– нишон додани хусусиятҳои феълҳои давраҳои бостон, миёна ва муосир дар забонҳои таҳқиқшаванда.

– муайян кардани воситаҳои дигари луғавӣ ва дастурии давраҳои таърихӣ инкишофи категорияи шахсу шумора дар низоми феъли забонҳои муқоисашаванда ва мақому вазифаҳои асосии онҳо;

Объекти таҳқиқро роҳу воситаҳои ифодаи категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забонҳои мавриди таҳқиқ фаро гирифтааст.

Мавзуи таҳқиқ: Таҳлили тобишҳои маъноии шаклҳои категорияҳои шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаи онҳо дар забони англисӣ мебошад.

Методҳои таҳқиқ. Дар рисолаи мазкур методҳои умумии таҳлили маводи забонӣ, аз ҷумла методҳои таҳлили ҷузъӣ, низомҳои дастурии таҳлили сохтори маъноӣ, методи муқоисавӣ ва ғайраҳо истифода шудааст.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқ. Асосҳои назариявии таҳқиқи мазкурро асарҳои илмию назариявии муҳаққиқони забоншиносии ватанию хориҷӣ, аз ҷумла М. Н. Қосимова, С. Ҷоматов, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, Ҳ. Саймаҳмадов, З. Мухторов, Ж. Гулназарова, С. Мирзозода, Ҳ. А. Саидзода, Р. Шодиев, М. Саломов, Э. Исмоилзода, Р. Усмонов, Ф.

Баротов, А. Тошов, Г. Н. Расулова, М.Э. Азизова, М.Н. Усмонова, К.А. Левковская, С. Д. Холматова, Г. Т. Кулматова, Б. Муродов ва дигарон ташкил медиҳанд, ки ҳар яке дар баррасӣ ва таҳқиқи ин зухуроти забонӣ – феъл арзишманд ба шумор мераванд. Асосҳои методологии таҳқиқи мазкурро асарҳои илмию методологии олимони забоншинос, ки доир ба таърихи забони тоҷикӣ ва англисӣ, доир ба назарияи забон ва вижагиҳои забони осори классикӣ таҳқиқоти боарзиш анҷом додаанд, ташкил медиҳад. Ҳангоми таълифи диссертатсия ба асарҳои олимони Русия ва Аврупо, чун В. В. Виноградов, В. Д. Аракин ва инчунин, ба осори забоншиносони тоҷик Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ, Д. Т. Тоҷиев, М. Н. Қосимова, Б. Камолитдинов, Ҳ. Мачидов ва дигарон низ така намудем.

Сарчашмаи мисолҳои таҳқиқ. Ҳангоми таҳлили осори бадеӣ аз нависандагони тоҷик ва англис, ки аз тарафи тарҷумонҳои дохилӣ ва хориҷӣ тарҷума шудаанд, ба мисли: «Ёддоштҳо», “Исёни Муқаннаъ”-и С. Айнӣ, «Мартин Иден»-и Ч. Лондон, «Ҷен Эйр»-и Ш. Бронте, «Ғӯрмағас»-и Э. Л. Войнич, «Алиса дар олами аҷоибот»-и Л. Каррол, “Тоҷикон дар оинаи таърих”-и Э. Раҳмон, “Маърифати Гумшуда”-и Ф. Старр, «Ҷазираи ҷавохирот»-и Р. Стивенсон, «Пирамард ва баҳр»-и Э. Ҳемингвей ва ғайра ҳамчун манбаи мисолҳои диссертатсия истифода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикии таҳқиқ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқро мисолҳои феълҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, англисӣ ва тоҷикӣ дар ҷумлаҳои асарҳои бадеӣ аз нигоҳи хусусиятҳои корбурди онҳо аз рӯйи шакл ва мундариҷаи категорияҳои шахс ва шумора ташкил медиҳанд.

Ҳамзамон, ҷиҳати мушаххас намудани вижагиҳои забонии мисолҳо аз лиҳози таҳлили муқоисавӣ ба фарҳангҳои дузабона ручуъ карда шудааст.

Навгони илмии таҳқиқ. Дар забоншиносӣ нахустин маротиба ба таври маҷмӯӣ мавзӯи категорияи шумора ва шахси феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаву истеъмоли он дар забони англисӣ таҳқиқ шудааст. Дар хусуси категорияи шахсу шумораи забонҳои муқоисашаванда маълумоти тоза дода шудааст.

Бисёрчанба будани мавзуи феъл бо фарогирии масъалаҳои муқоисавӣ, умумият ва фарқии шахсу шумораи феълҳо дар диссертатсияи мазкур муайян карда шудааст. Баъзе ҷанбаҳои баҳсбарангези категорияи шахсу шумора дар забони англисӣ дар замони муосир аз нав таҳқиқ шудаанд.

Инчунин якчанд шабоҳату тафовути шахсу шумораи феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ ошкор карда шуданд.

Роҷеъ ба баъзе ҷанбаҳои категорияи шахсу шумораи феълҳои забонҳои муқоисашаванда ақоиди нав изҳор карда шудааст.

Дар низоми дастурии феъли забонҳои муқоисашаванда як қатор муодил ва муродифҳои нав муайян карда шуданд.

Нуқтаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Дар таҳқиқоти мазкур таҳлилу муқоисаи ифодаи шахсу шумораи феълҳо, давраҳои таърихии онро фаро гирифта, умумият ва фарқияти он нишон дода шуда, аҳаммияти илмиро амалӣ дорад.

2. Дар давраи бостон фарқи бештар дар шумораи феъл дида мешавад, ки он дар форсии бостон фарогири 3-шумора ва англисии бостон фарогири ду шумора мебошад. Аммо, шахсҳо фарогири 3-адад буда, муодили якдигарро доро мебошанд.

3. Анҷомаи дуҷумдараҷа барои тарзи фоилии шахси сеюми шумораи дугона мавҷуд буд: [ajivtm, ajivatam]. [uba ajivatan] – онҳо (ду кас) якҷоя меистанд.

4. Дар таҳқиқи муқоисавӣ вазифаҳо ва роҳҳои ифодаи категорияҳои шахсу шумора дар забонҳои таҳқиқшаванда, вижагиҳои умумӣ ва хос дарёфт мегарданд. Вижагиҳои умумии онҳо дар ифодаи маъноҳои умумии категориявӣ зоҳир мегарданд. Фарқи онҳо бештар аз ҷиҳати вижагиҳои сохторӣ ва тарзҳои ифодаӣ дида мешаванд.

5. Дар забонҳои муқоисашаванда категорияи шахсу шумораи феъл, ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ се шахсро дар бар мегирад.

6. Мавҷудияти категорияи шахси феъл дар забонҳои таҳқиқшаванда се шахсро дар бар гирифта, аз ҳам фарқ мекунад. Масалан, феъли “*давидан*”-ро

дар замони ҳозираи сиғаи хабарӣ тасриф намоем: *медавам – I run, медавӣ – you run, медавад - he (she, it) runs, медавем - we run, медавед - you run, медаванд - they run.*

7. Бандакҳои ифодакунандаи шумора ва шахси феъл “-s, -es” дар замони ҳозира ва “-ed” дар замони гузаштаи забони англисӣ мебошанд.

8. Дар вақти тарҷума намудани бандакҳои феълии забони тоҷикӣ ба англисӣ шахсу шумораи он тариқи аналитикӣ сурат мегирад. Дар забони англисӣ шахси дуҷум “you” дар ҳар ду шаклҳои шумора истифода бурда мешавад, бинобар ҳамин муайян намудани шумора тавассути матн семантикӣ ошкор мегардад.

9. Шахси сеюми феъл шаклҳои муайяншахс, номуайяншахс, ғайришахс ва бешахсро дар бар гирифта, дар забонҳои муқоисашаванда ба шумораҳои танҳо ва ҷамъ ҷудо мешавад.

10. Дар сиғаи амрии забонҳои муқоисашаванда шумораи танҳои шахси дуҷум бо асоси замони гузашта, ба бандакҳои феълӣ ифода меёбад: “Рав!–Go!”.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки натиҷаҳои назариявии таҳқиқ заминаҳои илмию назариявии таҳқиқоти минбаъдaro дар мавзӯҳои марбута тавсеа мебахшад. Натиҷаҳои онро ҳамчунин ҳангоми гузаштани машғулиятҳои назариявӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ, семинарҳо, таҳияи рисолаҳои хатм, диссертатсия ва ғайраҳо, метавон истифода намуд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои амалии диссертатсияи мазкурро ташкил ва баргузори машғулиятҳои амалӣ оид ба грамматикаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, забоншиносии муқоисавӣ, тарҷума ва ғайраҳо метавон истифода бурд. Натиҷаҳои он ҳамчунин метавонанд ҳангоми таҳияи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимию методӣ, фарҳангҳои луғат ва ғайраҳо дар доираи забонҳои мавриди таҳқиқ муфид бошанд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсияи мазкур ба шиносномаи ихтисоси 6D021300 – Забоншиносӣ

(6D021302 забоншиносии муқоисавӣ – таърихӣ, қиёсӣ ва муқоисавӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи диссертатсия бо таъя ба осори илмӣ ва адабию луғатномаҳо муҳимтарин хусусиятҳои таҳлили муқоисавии шумора ва шахси феълҳоро дар забонҳои муқоисашаванда муайян кардааст. Дар диссертатсия ва мақолаҳои нашр гардида аз тарафи муаллиф натиҷаҳои асосии таҳқиқ инъикос ёфтаанд.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтавои диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ тайи солҳои 2017–2024, инчунин дар конференсияҳои илмӣ-назариявии нақшавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар шакли маърузаҳои илмӣ низ ироа ва баррасӣ гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Муҳтаво ва натиҷаҳои рисола дар конфронсҳои минтақавӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалии ҳайати профессорону устодони ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, ДМТ, дар конфронсҳои илмӣ-амалии Донишкадаи технологӣ ва менечменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб дар шакли маърузаҳои илмӣ гузориш шудаанд. Натиҷаҳои асосӣ дар 11 мақолаву маърузаи илмӣ баррасӣ шуда, дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ, ки ба рӯйхати маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи КОА ҚТ шомиланд, ба таъб расидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (суратҷаласаи № 6 аз 27.08.2023) ва дар ҷаласаи кафедраи таърихи забон ва типологияи факултаи филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи № 5 аз 13-уми ноябри соли 2023) муҳокима шуда, ба дифоъ тавсия шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса, номгӯйи адабиёт бо зербахшҳои феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда ва феҳристи интишороти илмии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ иборат аст.

Дар муқаддима мавзӯ асоснок шуда, дараҷаи омӯзиш, мақсаду вазифа, аҳаммияти амалӣ ва назарӣ, объекти таҳқиқ ва ғайраҳо баррасӣ шудаанд.

Дар боби якум масъалаҳои назариявии марбут ба категорияи шахс ва шумора дар низоми феъл баррасӣ шудаанд.

Боби дуюм ба таҳқиқи воситаҳои ифодаи категорияҳои шахс ва шумора дар феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст.

Дар боби сеюм вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар низоми дастурии феъли забонҳои мавриди муқоиса ва таҳлил қарор дода шудаанд. Ҳаҷми умумии рисола аз 173 саҳифаи ҷопӣ иборат буда, 3 нақша ва 33 ҷадвалро дар бар гирифтааст.

Дар бахши хулоса натиҷаҳои ба даст овардаи муаллиф оварда шудаанд.

БОБИ I.

ТАҲҚИҚИ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ КАТЕГОРИЯИ ШАХС ВА ШУМОРА ДАР НИЗОМИ ФЕЪЛ

1.1. Маънои грамматикӣ феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Феъл дар забонҳои муқоисашаванда ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ ба шумор рафта, дорои аломатҳои грамматикӣ мебошад. Ба мисли ин аломатҳо дар ҳиссаҳои дигари нутқ мушоҳида намудан ғайриимкон мебошад.

Дар таҳқиқ ва коркарди мавзӯи феъл нақш ва хидмати олимону забоншиносони тоҷику хориҷӣ А.З. Розенфелд (“Глагол”), В.С. Расторгуева (“Основы иранского языкознания”), Д. Саймиддинов (“Форсии Бостон”), З. Мухторов (“Таърихи забон”), В.Д. Аракин (“История Английского Языкознания”), С. Ҳалимиён (“Феъл (Куниш)”) ва дигарон шоистаи зикр мебошанд.

Феъли забонҳои муқоисашаванда ҳиссаи мустақилмаъно ба шумор рафта, вазъияту амал, ҳолат ва ҳаракати амалро, ки ифодакунандаи он шахсу шумора ба ҳисоб рафта, категорияҳои хоси худро доро мебошад. Мисол: “*Бо ин ҳол дар атрофи Самарқанд деҳа ба деҳа ва қалъа ба қалъа **чангу гурез карда мегашт***” (181, 129). ~ “*He was fighting battles and retreating from village to village, and fort to fort around Samarqand*” (198, 129). «*He had a telescope and he looked into the sea as if he wanted to find something there*» (207, 7). ~ “*Рӯзҳои дароз дар атрофи истгоҳ мегашт ё ба даст дурбини якмилаи мисинро гирифта, ба болои харсангҳо мебаромад*” (191, 5). «*She looked up, while I still gazed at her: no start, no increase or failure of colour betrayed emotion, consciousness of guilt, or fear of detection*» (211, 259). ~ «*ӯ сар бардошт, аммо чеҳраи ӯ ҳамоно бетағйир буд; на абрӯвонаш ҳам мехӯрд, на саросема шуд, на нишонае аз эътирофи гуноҳ, на тарсу ҳаросе аз ҳукми ҷазо*» (183, 149). Яъне, дар ҳар ҳолат, ки амалу ҳаракат ҳаст, онро феъл меноманд.

Муҳаққиқон дар асарҳои худ вобаста ба мақсаду равиши таҳқиқашон ба маънои феъл аз нигоҳи худашон тобишҳои гуногуни илмӣ ворид кардаанд,

ки дар ин маврид феъл хусусияти луғавӣ-маъноиро бештар соҳиб мегардад. Оид ба хусусияти маъноии феъл забоншиносони хоричӣ, аз ҷумла А.И. Смирнитский, В.Д. Аракин, Л.В. Шерба, М.Василев, К.В. Горшкова, Н.Новиков, Шабанова, А.З. Розенфелд, инчунин муҳаққиқони тоҷик Н. Маъсумӣ, М. Давлатов, Ш. Рустамов, Р. Ғафуров, П. Ҷамшедов, А. Мамадназаров, Ҳ. Саймаҳмадов, Р. Усмонов, А. Ҳасанов, Д.М. Искандарова, Э. Исмоилзода, А. Тошов ва дигарон таҳқиқот бурдаанд.

«Дар забони асари бадеӣ, феъл тобишу махсусияти маъноии хосро дорост, зеро дар асари бадеӣ феъл ба тасвир ҷон мебахшад, ҷисмҳои бечони беҳаракатро зинда месозад ва ба ҳаракат меоварад» [60, 58]. Ифода ёфтани маъноии луғавии феъли забони тоҷикро метавон дар вижагиҳои соҳти таркибии он муайян сохт.

Ёдовар мешавем, ки омӯзиш ва таҳқиқи вижагиҳои маъноии феъл дар забонҳои мавриди таҳқиқ аз мадди назари забоншиносон дур намондааст. Муҳаққиқ Ж. Гулназарова дар хусуси маъношиносӣ таҳқиқоти пурарзиш гузаронида, чунин қайд мекунад: «Маъношиносӣ ҳамчун як рукни мустақил дар қарни XIX ба вучуд омадааст. Масъалаи асосиеро, ки маъношиносӣ меомӯзад, ин пеш аз ҳама баромади таърихии вожа ба ҳисоб меравад» [41, 14]. Муҳаққиқ зимни баррасии мавзуи мазкур ба шаклгирии вожаҳо, сабабҳои тағйири маъно намудан ва аз ҷониби истеъмолкунандагон ба тағйироти маъноӣ дучор шудан тавачҷуҳи хосса зоҳир намудааст. Забоншинос З. Мухторов низ, як қатор мақолаву асарҳояшро ба феъл бахшида, умумияту хусусият, тафовути маъноӣ ва сохтори онҳоро дар давраҳои муайян нишон додааст [74]. Таҳқиқгарон дар асару мақолаҳояшон хусусияти гуногуни лексикӣ ва маъноии феълро гурӯҳбандӣ намудаанд. Аз он ҷумла Р.А. Усмонов дар таҳқиқоти хеш 9 гурӯҳи феълҳои содаро вобаста ба маъноҳояшон мавриди баррасӣ қарор додааст [124].

Дар ташаккули луғати феъл аз нигоҳи сохтор ва маъно забони форсӣ ва ё забони тоҷикӣ мақоми вижа дорад. Ҳамин аст, ки дар забоншиносии тоҷик доир ба хусусиятҳои грамматикӣ феъл фикру андешаҳои ҷолиб баррасӣ

шудаанд. Дар асари забоншиноси тоҷик Б. Сиёев оид ба таърихи феълҳои забони тоҷикӣ маълумоти зиёд дида мешавад [108; 109]. Инчунин маълумоти возеҳ дар асари забоншиносони таърихнигор – В.С. Расторгуева ва А. А. Каримова дар хусуси сохтори феълҳои забони тоҷикӣ [91], С. Ҳалимиён «Феъл» (куниш) аз дидгоҳи нав оид ба вижагиҳои феъл ибрази назар намудааст. Аз сабаби он ки феъл дар табиат амалу ҳаракат ва вазъиятро ифода мекунад, муҳаққиқ С. Ҳалимиён онро «куниш», яъне кардан, иҷро намудани амал ном ниҳодааст ва хусусиятҳои грамматикӣ феълро хеле равшану амиқ ва илмӣ таҳқиқ намудааст [143].

Дар забоншиносии тоҷик муҳаққиқони дигарро низ ном бурдан мебояд, ки дар таҳқиқҳои хусусиятҳои гуногун доштани феълро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додаанд.

Дар забонҳои баррасишавандаи мавзуи феъл, чандин шакли морфологии он дида мешавад, ки ҳар яки онҳо маънои муайяни грамматикӣ ва луғавӣ доранд. Масалан, феъли «гуфтан» дорои шаклҳои морфологии «гуфт – said», «мегуфт – he has said», «гуфта истода буд – he was saying» мебошад. Ҳамаи ин шаклҳои феъли замони гузашта ба шумор рафта, ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳои феъл мебошанд. Дар ҳамин намуд онҳо хусусияти маъноӣ категорияҳои шахсу шумора, намуд, тарз, сиға ва замонро дар бар мегиранд.

Феъл воҳиди сермаънотарин ва серистеъмолтарини луғавӣ ба ҳисоб рафта, созандаи мураккабтарин хусусияти шаклу маъноӣ таркибсозандаи калима мебошад. Инчунин феъл дорои паҳлӯҳои гуногуни лексикӣ ва маъноиву услубӣ ба шумор рафта, барои муассир гардидани гунаҳои муҳобирот ё баёни ҳолату вазъияти амал нақши муҳим мегузорад. Мисол: «*Моро кӣ ин ҷо овард? – гуфта аз касоне, ки ба болои сараш ҷамъ шуда буданд, нурсид. – Моён! – Шумоён ҳам дудед*»? (179, 88) ~ «*Who brought me here, he asked the people bending over him.–We did.–Did you see it too?*» (197, 10).

Дар ин мисолҳо феълҳои «овард, пурсид» шумораи танҳои шахси сеюми замони гузаштаи сиғаи хабарӣ буда, дар тарҷумаи англисии он феълҳои «brought» ва «asked» ба воситаи ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо «he» ва бандаки замони гузаштаи «-ed» шахси сеюми шумораи танҳоро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи сеюм феъли «дидед» ба шахси сеюми шумораи ҷамъи замони гузашта мансуб буда, дар тарҷумаи он ибораи «did you see» омадааст, ки «did» феъли ёридиҳандаи ифодакунандаи замони гузашта буда, ҷонишини шахси дуёми шумораи ҷамъ «you» дар шакли аналитикӣ омада, аз рӯйи маъно дар тарҷума барои ифодаи бандаки феълии «-ed»-и забони тоҷикӣ истифода шудааст.

Феълҳо ташкилкунандаи бахши муайяни таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд. Феълҳо дар забонҳои муқоисасазанда аз асоситарини унсурҳои забонӣ ба шумор рафта, мақоми хоссаи нахвиرو ишғол менамоянд. Бидуни иштироки феъл дар ҷумла ифода намудани фикри мушаххас бештар ғайриимкон аст. Одатан, феъл дар ҷумла хабар шуда меояд ва фикрро ҷамъбаст менамояд. Мисол: «*Ана ҳамин гуна аҳволҳо ба аҳволи рӯҳияи аҳолии Мовароуннаҳр бетаъсир намонд ва онҳо дар вақтҳои охир ба Муқаннаъ камтар хайрхоҳӣ мекардагӣ шуданд*» (181, 136). ~ «*These circumstances inevitably inflamed the spirit of the population of Mavarannahr. Therefore, at the end they sympathized with Muqanna less and less*» (198, 136).

Феъл дорои хусусиятҳои гуногун буда, мақоми махсусро дар нутқ дорад. Хусусиятҳои асосии феъл сермаъноӣ ва серистеъмолии он мебошад. Донишмандони ватаниву хориҷӣ дар бораи вижагиҳои феъл аз лиҳози шахсу шумора, замон, намуд, сиғаву тарз ва ғ. борҳо ибрази андеша кардаанд. Аммо дар ин таҳқиқ кӯшиши баррасии масъалаи таснифоти шахсу шумораи феъли забони тоҷикӣ ва воситаҳои ифодаи он дар забони англисӣ ба тафсир сурат гирифтааст. Ин таҳқиқ перомуни тобишҳои маъноӣ, роҳҳои ифодаёбии шахсу шумора, сохт ва усулҳои ташреҳи афёол дар забони англисӣ аз арзиш ва аҳаммияти вижае бархӯрдор аст.

Феъл худ амалу ҳаракати табиат, ҳайвонҳо, инсонҳо ва тамоми мавҷудотро дар бар мегирад. Ҳаракати кайҳон, замин ва ҳамаи он ашӯҳои бечоне, ки дар он вучуд дорад феъл ба шумор меравад. Мисол: «*The Clouds were building up now for the trade wind and he looked ahead and saw a flight of wild ducks etching themselves against the sky over the water, then blurring, then etching again and he knew no man was ever alone on the sea*» (204, 76). ~ «Тӯдаи абрҳо дар зӯшае аз осмон ҷамъ омада, аз вазиши боди хушк **хабар медоданд** ва пирамард дар пеш парвози мурғобиҳои **ваҳширо дид**, ки дар зеро осмон **падид омаданд**, баъд **парешон шуданду зайб заданд** ва пас аз чанд лаҳзае боз **падидор шуданд**. Ва пирамард **фаҳмид**, ки одам ҳаргиз дар баҳр танҳои танҳо нест» (192, 77).

Аз ин маълум мешавад, ки феълҳои забонҳои муқоисашаванда дар баробари дорои маъноҳои луғавӣ будан, дорои маъноҳои грамматикӣ шахсу шумора, намуд, тарз, замон ва সিға мебошанд.

1.2. Шинохти категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забоншиносии муқоисавӣ

Дар забоншиносии тоҷик вобаста ба хусусияти гуногуни грамматикӣ феъл рисолаю монографияҳои фаровони ҷолиб нигошта шудаанд, ки дар онҳо категорияҳои грамматикӣ ин ҳиссаи нутқ ба таври густурда таҳқиқ шудаанд. Дар ин таҳқиқот нозуқиҳо ва махсусиятҳои категорияҳои грамматикӣ феъл коркард шудаанд. Мақолаҳои илмӣ марбут ба вижагиҳои феъл дар як давраи муайян, дар асарҳои алоҳида низ таҳқиқ шудаанд. Дар иртибот бо ин метавон низомии дастурии “Забони адабии ҳозираи тоҷик», Б. Камолиддинов «Ҳусни баён», С. Ҳалимов «Вазифаҳои грамматикӣ як феъл» ва «Феъл (куниш)», Р. Шодиев «Феъл дар «Шоҳнома» (маъно ва сохтор)», К. Усмонов “Морфологияи муқоисавӣ забонҳои англисӣ-тоҷикӣ” ва ба ин монанд чандин асарҳои забоншиносони дигарро ном бурд, ки доир ба вижагиҳои феъл ибрази ақида намудаанд.

Масъалаҳои таҳқиқоти феъл дар забоншиносии хориҷӣ дар асри XIX дар робита бо омӯзиши категорияҳои феъл оғоз гардидааст. Дар навбати

аввал мақоми категорияи шахсу шумора ҳамчун категорияи грамматикӣ феъл муайян мешавад. Дар ин самт саҳми забоншиносони хориҷӣ, аз ҷумла А.Х. Востоков (1831), В.Г. Белинский (1837), Ф.И. Буслаев (1881), К.С. Аксаков (1875), А.М. Пешковский (1956), А.А. Потебня (1958) ва дигарон назаррас мебошад.

Дар асари забоншиноси рус В.В. Виноградов категорияҳои шумораву шахси феъл дар забоншиносии рус тавсиф шудааст. Муаллиф дар қораш категорияи шахсро “таҳкурсии хабари ҷумла” номида, шаклҳои наҳвӣ ва аналитикӣ шахсро, дар шаклҳои шахси яқум, дуҷум ва сеҷум баррасӣ намуда, маънӣ ва қорбасти шаклҳои шахсдори феълро таҳлил намуда, инчунин, феълҳои бешахро низ тавсиф додааст [31].

Забоншиноси маъруфи рус Л.В. Шерба категорияи шахсро бештар барои феъл хос нишон дода, субъекти онро дуруст ва равоҷу фаҳмо эътироф менамояд, зеро аз маъноӣ категорияи феъл бармеояд: «Ҳаракат аз рӯи тасаввуроти муқаррариамон, бояд субъект дошта бошад» [150, 76]. Ин гуфтаҷоро бо мисоли зер исбот намудан мумкин аст.

Мисол: *“Оё рост аст, ки хони шумо ба давлати Хитой ғалаба кардааст?”* (181, 27). ~ *“Is it true that your khan defeated China?”* (198, 27).

С. Ҳалимиён категорияҳои шахсу шумораро бо категорияҳои сиғаву замон дар ҷумла “хабар ва хабари ҷумла” шуморида, фарқияти шаклҳои бешахси феълро аз шаклҳои шахсдори феъл ҷудо менамояд. Шаклҳои бешахс, мисли сифати феълию масдар ва феъли ҳолро аз шаклҳои шахсдор бинобар сабаби надоштани хабари категорияҳои замону сиға, шахсу шумора, намуду тарз ҷудо мекунад [143, 96].

Ба ҳулосае метавон омад, ки шахс ифодакунандаи хабар, шунаванда ва шахсе аст, ки дар суҳбат ҳамроҳ шуда наметавонад (шахси сеҷум): *“Аммо агар мо шуҷоати шахсии ӯро бо мақоли тоҷикӣ ифода кунем, ӯ “хонашери майдонгариб” буд”* (181, 28). ~ *«However, if we express his personal courage with a Tajik proverb, he was truly “Khona-sheer-u-maidan-garib” (a lion in his home and lonely in the city’s central square)»* (198, 28).

Ба категорияи морфологии шахс марбут будан ва ё набудани ҳаракату амали нутқ мебошад. Яъне – шаклҳои шахсдор тааллуқ доштани амалро ба гӯянда – шахси яқум, шунаванда – шахси дуҷум ё шахсе, ки на гӯянда, на шунаванда мебошад – ашъи бечон – шахси сеҷум – мебошанд. Мисол: “*Яҳё ҳам ин гапи халифаро хӯрда хомӯш намонд ва дар ҷавоби ӯ гуфт, ки Алӣ бинни Исо ин ҳама чизҳоро аз мардум бо зулм ситондааст ва агар ман ҳам бо зулм мол гундоштанро хоҳам, дар як соат аз ин чизҳо беитар ва беҳтар мол меёбам*” (181, 150). ~ “*After hearing the Caliph’s words, Yahya did not remain silent, but answered that Ali ibn Isa had taken all these things by force, and robbed the people. If he wanted to collect these kinds of goods by oppression and plunder, he could have found more, and much better goods, in an hour*” (198, 150).

Муҳаққиқ А.А. Юдин қайд мекунад, ки “он яке аз категорияҳои муҳимми феъл ва яке аз категорияҳои асосии сохтори грамматикӣ забон мебошад” [152, 153].

Шаҳси яқум ва шаҳси дуҷум, ифодакунандаи мансубияти амал ба иштирокчиёни амали нутқ буда, чунин қобилиятро шаҳси сеҷум надорад. Бинобар ин, фарқияти бештар дар шаҳси сеҷум дида мешавад.

Шаҳси яқуми феъл хабарро ба шунаванда иброз менамояд. Мисол: “*Ин сухани Яҳёи Бармакӣ ҳам ба Рашид таъсир накард ва Алӣ бинни Исоро дубора ба Хуросон фиристод*” (181, 150). ~ “*These words from Yahya Barmaki did not influence the Caliph, who sent Ali ibn Isa back to Khorasan for a second term*” (198, 150).

“Шаҳс категорияи грамматикӣ тасрифшавандаи феъл аст” [168, с.271]. “Бинобар сабаби дорои синфҳо ва зерсинфҳо будани категорияи шаҳс метавонем онро чун “категорияи олий” тавсиф намоем” [168, 271].

Категорияи шаҳс мазмуни ҷумларо бо шаҳсияти гӯянда алоқаманд менамояд, яъне мазмун ба худи гӯянда ё аз номи ӯ ба шаҳси дуҷум ё сеҷум нисбат дода мешавад. Мисол: “*Аммо ба сабаби ихтилолҳое, ки дар Арабистон пайдо шуданд, ӯ маҷбур шуд, ки ба Бағдод кӯчида равад ва барои*

дар итоати худ нигоҳ доштани Хуросон ва Мовароуннаҳр он фикреро, ки дар бораи дар зери тобеияти худ ба маъмурони маҳаллӣ супурдани ин сарзамин дошт, ба амал барорад” (181, 156). ~ “*But conflicts arose in Arabia, which forced him to return to Baghdad. To keep the territories of Khorasan and Mavarannahr under his subordination, he started appointing local rulers for these territories*” (198, 156). Дар ин мисол амалу ҳаракат ба шумораи танҳои шахси сеюм марбут дода шудааст.

Ба ақидаи забоншинос В.В. Химик, “танҳо шахс ифодакунандаи хабар мебошад” [139, 83]. Дар ин ҷанба муҳаққикон “шахси хабардодаро” барои муайянсозии сохтори грамматикӣи ҷумлаи сода “марказӣ” эътироф менамоянд.

Чуноне ки забоншинос В.Г. Гак афзудааст: “категорияи шахс, ки дар бисёр ҳолат яке аз категорияҳои асосии хабар баррасӣ мегардад, ба ҷумла тааллуқ дорад” [38, 73]. Дар луғати О. С. Ахманова “категорияҳои шумора ва шахс ҳамчун категорияи грамматикӣи феъл” таъриф дода шудааст, ки “муносибати гӯяндаро ба шунаванда ифода мекунад” [164, 220].

Муҳаққик Б. Муродов категорияи шахсро ба зергурӯҳи лексикӣ-грамматикӣи ҷонишинҳои шахсӣ хос медонад [72, 119]. Дар грамматикаи забони муосир нуктае афзалият дорад, ки мутобиқи он ҷонишинҳои маъноӣ грамматикӣи доранд.

Категорияи шахсро дар ҷонишин бо категорияи шахс дар феъл муқоиса намуда, як қатор аломатҳои умумии ба онҳо хосро ошкор мекунем ва маъноӣ грамматикӣеро муайян месозем, ки онҳо ифода мекунанд. Ба ҳам наздик будани категорияи шахси феълро бо ҷонишинҳои шахсӣ дида мебароем. “*Рӯзи дуюм аввали нагоҳӣ ман ба мактаб рафтам, ки дар он ҷо гайр аз мактабдор каси дигаре нест*” (177, 21). ~ “*On the second day I went to school early, and when I arrived no one was there but the teacher*” (196, p. 233). “*Айб ба ту не, ба домуллот ва халифаат аст*” (177, 40). ~ “*It’s not your fault, it’s Domullo’s and Khalifa’s fault*” (196, p. 244).

Дар мисоли якум ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо *ман* мубтадо буда, бо феъли *рафтам* омадааст. Истеъмом шудани шахсу шумораи феъл дар забони тоҷикӣ бидуни ҷонишин маънои ҷумларо ҳалалдор намекунад. Дар забони тоҷикӣ бе иштироки ҷонишини шахсӣ муайян намудани шахсу шумора тавассути бандакҳои шахсӣ имконпазир мебошад. Ҳарчанд ғалат набошад ҳам дар он ҷумла нопуррагӣ эҳсос карда мешавад. Дар ҷумлаи дуюм ҷонишини шахсӣ дуҷуми шумораи танҳо “you” омадааст, ки он тоза ба категорияи шахси ҷонишин тааллуқ дорад. Ҳангоми диққат намудан ба роҳҳои ифодашавии шумора ва шахси феъл дар забони англисӣ бештар ҷонишини шахсӣ чун морфемаи нишондиҳандаи шахс, пеш аз феъл меояд (I said, you said, he said...). Дар шаклҳои аналитикӣ нақши онро бандакҳои шахсӣ дар шаклҳои синтетикӣ ифода менамояд: *“I asked Aunt Reed once, and she said possibly I might have some poor, low relations called Eyre, but he knew nothing about them”* (211, 34). ~ *“Ман боре ҳолаи Ридро нурсидам, ӯ гуфт, ки эҳтимол ман ҳешу табори бенавое бо насаби Эйр дорам, лекин аз бобати онҳо ба ӯ чизе маълум нест”* (183, 22).

Дар забоншиносии муосири англисӣ ҷонишинҳои шахсӣ ҳамчун вожаҳои тавсиф мешаванд, ки танҳо маънои грамматикиро ифода мекунанд ва дар қатори нишондиҳандаҳои аналитикии грамматикӣ бо гурӯҳи феълҳои дуруст ва нодуруст ё феълҳои ёридиханда истифода мешаванд. Феъл дар забони англисӣ бе мубтадо ё бе ҷонишинҳо шахсу шумораро ифода карда наметавонанд. Яъне, онҳо дар шакли аналитикӣ истеъмом мегарданд.

Категорияи шахс ҳамчунин, аз нуқтаи назари функционалӣ (вазифавӣ) дар таҳқиқоти муосир баррасӣ шудааст [51; 49; 151; 152; 35; 36; 138; 21; 23; 25; 87;] ва дигарон.

Муҳаққиқ Стратийчук маънои шахсро дар сатҳи матн таҳқиқ намуда баён кардааст, ки “вобастагии матн пурра ба муаллиф тобеъ шуда, ташкил ва сохта мешаванд [117, 9]. Модалнокии субъективӣ (муносибати гӯянда ба он ки ӯ чиро ифода месозад) ба сифати таркиби матн ҳамчун созандаи

категорияи шахсият баррасӣ мешавад. Дар ин асос метавон хулосагирӣ намуд, ки категорияи шахс ифодакунандаи “симои муаллиф” мебошад.

Таҳқиқоти забоншинос Е.А. Привалова роҷеъ ба масъалаи майдони вазифавӣ-маъноии шахсият дар варианти гуфтугӯи забони англисӣ дар вилояти Квебек бахшида шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот ошкор гардид, ки майдони вазифавӣ-маъноии шахс дар гуфтугӯи вилояти Квебек тавассути таъсири мутақобилаи воситаҳои забонӣ (морфологӣ, синтаксисӣ, интонатсионӣ-синтаксисӣ, лексикӣ, лексикӣ-грамматикӣ, матнӣ (контекстуалӣ) ва пайвастиҳои гуногуни онҳо) ташкил ёфтааст, ки бо умумияти вазифаҳои грамматикӣ бо соҳаи муносибатҳои шахсӣ, яъне муносибат ба шахс аз мавқеи гӯянда муттаҳид гаштаанд.

Маълум гашт, ки ҳангоми тарҷума дар маркази майдони вазифавӣ-маъноӣ ҷонишинҳои забони англисӣ бо феъл истеъмол шуда, дар забони тоҷикӣ тавассути бандакҳои феълӣ ифода меёбанд. Ҳамчунин, бо асоси феъл – хабар шахс ва шумораи муайяно ифода мекунад. Масалан, шаклҳои феълӣ дар шумораи танҳои шахси сеюм ва ҷамъ: «*They sat on the Terrace and many of the fisher men made fun of the old man and he was not angry*» (204, 8). ~ «*Онҳо ба қаҳвахонаи Террас рафтанд, бисёре аз моҳигирон пирамардро масхара мекарданд, аммо ӯ озурда намешуд*» (192, 9). Дар ҷумлаи англисӣ «*he was not angry*» омадааст, ки иҷрокунандаи амал ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо “*he*” мебошад. Дар забони тоҷикӣ шахсу шумора дар феъл бо ёрии асоси феълии ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо омадааст.

Аз инҷо бармеояд, ки феъл дар забони тоҷикии замони гузашта дар шумораи танҳои шахси сеюм бе бандак ифода мегардад.

1.3. Давраҳои таърихӣ рушди забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Қабл аз ҳарф задан дар хусуси категорияҳои шумора ва шахси феъл дар давраҳои мухталифи забонҳои мавриди таҳқиқ ҳарф занем, мо дар бораи давраҳои таърихӣ он мухтасар маълумот медиҳем.

Забони форсӣ-тоҷикӣ таърихи бой дошта, осори хаттии ин забон аз қадимӣ будани он гувоҳӣ медиҳад. «Сарчашмаҳои асосии омӯзиши таърихи забони тоҷикӣ осори меҳнависи забони порсии қадим, сангнавиштаҳои сосонӣ, навиштаҷоти рӯйи сиккаҳо, муҳрҳо, сафолнавиштаҳо, пӯстнавиштаҳо ва папирусҳо, дастнависҳои паҳлавӣ китобҳои дастнависи форсӣ-дарӣ мебошанд» [41, 52].

Забони адабии форсӣ-тоҷикӣ қадимтарин забони гурӯҳи эронӣ ба шумор рафта, даврони дуру дарози таърихро дар бар гирифтааст. Табиист, ки дар ҳар як давра забон ба тағйиротҳо дучор мегардад. Ин забон низ дар чараёни инкишофи худ тадричан тараққӣ намуда, ба таври ба худ хос суфта гардид.

Таърихи инкишофёбии забони форсӣ-тоҷикӣ дар асарҳои илмӣ, бо истилоҳоти форсии қадим, порсӣ, ки аз забони авестоӣ маншаъ (сарчашма) дошта, бо форсии миёнаву форсии нав се давраро аз сар гузаронидааст. Муҳаққиқи тоҷик Б. Сиёев қайд кардааст, ки “Забони форсии қадим (бостон, муқаддам) аз аввалҳои ҳазорсолаи дуюм то асри IV-III пеш аз мелод, забони форсӣ-дарии миёна аз асрҳои VI-III то мелод (то асрҳои VIII–IX милодӣ) ва забони нави форсӣ-тоҷикӣ аз асрҳои IX–X инҷонибро дар бар мегирад. Давраи охир «форсӣ-тоҷикии нав» низ дар асарҳои илмӣ ва адабӣ инчунин бо истилоҳи “Farsi”, “Parsi”, “Parsi dari” ва “Dari” қайд шудааст” [109, 3].

Таърихи забони англисӣ низ ба мисли забони тоҷикӣ ба се давра тақсим мешавад. Давраи якум: “англисии қадима – Old English, (тақрибан аз солҳои 450 пеш аз мелод – то 1100-и мелодӣ), давраи англисии миёна (Middle English) 1100 то 1500-и мелодӣ ва англисии муосир (Modern English) аз солҳои 1500 то имрӯзро дар бар мегирад” [109, 3].

Забони давраи бостони ҳар ду забон ҳам аз забони имрӯза фарқ мекунад. Сабаби фарқ доштан ва ба даврҳо чудо шудани забонҳои муқоисашаванда дар он мебошад, ки дар баробари рушди ҷамъият тафаккур низ пеш рафта, забон онро дар худ акс менамояд. Вобаста ба ин, забон тадричан ба тағйироти ҷиддӣ дучор мегардад ва ин сабабҳои гуногун дорад,

ки муҳимтаринашон инҳо мебошанд: 1) ҳангоми аз як насл ба насли дигар гузаштани забон дар таркиби луғавиву қоидаҳои он дигаргуниҳои зиёде ба амал омада метавонанд. Зеро соҳибони забон тадричан дар давраҳои минбаъда кӯшиш ба харҷ медиҳанд, ки забонро сода намуда, аз истисноҳои қоидаҳои грамматикӣ даст кашанд; 2) омехташавии забонҳои гуногун, забт намудан ва зертобеи худ гардондани як давлат аз тарафи давлати дигар низ боиси ба тағйироти ҷиддӣ дучор шудани забон мегардад.

Вақте ки соҳиби як забон забони дигарро ба ҳайси забони модарӣ ё давлатӣ қабул мекунад, ба он қонуну қоидаи забони худро дохил мекунад; 3) тағйироти ҷиддӣ дар забон ба ҳичрати мардум низ вобаста аст. Чунончи, дар Австралия, Америка забони англисӣ низ вуҷуд дорад, ки он аслан аз Англия рафта, забони маҳаллиро танг карда баровардааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар омӯхтани забон, таърих ва фарҳанги қабिलाҳои эронинажоди қадим олимон аз манбаъу сарчашмаҳои зерин истифода бурдаанд: 1) сарчашмаҳое, ки бо хатҳои авестой, мехӣ, паҳлавӣ таълиф шуда, то ба мо омада расидаанд; 2) маълумоти таърихӣ, ки дар китоби “Таврот” зикр шудаанд; 3) ахбори муаррихони Юнони қадим, ки ба ҳодисаҳои сиёсии асрҳои V–IV п.а.м. ва ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Шарқ алоқаманд аст; 4) маълумоту сарчашмаҳое, ки аз ҳудуди Миср ба даст омадаанд ва дар онҳо оид ба истилои Миср аз тарафи Ҳахоманишиҳо маълумот дода шудааст; 5) сарчашмаҳои ҳиндӣ ва чинӣ, хусусан маълумоти донишманди Ҳинди қадим Панинӣ, ки бо мардуми эронинажоди дар шимолу ғарбии Ҳиндустон сукунатдошта шиносӣ доштааст.

Омӯзиши таърихи забон ва қонуниятҳои инкишофи он бароямон дар ҳалли масъалаҳои зерин кӯмак мерасонад: 1) ташаккул ва таҳаввули фонетикӣ, луғавӣ ва грамматикӣ забони тоҷикӣ дар тӯли қарнҳои зиёд; 2) дарки муносибати тоҷикон бо дигар халқҳову қавмҳои эронинасл; 3) муайян кардани муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодиву фарҳангии тоҷикон бо қавмҳои ғайриэронӣ.

Тавре ки маълум аст, ҳодисаҳои муҳимми таърихӣ ба тақдири забон таъсир расонида, бо сабаби аз байн рафтани намояндагони замони муайян забони онҳо низ маҳв мегардад ва он танҳо дар сарчашмаҳои хаттӣ боқӣ мемонад.

Минбаъд дар асоси забони халқи ғолиб забони нави давлатӣ пойдор мегардад. Аз ин рӯ, маҳз ба туфайли сарчашмаҳои хаттии мавҷуда таърихи забонҳои гуногун омӯхта шуда, дар бораи хусусиятҳои савтӣ, сарфию нахвии он маълумоти кофӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунончи, танҳо тавассути сарчашмаҳо мо огоҳ гаштем, ки тақрибан 3000 сол пеш забони порсии қадим вучуд доштааст.

Муқоисаи забони ин сарчашмаҳо бо забони муосир гувоҳи он аст, ки “забон дар тули тақрибан беш аз 3000 сол (аз асрҳои VI–V п.а.м. то ҳозир) дигаргуниҳои қиддиро аз сар гузаронидааст. Ин дар сатҳи савтиёт (kaufa > кӯх, gauša > гӯш, rauta > рӯд) ва ғ. дида мешавад” [144, б].

Таърихи забон таҳлилу таҳқиқи сарчашмаҳои хаттии давраҳои гузаштaro мақсади худ қарор дода, давраҳои тартиб ёфтани истифода шудани он сарчашмаҳо, таҳлили системаи хат; қоидаҳои имлои он, таҳлили луғат ва хусусиятҳои грамматикӣ онҳоро мақсади худ қарор медиҳад. Ҳар як матни то ба мо расида, баробари инъикоси хусусиятҳои умумӣ, боз дорои вижагиҳои хосса низ мебошад. Таърихи забон хусусиятҳои гуногуни забони ин матнҳоро нишон дода, онҳоро бо ҳам муқоиса менамояд. Одатан дар чунин маврид аз усули муқоисавӣ таърихӣ истифода мекунанд. Барои содатар фаҳмонидани моҳияти ин метод мисоли зайлро овардан мумкин аст: тоҷикӣ – radar, форсӣ – rēdar, дарӣ – rār, рӯшонӣ – red, балучӣ – ris, ўзбекӣ ота, арабӣ – ab. Мисоли мазкур гувоҳи он аст, ки калимаҳои тоҷикӣ, форсӣ, дарӣ, балучӣ аз вачҳи фонетикӣ хеле наздиканд, вале калимаҳои ўзбекиву арабӣ бо онҳо хешутаборӣ надоранд.

Саволе пайдо мешавад, ки наздикии ин калимаҳо тасодуфист ё онҳо ягон решаи таърихӣ доранд? Барои ошкор кардани ин ҳодиса мисолеро дар ин забонҳо аз назар мегузаронем, ки дар ҳамин мавқеи вожаҳо овози «р» доранд: тоҷикӣ «рапј», форсӣ «рапј», рӯшонӣ «rindz», балучӣ «rapñ». Дар ин мисолҳо низ наздикии калимаҳои тоҷикӣ, форсӣ, рӯшонӣ, балучӣ мушоҳида мешавад.

Аз мисолҳо чунин хулоса бармеояд, ки «р»-и тоҷикӣ дар ибтидо бо «р»-и забонҳои дигар мувофиқат дорад. Ба ин тарз ҳазорҳо калимаро интиҳоб намуда, муқоиса карда метавонем.

Инро ба эътибор мебарояд гирифт, ки барои баровардани ин ё он қонуни фонетикӣ, ақаллан бояд се мисолро бо ҳам муқобил гузошт. Наздикии гурӯҳи ин забонҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки онҳо дар гузаштаи хеле дур аз як сарчашма, манбаи умумие пайдо шудаанд ва онро забони форсӣ ё порсӣ меноманд.

Забони бостони англисӣ, аз забони лотинӣ аз асри ҳашт сарчашма гирифтааст, ки мо оид ба истеъмоли категорияҳои шумора ва шахси феъл дар ҳар як аз ин давраҳо маълумот дода, муқоиса менамоем.

1.3.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи бостони забонҳои форсӣ ва англисӣ

Таҳқиқоти аввалин дар бораи забони форсӣ-тоҷикӣ дар нимаи дуюми асри XIX ба сомон расонида шудааст, ки ба қалами шарқшиноси рус В.В. Григорев мансуб мебошад. Баъдан дар аввали асри XX омӯзиши грамматика аз ҷумла феъл сурат гирифт. Дар солҳои бистуми асри XX таҳқиқот дар ин самт бештар ба роҳ монда шуданд. Минбаъд мавзӯи феъл дар китобҳои дарсӣ, мақолаҳои илмӣ забоншиносону шарқшиносони русу тоҷик Арзуманов, В. С. Расторгуева, Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Тоҷиев, Б. Сиёев, З. Мухторов, А. Ҳасанов ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифт. Ҳамин тариқ, омӯзиши феъл дар солҳои 50–уми асри XX васеътар сурат гирифта, асарҳои пунарзише таълиф гардиданд, ки ба таҳқиқи назарии муқаммал асос гузоштанд. Асари забоншиносони барҷаста А.З. Розенфелд «Глагол» (Феъл) ҳамчун сарчашмаи муҳим дар хусуси категорияи сохторию маъноии феъли забони тоҷикӣ баҳс мекунад. Забоншиносон Д. Тоҷиев ва Н. Маъсумӣ низ таҳқиқоти назаррасро ба анҷом расонидаанд. Дар соли 1979 китоби забоншинос В. С. Расторгуева бо номи «Основы иранского языкознания» дар се ҷилд нашр шуд, ки дар ин асар ғайр аз таҳқиқи сохту таркиби феъл вобаста ба ифодаи шаклҳои замониву সিғавии феъл тобишҳои маъноии дигар системаҳои забонӣ дар давраҳои бостону миёна ва муосир нишон дода шудаанд.

Китоби Д. Саймиддинов “Форсии бостон” (2007) манбаи бехтарине дар омӯзиши феъл ҳисобида мешавад. Ҳамчунин, муҳаққиқи тоҷик З. Мухторов таҳқиқи пураарзиш анҷом дода, асаре бо номи “Таърихи забони тоҷикӣ” (2003) ба таъб расондааст. Оиди феълҳои забони англисии бостон забоншиносони хориҷӣ низ аз ҷумла А. И. Смирнитский “Древнеанглийский язык” (1955), “История английского языка” (1964), В.Д. Аракин “История английского языка” (2007) ва дигарон таҳқиқот бурдаанд.

«Бояд қайд намуд, ки забони англисӣ яке аз забонҳои паҳншудаи дунё ба ҳисоб рафта, ба гурӯҳи забонҳои германӣ мансуб буда, ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой дохил мешавад. Бо забони англисӣ дар Британияи Кабир ва Ирландия, дар ИМА ва Канада (баробари забони франсузӣ), дар Австралия ва Зеландияи Нав ва қисман дар Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо гуфтугӯ мекунанд» [108, 48].

Забони форсӣ-тоҷикӣ аз гурӯҳи забонҳои эронӣ буда, он низ ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупой мансуб мебошад.

З. Мухторов дар баёни феъли давраи бостон, ба сифати як донишманди вожашинос, хусусият ва аломатҳои грамматикӣ феъли давраи бостонро нишон додааст, ки аз нуктаи назари забоншиносӣ хеле боарзишанд. Забоншинос қайд менамояд, ки феълҳо дар ин давра дорои ду асос (асоси замонсоз ва сифасоз), ду замон (ҳозира ва гузашта), се шахс (якум, дуҷум ва сеҷум), се шумора (танҳо, дугона, чамъ) буда, шаклдигаркунии онҳо дар асоси замони ҳозира бо шаклҳои тасрифии бандакҳои феълӣ сурат мегирифт.

Дар тасрифи бандакҳои шахсӣ ду гурӯҳи муқобилгузорӣ мавҷуд буданро аз қабилӣ: 1). бандакҳои фаъол (ё тарзи фаъол) ва бандакҳои сифаи миёна; 2). бандакҳои аввалиндарача (истифодабарии асосии бавучудоварандаи шакли замони ҳозира) ва дуҷумдарача (шакли замони гузашта), забоншиносон В. С. Расторгуева, С.Д. Арзуманов, А.З. Розенфелд, Б. Сиёев, Д. Саймиддинов низ қайд кардаанд, аммо З. Мухторов онҳоро хеле сода, оммафаҳм ва ба дастури забони тоҷикӣ мутобиқ бо ҷадвалҳои саҳеҳ шарҳ додааст.

Чадвали № 1. Бандакҳои шахсии аввалиндараҷа ва дуумдараҷаи системаи индикативи презенс ва аористи давраи бостони забони форсӣ:

Шахс	Бандакҳои якумдараҷа		Бандакҳои дуумдараҷа	
Шумораи танҳо				
	Дар тарзи фоил	Дар тарзи миёна	Дар тарзи фоил	Дар тарзи миёна
1	[-ā/,-[ā] mi]	[-[a]i]	[-[a] m]	[-i]
2	[-ṣi]	[-ṣai]	[-ṣ]	[-ṣa]
3	[-ti]	[-tai]	[-t]	[-ta]
Шумораи дугонаи шахсҳо				
1	[-vahi]	[-vadi]	[-va]	
2	[-ṭ aṣ]	[-[a] tai], [ītai],	[-tam]	[āṭāṃ],
3	[-taṣ]	[-īṭ ai]		[-tām]
Шумораи чамъ				
1	[-(a) maṣi]	[-midai]	[-ma]	[-madi]
2	[-ṭa]	[dvai]	[-ta]	[-dvam]
3	[(a)nti]	[-ntai], [-rai]	[-[a]n[t]]	[-nta]

3. Мухторов таъкид мекунад, ки «бандакҳои якумдараҷаи шахсии якуми шумораи танҳо дар аввал барои асосҳои атематикӣ /-mi/ буда, дар асосҳои тематикӣ /-ā/ истифода шуда, бештар дар «Готҳо»-и «Авесто» дида мешаванд». Мавсуф инчунин қайд мекунад, ки «бо шуруъ шудани давраи ҳиндуэронӣ тамоюли якҷояшавии бандакҳои /-a +-mi/ пайдо мешавад. Мисол: дар “Авесто” – baṛāmi, дар ҳиндуэронӣ – bharāmi» [74, 43].

Пеш аз ин Расторгуева бандакҳоро чунин шарҳ додааст: 1. Дар бандакҳои дуумдараҷаи шахсии якуми шумораи танҳои асосҳои тематикӣ ва атематикӣ /-ai/: yaze /yaza-i/ (ман таъзим мекунам) ва /daiḍe/dadai/ (ман медиҳам) (инчунин вай ҳамчун дар ду вариант), анҷомаи якхела доштанаширо ба монанди /-i/ ва /-ai/ баён

намудааст. Ба андешаи $\bar{u}$ «дар системаи бандакҳои шахсӣ дар муқоиса бо системаи бандакҳои падежӣ барои ҳамаи асосҳо якранг буданд. 2. Бандакҳое, ки бо /-m,-n/ (бе садоноки минбаъда), бо пайваст шудан ба асоси хотимаи ҳамсадоҳои /m/, /-n/ >/-a/ ё /-mm-/, /-nn-/ >/-am-/, /-an-;/ /dad̥t̥ai/ dadait̥ē (медиханд), /si̯nti / h̥nti/ шаклашонро иваз мекунад. 3. Бандакҳои шахси яқум ва дуҷуми шумораи ҷамъи ҳиндуэронӣ ва нимаи миёнаи давраи бостони ҳиндӣ «-masi, -mahe, -ma, -mahi, -tha, -dhve, -ta, -dhvam» истифода мешуданд. 4. Бандакҳои шумораи дугона вариантҳое, ки дар дохили Авесто буданд, бо ҳинди қадима муқоисашударо дар бар мегиранд. Шаклҳои шахси дуҷум ва сеҷум омехта мешаванд» [92, 207].

Ҷадвали № 2. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи бостон дар сиғаи хабарии феъли форсии бостон:

<i>Яқумдараҷа</i>				<i>Дуҷумдараҷа</i>	
<i>Шумора-ҳо</i>	<i>Шахс</i>	<i>Тарзи фоил</i>	<i>Тарзи миёна</i>	<i>Тарзи фоил</i>	<i>Тарзи миёна</i>
<i>Танҳо</i>	1	-miy/-mi- -aniy/-āmi/	-iy/-ai/	-m/-m/	-iy /-i/
	2	-hy /-yi/	-hiy /-hai/	-Ø /ah/	ša/ša
	3	-tiy /-ti/	-tiy /-tai/	-Ø /-at/-š /š/	-ta/ta
<i>Ҷамъ</i>	1	-mhy /-mahi/	-	-ma /-ma/	-
	2	-	-	-	-
	3	-tiy /-nti/	-	-Ø /-an[t]/-h/ha/- š/-ša/	-ta /nta/

Инчунин гуфта мешавад, ки дар як ҳолат «барои шумораи дугонаи шахси сеҷуми тарзи фоилӣ анҷомаи дуҷумдараҷа ба назар мерасад: ajiṽtm // ajiṽtam/. «uba ajiṽatan» – (онҳо (ду кас) якҷоя меистанд). Дар забони авестой

шакли дигари он «-təm» ва «-tam» ва дар забони ҳиндии қадим «-tām» ба мушоҳида мерасад» [74, 43].

Андешаҳои муҳаққиқ А. Ҳасанов махсусан дар боби феъл ва категорияи шахсу шумораи давраи бостони забони форсӣ ҷолиби диққат мебошанд. Ӯ дар ҳар тарзи феъл мавҷудияти бандакҳои феълии ба худ хосро таъкид намуда, тарзҳои фоил ва мафъули феълро дорои ду навъи бандакҳои феълӣ: «муфассал ва мухтасар» гуфтааст, ки онҳоро З. Мухторов «бандакҳои якумдараҷа ва дуумдараҷа» номидааст. Инчунин муҳаққиқ А. Ҳасанов қайд менамоянд, ки бандакҳои феълии муфассал боз ду роҳи ба асоси феъл ҳамроҳшавӣ доштанд ва ин навъи бандакҳо одатан бо замони ҳозираи феъл меомаданд. Боз таъкид мекунад, ки «агар асоси феъл атематикӣ бошад, шумораи танҳо: шахси якум бандакӣ «-amiy» шахси дуум «-ahiy»; шахси сеюм «-atiy»; шумораи чамъ: шахси якум «-amahiy», шахси дуум «-atiy»; шахси сеюм «-antiy» мегирифт. Масалан: vahamiy, vahahiy, vahatiy, vahamahiy, vahatiy, vahantiy» [144, 60].

Вале, дар асоси феъли тематикӣ бандакӣ феълро дар чунин шакл барои мисол тасриф намудааст: «bara-miy, bara-hiy, bara-tiy; bara-mahiy, bara-tiy, bara-ntiy. Вақте ки, – менависад ӯ, – «-ⁿtiy» ба асоси атематикӣ илова мешуд, зада гирифта, шакли «hantiy»-ро қабул мекард» [144, 60].

Мувофиқи шарҳи А. Ҳасанов, бандакҳои феълии мухтасар бо замони гузаштаи феъл ҳамроҳ омада, ба асоси замони ҳозира аугмент илова гашта, замони гузаштаи феъл месохтанд.

Муҳаққиқ дорои ду шакл будани бандакҳои феълии мухтасарро таъкид намуда, ибраз медорад, ки «агар онҳо ба асоси атематикӣ илова шаванд, дар шаклҳои «-am,-ah, -at ва -amah, -a^t-aⁿt» меомаданд: «avaham, avahah, avahat; avahamah, avaha^t, avahaⁿt». Вале, агар онҳо ба асоси тематикӣ илова шаванд, шаклҳои: -m, -h, -t; -mah, -t, -nt мегирифтанд». Инчунин, мисолҳо оварда, онҳоро шарҳ медиҳад: «agauba-m, agauba-h, agauba-t; agaubamah, agauba-t, agauba-nt (эзоҳ: ҳамсадои «n» дар бандакҳои “-maⁿ, -a^t, -aⁿt” барои он хурд навишта шудааст, ки он дар зинаи редуксия қарор дошт)» [144, 61].

Ҳасанов А. зимнан қайд менамојд, ки баъзе асосҳо дар дараҷаи нулӣ меоманд. Масалан: «prsamīy» (ҷазо медиҳам); «aprsam» (ҷазо додам).

Номбурда бар ин ақида аст, ки баъзе асосҳо «агар пеш аз «-t, -i» ва «-u» омада бошанд, бандак шакли «-š» мегирад, ки шояд ин ҳодиса бо таъсири аористи сигматикӣ рӯй дода бошад: aiš (мерафт), atiyaiš (баргашт)» [144, 61].

Қайд кардан ба мавриди аст, ки то имрӯз на ҳамаи шаклҳои бандакҳои феълии тарзи миёнаи феъл боқӣ мондаанд. Ба мушоҳидаи Ҳасанов А. дар сарчашмаҳои мехӣ танҳо бандакҳои феълии муфассали шахси сеюми шумораи танҳо «-taiy» ва мухтасари он «-ta», инчунин шакли мухтасари бандакҳои феълии шумораи чамъи шахси сеюми ин тарз «-ⁿta» боқӣ мондааст: gaubataiy, agaubata, agaubaⁿta. Ў чунин мешуморад, ки ҳоло баъзе бандакҳои хабарӣ аз феъли мустақил пайдо шудаанд. Масалан “аст” аз «-ah» сарчашма гирифтааст: aha-sta>hast> аст [144, 61].

Дар давраи порсии қадим аффиксҳои феълӣ низ мавҷуд буданд, ки шахсу шумораро ифода мекарданд. Аз ин лиҳоз ёдовар шудани онҳо ба манфиати кор аст.

Аффиксҳои феълии забони порсии қадим. Дар асоси омӯзиши маводи сарчашмаҳо А. Ҳасанов зимнан, аффиксҳои феълӣро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст: 1) калимасоз; 2) шаклсоз. Аффиксҳои калимасоз, ба ақидаи ӯ, ба реша ё асос ҳамроҳ шуда, ба феъл маънои нав медиҳанд. Инчунин, мисолҳои зеринро барои исбот овардааст: «-та» – "андоза кардан", «niⁿta» – "нишон додан". Баромади аксари аффиксҳо, махсусан пешвандҳои феълсози забони порсии қадимро, аз зарфҳо шакл гирифтанишонро нишон дода, онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо менамојд:

1) зарфҳое, ки бо ҳиссаҳои номӣ омада, вазифаи пешоянд ва бо феълҳои омада, нақши пешвандро иҷро мекарданд. Ин пешвандҳо, аз нуқтаи назари ӯ, аз маънои зарфии худ тамоман ҷудо нашудаанд ва ба феълҳои низ ҳамин тобиши маъноиро дода метавонанд: ā–(ā+gam "омадан", ā+ maik "омез"), abi–(abi+rauk–"афрез", abi+šan–"афшон"), atiy–(a-tiyaiš "баргаштан") ni–(ni+ ta

“намо”, ni + vak "навоз", ni + pais "навис"), para + (para+kan "парокан" para + dak "пардоз"), pati–(pati+grab "пазирой"), ура–(ура + уам "омадан") [144, 61].

А. Ҳасанов аз пешвандҳои номбурда, ки аслан аз зарфҳо сарчашма гирифтаанд, чанд намуна оварда, қайд намудааст, ки онҳо то андозае маънои ибтидоияшонро нигоҳ доштаанд: «ура-» (дар зерӣ), «ni-» (ҳаракат ба поён), «para-» (дар он тараф), «pati-» (дар муқобили). Дар шакли тасрифӣ чунин мисол овардааст: «patiyaiša» (омаданд), иборат аз «patiy-»+аористи сигматикии «-aiš, -aiša» аз асоси «ау»; «урауам» (расидан), «ура+ауам», аорист аз асоси «ау» замони гузаштаи шахси якуми шумораи танҳо).

2). Унсурҳои ёваре, ки вазифаи пешояндӣ надошта, танҳо функцияи пешванди феълсозро иҷро мекарданд. Ба қатори чунин унсурҳо пешвандҳои «ava-, vi-, fra-» дохил мешаванд: «avajan» (куштан), «avapar» (бор (идан)), «vičar» (гузор) «vitar» (гузар), «framā» (фармо), «fravaxš» (фурӯш) ва ғайраҳо. [144, 62].

Пешванди «fra-» маънои ҳаракат (ба пеш), «ava-» (ба поён), «vi-» (ба ҳар тараф) чудо карданро дошт. Мисол, дар шакли тасрифии феъл: frābara “пешкаш кард” (шахси сеюми, шумораи танҳо).

3) Гурӯҳи сеюмро пешвандҳои таркибии гурӯҳи «pati a, ava a» ташкил медиҳанд. Мисолҳо нишон медиҳанд, ки ҷузъи дуюм пешванд набуда, аугмент аст: patiabaram (pati+a+bar+am), avajaniya (ava+a+jan+iya). Ба аффиксҳои шаклсоз бандак, пешванду пасвандҳое, ки аз асос шаклҳои замони ва номии феълро месозанд, дохил мешаванд: kr+ta, mr+ta (сифати феълии замони гузашта), ah–amiy.

Сиға ва тарзҳои феъли порсии қадим. Дар шинохти категорияҳои шахсу шумора дар давраи бостон мо ниёз ба омӯзиши категорияҳои грамматикӣ феъл, алалхусус сиғаҳо ва тарзҳо дорем. Ҳасанов А. тамоми сиғаҳои феъли забони порсии қадимро ба панҷ гурӯҳ чудо кардааст: хабарӣ (indicative), шартӣ (conjunctive), хоҳишмандӣ (optative), (мамнӯӣ) (injunctive) ва амрӣ (imperative).

Шаклҳои замони сиғаҳои номбурда аз типҳои мухталифи асос ба вучуд меомаданд. Чунончи, шаклҳои сиғаҳои номбурдаро дар замони ҳозираи феълҳои асосии дорои «-а» аз назар мегузаронем:

Ҷадвали № 3

р/т.	Сиғаҳо	Мисоли феъли «bara» (бурдан) (шахси сеюм)	
		Танҳо	Ҷамъ
1.	Хабарӣ	baratīy (bara+tiy)	bara ⁿ tiy (bara+ntiy)
2.	Шартӣ	barātīy (bara+a+tiy)	barā ⁿ tiy (bara+a+ntiy)
3.	Хоҳишмандӣ	baraitīy (bara+i+tiy)	barai ⁿ tiy (bara+i+ntiy)
4.	Мамнӯӣ	abaratiy (a+bara+tiy)	abara ⁿ tiy (a+bara+ntiy)
5.	Амрӣ	Bara	-

Тавре ки дар нақша дида мешавад, замони ҳозираи сиғаи хабарӣ аз асоси тематикӣ ва бандаки феълӣ, шартӣ аз асоси тематикӣ+пасванди «-а» ва бандаки феълӣ, хоҳишмандӣ аз асоси тематикӣ + пасванди «-i» ва бандаки феълӣ, мамнӯӣ аз асоси тематикӣ+аугмент ва бандаки феълӣ сохта шуда, амрӣ бо асоси замони ҳозираи тематикӣ баробар аст.

Дар забони англисии бостон низ чунин анҷомаҳои феълӣ ва ё категорияи шахсу шумораи феъл баръало мушоҳида мешаванд. Дар ин хусус олимони В.Д. Аракин, А.И. Смирнитский, В.Н. Ярчева, К. Бруннер ва дигарон ибрази андеша намудаанд.

Дар забони бостони англисӣ, ба мисли забони форсии бостон, бандакҳо хело зиёданд. Мо метавонем онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо намоем. Дар забони англисии бостон феъли «helpan – ёрӣ додан» дар сиғаҳо чунин шаклро мегирифт: «hilpst» (ёри медихӣ) «help» (ёри дех), «helpe» (ёри медодӣ) (шахси дуҷум).

Забоншиноси маъруф А.И. Смирнитский дар таҳқиқоти хеш «Древнеанглийский язык» чунин менависад: «Қисми асосии феълҳои забони бостони англисиро феълҳои қавӣ (strong verbs) ва заиф (weak verbs) ташкил

медиханд» [114, 67]. Фарқияти асосии ин ду гурӯҳ дар он аст, ки феълҳои кавӣ дар замони гузашта суфiksi «i» ва инчунин «t», «s» ва ғайра мегиранд. Муқоиса менамоем: англисии қадим «deman» (фикр кардан), замони гузашта «dem-d-e» (феъли кавӣ) ва «helpan» (ёри додан), замони гузашта «healp» (феъли заиф). Чун қоида, феълҳои кавӣ ба 7 гурӯҳ чудо шуда, феълҳои заиф танҳо ба 3 қисм (ба мисли феълҳои дуруст ва нодурусти имрӯза) чудо мешуданд. Дар забони англисии қадим феълҳои қавии анъанавӣ дорои як шакли асос буда, ба 4 қисм чудо мешуданд. Муқоиса: «help» «helpan», «healp» «hulp», «hulpon» «holp» «holpen» – ёрӣ додан.

Барои тақвият ёфтани ҷанбаи илмии мавзӯ мо намунае аз шакли инфинитивии асоси варианти якумро меорем: «helpan» – дар ин ҷо пасванди «-an» пасванди инфинитивиро меомӯзад. Шакли шумораи танҳои шахси якуми замони гузаштаи сиғаи хабарӣ: «healp» мебошад, ки шакли сифрӣ дорад (бандак надорад). Варианти сеюм асоси шакли шумораи ҷамъи замони гузаштаи сиғаи хабариро мефаҳмонад: «hulpon» яъне, бандаки «on» шумораи ҷамъи замони гузаштаи сиғаи хабариро мефаҳмонад.

Дар иртибот бо ҳазфи садоноки пайвасткунандаи шахси дуюму сеюми танҳои замони ҳозира дар сиғаи хабарӣ, дар решаи садоноку пасванд ба тағйирот дучор шудааст. Мисол: Дар забони англисии қадима бо дарназардошти садоноки пайвасткунанда «bindest» – *алоқаманд, пайваст* ва дар натиҷаи ҳазф шудан дар забони англисии миёна «bintst» ва «binder» – «bint» – *алоқаманд, пайваст мекунад* шудааст.

Дар бандакҳои истеъмолшавандаи перфектӣ: шахси якуми шумораи танҳо *-a* истеъмол шуда, шахси дуюми шумораи танҳо «t», «tha» истеъмол мешуданд. Дар забони англисии бостон дар шумораи танҳои шахси сеюм *-e* истеъмол шуда, шакли худро то андозае нигоҳ доштааст: дар натиҷаи таъсири таҳфифи фонетикии шадид садонокҳо аз байн мераванд. Зимнан бандаки шахси дуюми забони англисии бостон дар натиҷаи ба вучуд омадани шаклҳои нав аз истеъмол боз монда, дар давраи миёнаи забони англисӣ

шахси якуми шумораи танҳо «band», шахси дуёми шумораи танҳо «bunde» ва шахси сеюми шумораи танҳо низ бо мубтадои «band» истеъмом мешаванд.

Дар забони англисии бостон ду шумораи феъл мавҷуд буд, ки ин ҳам бошад танҳо ва чамъ аст. Илова бар ин, се шахс вучуд дошт: якум гӯянда (мутакалим), дуём гуфташуда (мафъул) ва шахси сеюм (ғоиб) ё худ шахси ғоибе, ки ҳангоми суханронӣ иштирок надорад.

Дар забони англисии қадим феълҳо ҳарчанд, ки бо бандакҳои феълӣ дар шумораи танҳо истеъмом мешуданд, онҳо бо мубтадо ва ҷонишини шахсӣ меомаданд. Яъне, калимаҳое, ки ба ҳамоҳангии ном ё калимаҳое, ки исро иваз менамоянд, дар ҳамҷоягӣ бо феъл дар шакли аналитикӣ истифода мешуданд.

Дар ҳуди шакли феъл шахсҳо ба таври дақиқ ҳамеша дар шумораи танҳо фарқ карда мешуданд. Дар шумораи чамъ шахсу шумора танҳо аз рӯйи мубтадо ё исмҳо бо асосҳои феълӣ шинохта мешуданд. Мисол: «*On ðām sixtan dæge hē geseþ eal dēorcynn*».~ «*On the sixth day he made all kinds of animals*» (214, 8).~ «Дар рӯзи шашум Ў ҳамаи намудҳои ҳайвонотро офарид» (тарҷумаи диссертант).

Бинобар сабаби он, ки категорияҳои шумораву шахс бо бандакҳои феълӣ истеъмом мешаванд, онҳоро дар доираи сиға ва замонҳои он мухтасар баррасӣ менамоем. Дар забони бостони англисӣ дар сиғаи хабарӣ ду замон истеъмом мешуд: ҳозира ва гузашта. Дар лаҳҷаи Умбрияи шимолӣ дар шумораи танҳои шахси якум дар замони ҳозира, бандакҳои «-и -o, -e» истеъмом мешуданд. Бо шахси дуёми шумораи танҳо бандакҳои «-is» ва ҷонишини шахси дуём «*þū*» (*tu*) баъд аз феъли асоси омада, истеъмом мегардиданд. Дар натиҷаи таҳфифи фонетикӣ ҳарфи “i” ба “e” иваз шуда, бандакҳои шахсӣ ба “-es” табдил мегардад. «Ҳангоми талаффузи якҷояи «-es» ва «*þū*» дар байни онҳо ҳарфи «t» (t) шунида шуда, ба «-est» табдил меёбад» [7, с. 101]. Ҳоло ба ин нақша аҳамият диҳед: *cumis þū – cymes þū – cymest þū* (*tu меравӣ*).

Дар аксарияти лаҳҷаҳо, яъне дар шумораи танҳои шахси сеюми замони ҳозира бандакҳои «-iþ» истеъмом мегардид. Ҳарфи (i) решаи садоноки забони англисии бостон ба шумор мерафт. Дар натиҷаи таҳфифи фонетикӣ садоноки «i» мисли ҳиҷоҳои беадаи дигар ба шакли «-e» табдил ёфта, бо пасванди «-eþ»

истеъмол мешуд. Дар бештари феълҳои беада, бандакӣ «-e» меафтад ва истеъмол намешуд. Мисол: *hilpeþ* > *hilpþ*. Дар натиҷаи бархӯрди овози [θ] бо овози решаи феъли [d] ба [t] табдил ёфтааст. Мисол: *etiþ* – *itiþ* – *itþ* – *itt* – (*вай* (*ӯ*) *мехӯрад*). Вай дар забони адабии англисии муосир – «*eats* [i:ts]» истеъмол мешавад. Масъалан: “*He eats (вай мехӯрад)*”. Дар шумораи танҳои шахси сеюм дар лаҳҷаи Умбрияи шимолӣ ба ҷойи бандакӣ «-eþ» бандакӣ «-es» истеъмол мегардид. Мисол: Дар лаҳҷаи Умбрияи шимолӣ: *hē sinzes* истеъмол шуда, дар лаҳҷаи Вессекс: *hē sinzeþ* истеъмол мешуд. Он дар забони адабии англисии муосир – *he sings* (*вай суруд мехонад*), истеъмол мешавад. Дар лаҳҷаи Умбрияи шимолӣ – «*he bindes*» истеъмол шуда, дар лаҳҷаи Вессекс «*hē bindeþ*» истеъмол мешуд. Он дар забони англисии муосир: «*he binds* (*ӯ* (*вай*) *менайвандад, алоқаманд мешавад*)» истеъмол мешавад.

Дар шумораҳои ҷамъ дар замони ҳозира ҳамон як бандакӣ шахсии «-aþ», дар дигар лаҳҷаҳо дар шакли «-aþ» истифода мешуд.

Ҷадвали № 4. Тағйирёбии бандакҳои феълӣ дар замони гузаштаи забони англисии бостон

Шумораи танҳо	1. зг̃ре – медорам (меқапам) 2. зг̃ре <u>st</u> 3. зг̃ре <u>þ</u>	cēose – интиҳоб мекунам cīest < cīesest < cēosist cīesþ < cīeseþ < cīesiþ
Шумораи ҷамъ	1. зг̃ра <u>þ</u> 2. зг̃ра <u>þ</u> 3. зг̃ра <u>þ</u>	cēosaþ cēosaþ cēosaþ

Категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забони англисии бостон (Old English) дар шумораи танҳо ба назар мерасад: дар шумораи танҳои шахси якум – «-e», шумораи танҳои шахси дуҷум – «-est» ва дар шумораи танҳои шахси сеюм – «-eþ», дар ҳамаи шумораҳои ҷамъ низ «-aþ» истеъмол мегардид. Агар мубтадо дар шакли ҷонишини шахсӣ меомад, дар натиҷа тағйир (инверсия) баъд аз хабар омада,

дар он ҳолат шумораи чамъи шахси якум ва дуҷуми замони ҳозира бандаки «-е» мегирифт [7, 102].

Ҷадвали № 5

Тартиби мустақим	Тартиб бо ҷойивазшавӣ
wē згїраџ	згїре wē (мо медорем)
зе згїраџ	згїраџ зе (шумо медоред)

Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ замони ҳозира ва гузаштаре дар бар мегирифт. Шакли феъл дар шумораи танҳои замони ҳозира дар ҳар се шахс бандаки «-е», дар шумораи чамъ «-ен»-ро қабул менамуд:

Ҷадвали № 6

Шумораи танҳо:	1. згїре	cēose
	2. згїре	cēose
	3. згїре	cēose
Шумораи чамъ:	1. згїрен	cēosen
	2. згїрен	cēosen
	3. згїрен	cēosen

Дар замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ садоноки решагӣ шакли замони гузаштаи сиғаи хабарии шумораи чамъро дошт.

Ҷадвали № 7

Шумораи танҳо	1. згїре	cure
	2. згїре	cure
	3. згїре	cure
Шумораи чамъ	1. згїрен	curen
	2. згїрен	curen
	3. згїрен	curen

Дар сиғаи амрӣ шахси дуҷуми шумораи танҳо решаи феълро дар худ бе бандак нишон медиҳад. Шахси дуҷуми шумораи чамъ мисли сиғаи хабарӣ буд.

Мисол: згїр – дастгир кун, дор; згїраб – дастгир кунед, доред.

Сѐос – интихоб кун; сѐосаѓ – интихоб кунед.

Дар забони англисии бостон се шахсу ду шумора дар сифаи “indicative”-и феъл мавчуд буд:

Шахси якум: Ic wīte

Шахси дуум: þu writes

Шахси сеюм: hē wīteð

Дар шумораи чамъи замони ҳозира як шакли он нишон дода шудааст:

замони ҳозира

гузашта

}	wē	} writon
	zē	
	hīe	

1.3.2. КАТЕГОРИЯИ ШАХСУ ШУМОРАИ ФЕЪЛ ДАР ДАВРАИ МИЁНАИ ЗАБОНҲОИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мавриди категорияи шахсу шумораи феъл забоншиносони хоричу дохил В.Д. Аракин, А.И. Смирнитский, В.С. Расторгуева, Б. Сиёев, А.З. Розенфелд, Т.А. Барабаш, Б.А. Илиш, З. Мухторов ва дигарон хеле таҳқиқоти арзишманд анҷом додаанд.

Омӯзиши баррасии категорияи шумора ва шахси феъл дар давраи миёнаи забонҳои муқоисашаванда аз аҳамияти хосса бархӯрдор аст. Аз таҳлилу баррасии маводи мавчуд буда бармеояд, ки тарзи ба кор бурдани шахсу шумораи феъл дар забонҳо гуногун мебошад. Аз ҳамин лиҳоз шахсу шумораи феълҳое, ки дар давраи миёнаи форсӣ-тоҷикӣ ба кор мерафтанд, бо феълҳои мушобеҳе, ки дар забони англисии миёна истеъмом мешуданд, яқсон нестанд.

Бандакҳои феълии давраи миёна ба вожаҳои мансуб мешуданд, ки дар осори хаттии давраи бостони забони англисӣ кам мушоҳида шуда, бештар шаклашонро иваз намудаанд. Феълҳои давраи миёнаи забони англисӣ дар ин давра бештар бо овозҳои шакл мегиранд, ки ҳоло дар забон камистеъмомланд.

Муқоисаи таърихи категорияи шумораву шахси феъл барои пайдо намудани сарчашмаи таърихи таркиби луғавӣ ва огоҳ шудан аз вазъи иҷтимоии даврони гузашта ва таърихи тавлиди вожаҳо, истеъмоли вожаҳо, шинос шудан бо таърихи хатти қавму миллатҳо имкон медиҳад. Дар иртибот бо ин, мо кӯшиш менамоем ба суоле, ки чаро дар забони англисии муосир бандакҳои феълӣ хеле кам ба назар мерасанд ва оё аз аввал чунин буд ва ё на, посух гӯем.

Ҷадвали № 8. Намунаи вожаҳое, ки дар давраҳои таърихи забони англисӣ тағйир ёфтаанд:

Давраи бостон	Давраи миёна	Давраи муосир	Тарҷума
bear	bore	born	тавлид, таваллуд шудан
tear	tore	torn	Дарида
steal	stole	stolen	дуздидашуда

Аз рӯйи мадракоти археологӣ, ёдгориҳои хаттиву сарчашмаҳои бостонӣ ва адабиёти қадим дар хусуси ба қадом давра мансуб будани ин ё он вожа ҳулоса баровардан мумкин аст. Ба таҳқиқоти мазкур вожаҳое мансуб мешаванд, ки марбут ба давраи миёнаи категорияи шахсу шумораи феъл буда, бо ёдгориҳои вожаҳои ин давра мавҷуд буда, бевосита мувофиқат менамоянд.

Забоншиноси англисӣ В. Д. Аракин дар таҳқиқоташ “История английского языка” ҷанбаҳои мухталифи категорияи шахсу шумораи феълро баррасӣ намуда, дар рушди илми забоншиносӣ саҳми босазое гузоштааст.

Маълум аст, ки ҳангоми тасриф намудани феъл аз рӯйи шахсу шумора бандакҳои феълӣ бо асосҳои феъл якҷоя меоянд. Дар давраи миёнаи забонҳои форсӣ (тоҷикӣ) ва англисӣ низ асосҳо мавҷуд буданд. Бояд зикр намуд, ки феъли давраи миёнаи забони порсӣ (тоҷикӣ) ду асос дошт. Яке аз асосҳо шакли замони ҳозира-оянда – сиғаи амрӣ ва сиғаи шартии хоҳишмандӣ месохт ва дувум барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдар истифода мешуд. Масалан: šav – шав, šut – шуд.

Феълҳои забони порсии миёна дар асосҳои замони ҳозира аз асосҳои замони ҳозираи феъли форсии бостон маншаъ гирифтаанд.

Феълҳои забони форсии миёна дар асоси замони гузашта шакли ғайрифатоли сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани бандаки «-ta» ба миён омадааст. Ин суффикс дар забони форсии миёна дар шакли «-t» мавриди истеъмол қарор дошт. Масалан: x^uart – хӯрд, x^uar - хӯр, šutan – шудан, nīpīštan – навиштан.

Феъл дар замони гузаштаи забони форсии миёна шакли аналитикиро дар бар гирифта, бо феъли ёридиҳанда аз сифати феълии замони гузашта таъкил меёфт.

Ҷадвали № 9.

Бандакҳои феълӣ дар забони форсии миёна

Шахсо	Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
Якум	-am	-ēm
Дуюм	-ē (h)	-ēt
Сеюм	-at (-ēt)	-and, ēnd

Шакли пурраи масдар бо асоси замони гузашта бо пасванди [-an] [kartan] мебошад. Масдар дар забони порсии миёна бидуни пасванди [-an], бо феъли асоси замони гузашта баробар шуда, омада метавонист ва дар чунин маврид бо феълҳои дигар ва ғолибан бо феълҳои модалӣ меомад: [kart arāyitan] – бояд кард (-an).

Ҳоло дар лаҳҷаҳо истифода шудани категорияи шахсу шумораи феълро дар забони англисии миёна баррасӣ менамоем. Забоншинос Аракин категорияи шахсу шумораи феъли давраи бостони забони англисиро дар лаҳҷаҳо таҳқиқ намудааст.

Дар давраи бостони забони англисӣ, дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шумораи чамъи замони ҳозира бандаки «-a» истифода мешуд: ин шакли бостон дар давраи миёна ба «-es» таъдил ёфт. Дар лаҳҷаҳои марказӣ дар замони ҳозираи шумораи чамъ шакли нави бандаки «-en» истеъмол мешуд. Дар ҷануб шакли бостонии бандаки «-af» истеъмол мешуд, ки дар натиҷаи камистеъмолӣ ба ҷойи он бандаки «-er» истеъмол мегардад.

Дар шумораи танҳои шахси сеюми замони ҳозираи давраи бостон «-eþ» истифода мешуд, ки ин шакл дар асри XII ба шакли лаҳҷаи шимолӣ ба «-es» мегузарад.

Забоншинос В. Д. Аракин иброз медорад, ки «бандаки «-es» дар асри XIV–XV серистеъмол шуда, ба лаҳҷаи марказӣ ворид шуда, бо мурури замон ба ҷойи он бандаки «-eth» истеъмол мешавад. Дар асри XVI ба забони адабӣ ворид мешавад, дар асри XVII низ истифода шуда, вале дар асри XVIII дар шакли архаистӣ (яъне аз байнрафта, кухнашуда) ба мисли «hath, doth» вомехӯрад [7, 183].

Чадвали № 10

Шумора	Шахс	Лаҳҷаи шимолӣ		Лаҳҷаи марказӣ			Лаҳҷаи ҷанубӣ	
		Англисии бостон	Англисии миёна	Англисии қадим	Англисии миёна		Англисии қадим	Англисии миёна
		Асрҳои IX–XI	Асрҳои XII–XIV	Асрҳои IX–XI	Асрҳои XII–XIII	Асри XIV	Асрҳои IX–XI	Асрҳои XIII–XIV
Танҳо		-u	-e	-e	-e	-e	-e	-e
		-es	-es	-est	-est	-est	-est	-est
		-e	-es	-eþ	-eth	-eth,-es	-eþ	-eth
Ҷамъ		-as	-es	-aþ	-en	-e	-aþ	-eth
		-as	-es	-aþ	-en	-e	-aþ	-eth
		-as	-es	-aþ	-en	-e	-aþ	-eth

Аз чадвал бармеояд, ки дар шакли шумораи ҷамъи замони ҳозира дар лаҳҷаи англисии давраи миёна тафовут ба назар мерасад: дар лаҳҷаи шимолӣ «-es», лаҳҷаи марказӣ «-en», лаҳҷаи ҷанубӣ «-eth».

Чадвали № 11. Феъли «tellen–гуфтан» дар шакли тасрифӣ

Шумора	Шахс	Англисии бостон	Англисии миёна	
			Асрҳои XII–III	Асрҳои XIV–XV
Танҳо	1	Telle	Telle	telle
	2	tellest	tellest	tallest
	3	telleþ	telleth	telleth, tells
Чамъ	1	tellaþ	Tellen	telle, tell
	2	tellaþ	tellen	telle, tell
	3	tellaþ	tellen	telle, tell

Шакли бандаки замони гузашта ҳамон шакли дар англисии қадима мавҷуд буда, садоноки задааш заифи [ə]-ро хангоми талаффуз гирифтааст. Он дар асри XIV шумораи чамъи «n»-ро аз даст дода, ин омил боиси аз байн рафтани фарқияти байни шахс ва шумора гардидааст ба истиснои шахси дуҷуми шумораи танҳо, ки бандаки «-est»-ро мегирифт [7, 184]. Ин равандро дар чадвали зер шарҳ медиҳем.

Чадвали № 12.

Шумора	Шахс	Англисии бостон	Англисии миёна		
			Асрҳои XII–XIII	Асрҳои XIV–XV	Асри XV
Танҳо	1	–	–	–	–
	2	-e	-e	-e	-est
	3	–	–	–	–
Чамъ	1				
	2	-on	-en	-e	
	3				–

Ҷадвали № 13. Феълҳо бо бандакҳо

Шумора	Шахс	Англисии қадима	Англисии миёна		
			Асрҳои XII-XIII	Асрҳои XIV-XV	Асри XV
Танҳо	1	-(e) de	-(e) de	-(e) de	-d
	2	-(e) dest	-(e) dest	-(e) dest	-dest
	3	-(e) de	-(e) de	-(e) de	-d
Ҷамъ	1				
	2	-(e) don	-(e) den	-(e) de	-d
	3				

Ҳамчун намуна тасрифи феълҳои суҷ аз синфи (гурӯҳи) дуҷоми (II) феълҳоро мисол меорем:

Ҷадвали № 14. Феълҳои бандакдор

Шумора	Шахс	Англисии қадима	Англисии миёна		
			Асрҳои XII-XIII	Асрҳои XIV-XV	Асри XV
Танҳо	1	lufode	lovede	lovede	loved
	2	lufodest	lovedest	lovedest	loved(e)st
	3	lufode	lovede	lovede	loved
Ҷамъ	1	lufodon	loveden	lovede	loved
	2	lufodon	loveden	lovede	loved
	3	lufodon	loveden	lovede	loved

[7, 182].

Бояд зикр намуд, ки мундариҷа ва нигоҳдории категорияи шахсу шумораи феъл баҳри шарҳ додани амали ҳаракати мавҷуда вобаста ба иштироки вай ҳангоми муошират ва шумораҳои аломатҳо хизмат мерасонад; дар давраи қадима онҳо ҳамчун бандак бо асосҳои феъл якҷоя буданд. Таҳфифи грамматикӣ бениҳоят саҳт ҳарду категорияҳоро суҷ намуд.

Қисми зиёди бандакҳо аз байн рафтанд. Куллан бандакҳои ифодакунандаи шахс ва шумора дар шаклҳои замони гузашта ва сиғаи шартӣ аз байн рафтанд. Бандакҳои шахси дуҷуми шумораи танҳои замони ҳозира дар якҷоягӣ бо ҷонишини шахси дуҷуми шумораи танҳо “thou”, аз доираи истеъмоли берун монданд. Пас аз ин феъл – хабари шахси яқум ва дуҷум куллан аз аломатҳо ва нишондиҳандаи шахс ва шумора маҳрум гардид. Дар забони англисии бостон танҳо як нишондоди шаклӣ нигоҳ дошта шуд – бандакҳои шахси сеҷуми шумораи танҳои “-eth” (he speaketh), ки дар забони англисии муосир бо “-(e)s” иваз шудааст.

Соҳти категорияи хабарии шумора дар шакли муосири худ на онқадар барвақт барқарор карда шудааст, баъди давраи англисии қадим дар асрҳои XVI ва XVII дар нутқи адабӣ омонимҳо зиёд шуд, ки ин омонимҳо шумораи ҷамъи исмҳо ва шумораи танҳои феълҳо–хабарҳо дар шакли замони ҳозира ба шумор мерафтанд. Мисол: “calls” – (даъват), “calls” – (ҷеғ, фарёд мезанад), «gains» – (бурдҳо), «gains» – (бурда истодааст) ва ғайраҳо.

Дар асари забоншинос В.С. Расторгуева “Основы иранского языкознания” дар давраи миёнаи форсӣ ҷадвали тасрифи бандакҳои шахсӣ барои ду сиға – хабарӣ ва шартӣ пешниҳод гардидаанд.

Ҷадвали № 15. Индикатив (нишондиҳанда)

Шахсу шумораи танҳо	1.	-ē (-ym)	-am, -om (-m,-wm)
	2.	-ē (h) (-yd,-yh)	
	3.	-ēd (-yt)	-ēd (-ty,-t)
Шумораи ҷамъ	1.	-ēm (-ym)	-am,-om (-m,-wm)
	2.	-ēd (-yt)	
	3.	-ēnd (-ynd)	-and (-ēnd) (-nd)

Ин низоми бандакҳои шахсӣ (ба ғайр аз шахси сеҷуми шумораи танҳо) дар шаклҳои индикативии феъли ёридиҳанда «h- (h-)» «будан» <эронӣ *ah-, авестии форсии бостон «ah» мушоҳида карда мешаванд:

Ҷадвали № 16.

Шахсу шумораи танҳо	1.	hēm, hom, ham
	2.	hē
	3.	(h) ast
Шумораи чамъ	1.	hēm (ham) hom
	2.	hēd
	3.	hēnd, hand

Ҷадвали № 17.

Конъюнктив (Сифом)

Шахсу шумораи танҳо	1.	-ān
	2.	-ā (h), -āi
	3.	-ād (ҳамчунин Ниберг шакли «-ā (h), -āi»-ро нишон додааст) [161, с. 280].
Шумораи чамъ	1.	-*ām
	2.	-*ād
	3.	-*ānd

Дар бандакҳои шахсии сифом (конъюнктив) «-а-» дар асосҳои феълии умумиэронӣ асос мебошад. Бандакҳои сифаҳои хоҳишмандӣ ва амрӣ нуқсондор нишон дода шудаанд (дар забони умумиэронӣ бандакҳои дуюминдараҷа истифода мешуданд, ки оқибат дар ҷараёни рушди таърихӣ забонҳои эронӣ аз байн рафтаанд).

Бандакҳои сифаи хоҳишмандӣ: шахси 3-юми шумораи танҳо -ē (-yd), ки ба аслии (парфиянӣ) -ēd бароянда аст [161, 280-281], муқоисаи насби қаблии он аз тарафи Ниберг [160, 15] муқоиса шудааст. Масалан: bare аз burdan, bar- «бардоштан, бурдан». Шахси 2-юми шумораи танҳо -ēs (-ys), масалан, **barēs** аз **budan, bar** ва шакли кӯтоҳшуда **bas** < *baves аз **budan, bav-** «будан, шудан» [161, 280]. Барои муқоисаи кардани шакли сифаи хоҳишмандӣ аз асоси

фeъли Авестоии *bara* бо бандакҳои дуумдараҷаи шахсӣ мисол меорад: шахси 2-юми шумораи танҳо *barois*, шахси 3-юми шумораи танҳо *baroit*.

Дар бандакҳои шахсии сифаи амрӣ форманти садонок чун бандакҳои инфинитивӣ, таърихӣ [**aya-*] асос инъикос мешавад; шахси 2-юми шумораи танҳо бандакҳои Ø (сифрӣ) нишон дода шудааст, дар шумораи ҷамъи шахси 2-юм бандакҳои [*-ed*] нишон дода шудааст.

“Бандакҳои шахсии императивии форсии миёна нигоҳ дошта нашудааст (шаклҳои императивии авестоии шахси 3-юми шумораи танҳо [*baratu*] ва шахси 3-юми шумораи ҷамъ [*beratu*]; шахси 2-юми шумораи танҳо бандакҳои сифрӣ -Ø дошта: авестой [*bara*], аммо барои шахси 2-юми шумораи ҷамъ шакли инъюнктивии бо бандакҳои дуумдараҷаи [**-ta*] истеъмоли мешуд” [115, 100].

Дар робита ба истифодаи васеъ дар замони гузашта конструкцияҳои эргативии номбаршуда аз фeъли гузаранда, ба сифати нишондиҳандаҳои шахс (субъекти амал, агенс) ва шумора ҷонишинҳои шахсии энклитикӣ истеъмоли мешуданд.

Хулоса, дар хусуси категорияи шахсу шумораи фeълҳои забонҳои мавриди назар маълумоти дастрасшударо дар бораи давраи миёна аз назар гузаронида, хулосае баровардан мумкин аст, ки ин гурӯҳи фeълҳо ҳам дар давраи бостон ва ҳам давраи миёна дар низоми фeъл хеле васеъ истеъмоли мешуданд. Дар давраи муосир низ онҳо дар нутқи ҳаррӯзаамон васеъ мавриди истеъмоли қарор доранд. Дар хусуси категорияи шахсу шумораи фeъли замони муосир ва истеъмоли онҳо дар забонҳои муқоисашаванда дар бобҳои минбаъда маълумот дода мешавад.

Хулосаи боби I

Дар боби якуми рисола – масъалаи омӯзиши назарии категорияҳои шахс ва шумораи фeъл баррасӣ гардида, дар он ҷанбаҳои назарӣ, шинохти категорияҳои шумора ва шахси фeъл, маънои фeъл дар забоншиносии забонҳои баррасишаванда муайян ва таҳқиқ шудаанд.

Аз таҳлили масъалаҳои илмии марбут ба боби якуми диссертатсия ба таври мухтасар хулоса менамоем. Мафҳуми феъл дар забонҳои муқоисашаванда маънои якранг дошта, ҳиссаи мустақилмаъно ба ҳисоб меравад ва ҳаракату, амал, ҳолату вазъиятро аз тарафи шахсу шумора ишора менамояд.

Феълҳои муқоисашавандаи мавриди назар дорои категорияҳои шахсу шумора, тарз, намуд, сиға ва замонро доро буда, аз ҷониби забоншиносони тоҷику хоричӣ таҳқиқ шудаанд, ки назари бархе аз онҳо дар боби мазкур оварда шудааст. Дар он назарҳое ба монанди ин гуфта мешавад, ки феъл вобаста ба ҷараёни нутқ маънои луғавӣ ва грамматикиро доро мебошад. Масалан маънои луғавии феъли **хондан** ба маъноҳои: 1. мутолиа намудан, хондан; 2. даъват кардан, талаб кардан, фарёд кардан, ҷеғ задан, хостан; 3. ҳисобидан, доништан, 4. номидан, ном додан; 5. гуфтан; 6. эълон намудан ва ғайраҳо.

Феъли **хондан** дар маънои дастурӣ (грамматикӣ) дар умум – тарзи масдарӣ ва бе бандаки масдарӣ – асоси замони гузашта, тарзи фоили бевосита, замони гузашта, намуди мутлақ, шахси сеюми шумораи танҳо ба шумор меравад.

Дар фасли дуюми боби якум дар хусуси истеъмоли шахсу шумораи феъли забонҳои муқоисашаванда аз нигоҳи забоншиносони тоҷику англис баҳс шуда, моҳияти ин категория дар ҷумла нишон дода шудааст.

Азбаски феъл дар ҷумла ба вазифаи хабар меояд, шахсу шумора ҳамчун таҳкурсии хабар нисбат додашудааст.

Ҷун категорияи шахсу шумораи забони англисӣ дар шакли аналитикӣ, яъне тавассути ҷонишин ё мубтадо бо феъл ифода мегардад, дар ин фасл категорияи шахс дар ҷонишин бо категорияи шахс дар феъл муқоиса шуда, аломатҳои умумии ба онҳо хос ошкор шудааст.

Фасли сеюм категорияи шахсу шумораи феъли давраҳои таърихӣ забонҳои муқоисашавандаро намояндагӣ намуда, дар бораи масъалаи истеъмол ва ё мавҷуд будани шахсу шумораи феъл гуфта шудааст.

Забонҳои муқоисашаванда се давраи таърихӣ: бостон, миёна ва муосирро дар бар мегиранд. Дар давраи бостони забони форсӣ дар тасрифи бандакҳои феъли ду гурӯҳи мухталиф ва муқобил мавҷуд буд: 1). бандакҳои фаъол (ё тарзи фаъол) ва бандакҳои сифаи миёна; 2). бандакҳои аввалиндараҷа ва дуюмдараҷа (шакли замони гузашта).

Дар забони англисии бостон (Old English) категорияи шумора ва шахси феъл аз забони форсии бостон фарқ мекунад. Фарқи он дар шумораи танҳои ҳар се шахс мушоҳида мешавад: Дар давраи миёна онҳо ба тағйироти кулӣ дучор шуда, дар охири давраи миёна аз байн рафта, танҳо дар замони ҳозираи шумораи танҳои шахси сеюм боқӣ мондаанд. Дар замони муосир ба тарзҳои зерин шакл мегирад: дар забони тоҷикӣ дар шумораи танҳо шахси якум тавассути бандакҳои феълии “-ам”, шахси дуюм бандакҳои феълии “-ӣ” ва шахси сеюм тавассути бандакҳои феълии “-ад”. Дар шумораи чамъ шахси якум тавассути бандакҳои феълии “-ем”, шахси дуюм тавассути бандакҳои феълии “-ед” ва шахси сеюм тавассути бандакҳои феълии “-анд” шакл мегиранд.

Дар забони англисӣ танҳо феъли “to be” ва якчанд феъли ёридиҳанда (auxiliary verbs - will, would, shall, should), феълҳои дуруст ва нодуруст бо исмҳо ва ҷонишинҳо (Regular and Irregular verbs with Nouns and Pronouns) ҳамчун ифодакунандаи шахсу шумораи феъл истеъмол мешаванд.

БОБИ II. ВОСИТАҶОИ ИФОДАИ КАТЕГОРИЯИ ШАХС ВА ШУМОРАИ ФЕЪЛИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Қабл аз дар бораи категорияи шахсу шумораи феъли забонҳои муқоисашаванда маълумот додан, дар мавриди аввал бо мафҳуми семантика (маъно, маъношиносӣ) ошно шуда, онро ба таври мухтасар шарҳ медиҳем. Зеро дар забони англисӣ набудани бандакҳои феълӣ дар ҳамаи шахсҳо моро водор менамояд, ки ҳангоми тарҷума намудани матнҳо ва гуфтор аз роҳҳои семантикии луғавӣ ва грамматикӣ истифода барем. Ҳангоми муқоисаи ҷумлаҳои дорои шаклҳои шахсдори феъл, ки ба онҳо шахсу шумора, замон, সিға ва тарз дохил мешавад. Пурра набудани бандакҳои феълӣ дар забони англисӣ, роҳҳои ифода намудани шахсу шумораро ба таври семантикӣ (маъноӣ) ошкор менамоем.

«Маъношиносӣ ҳамчун яке аз рӯкнҳои мустақил дар асри XIX ба вучуд омад. Сараввал вазифаи ниҳонии ин рӯкн омӯзиши баромад ва таърихи калимаҳо ва баъдан алоқаи силсилавии маъноӣ калимаҳо маҳсуб меёфт» [41, 17]. «Маъно чун аломати мустақили маъноӣ дар шуури мо инъикоскунандаи воқеият ва мафҳумҳои ба он вобаста мебошад» [30, 18]. Масъалаи омӯзиши семантика ё маъношиносӣ дар давлатҳои Ғарб, аз ҷумла Амрико низ вусъат дорад. Забоншиносони англис низ вобаста ба талаботи нави методологии илм дар бораи маъношиносӣ дар умум назарияҳои худро дарҷ намудаанд. Дар айни замон ин масъала ва самтҳои омӯзиши маъно дар забоншиносии ҳам англисӣ ва ҳам тоҷикӣ барои омӯзиши забон вусъат ёфта, аз ҷиҳати соҳаҳои луғатшиносӣ, этимология ва забоншиносии муқоисавию иҷтимоӣ ҳалли худро ёфта истодаанд.

«Аз солҳои 30-50-уми асри гузашта дар Аврупо олимони забоншинос дарк карданд, ки забоншиносии системавӣ бе ҳалли масъалаҳои мубрами семантикӣ тараққӣ намекунад ва пеш намеравад» [41, 17].

Дар маъношиносӣ тафриқа ва алоқаи шаклу маъно нишон дода мешавад, яъне фарқ ва муносибати вазифаи аломати маъноӣ забон бо онҳо ифода мешавад. Маъноӣ забонӣ, вазифаи аломатӣ, маънонокӣ ҳамчун

навъҳои мухобиратӣ хизмат мекунад. Вобаста ба ҳамин дар он зарурати маҳдудияти маъноӣ забонӣ аз дигар шаклҳои мухобират фаҳмида мешавад.

К. А. Левковская қайд мекунад, ки «маъноҳои луғавӣ-грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ ба маъноӣ луғавӣ мансубанд, аммо ҳарчанд маъноӣ грамматикӣ дар маҷмӯъ ба маъноӣ калима тааллуқ дошта бошад ҳам, маъноӣ грамматикӣ ҳатто яке аз тобиши маъноӣ луғавӣ шуда наметавонад, зеро он дар худ падидаи дигарро таҷассум мекунад, ки ин дар муқоисаи гунаҳои луғавӣ калима ва шаклҳои грамматикӣ он равшан зоҳир мегардад» [134, 135]. “Асоси вазифавӣ марзи маъноӣ категорияи шахсу шумораи феълро мафҳумҳои маърифатӣ, семантикӣ ташкил мекунад, ки маъноӣ бо воситаҳои забони мазкур ифодаёфтаре пешниҳод менамоянд” [137, 4].

Ба назарияи пешниҳодкардаи В. В. Виноградов оид ба шахси синтаксисӣ тақия қарда, намояндагони грамматикаи вазифавӣ пешниҳод менамоянд, ки категорияи шахсро ҳамчун воситаи ифодаёбии маркази грамматикӣ категорияи вазифавӣ-маъноӣ шахс баррасӣ қард. А.В. Бондарко шахсро категорияи “вазифавӣ-маъноӣ” меномад, ки “гӯянда аз вазъияти воқеъшуда хабардор шуда, аз номи шахсони иштироккунандаи амали воқеъшуда тавсиф менамояд” [23, 5].

Забоншинос Е. В. Клобуков мазмуни категорияи шахсро ҳамчун концепти шахс дар гурӯҳи ашёҳои ҳаракаткунанда ба истинои ҳайвоноту наботот, ба концепти “бешахс” муқобилгузорӣ намуда, баррасӣ қардаст [130, 113]. Бо дарназардошти ин, категорияи шахс ва бешахс метавонад барои муайян намудани вазифаи майдони семантикӣ махсус асос шавад. Ин ҳолат дар шахсҳои дуҷум ва сеҷум во меҳӯрад, ки боби дуҷумро дар бар гирифтааст. Хусусияти ин марзи маъноӣ дар категорияҳои умумишахс дар он аст, ки маркази марзро на категорияи грамматикӣ, балки муқобилгузори гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикӣ ташкил медиҳанд. Ба ақидаи муҳаққиқ К. А. Степаненко, “ифодаи нақшаи вазифавӣ-маъноӣ категорияи шахс дар матн ҳам чунин маҷмуи маъноро дорад, ки дар сатҳи баён ошкор гардида буд” [184, 15]. Аммо, дар тартиботи сохторӣ-вазифавӣ ба ҷуз шахсҳои феъл бо

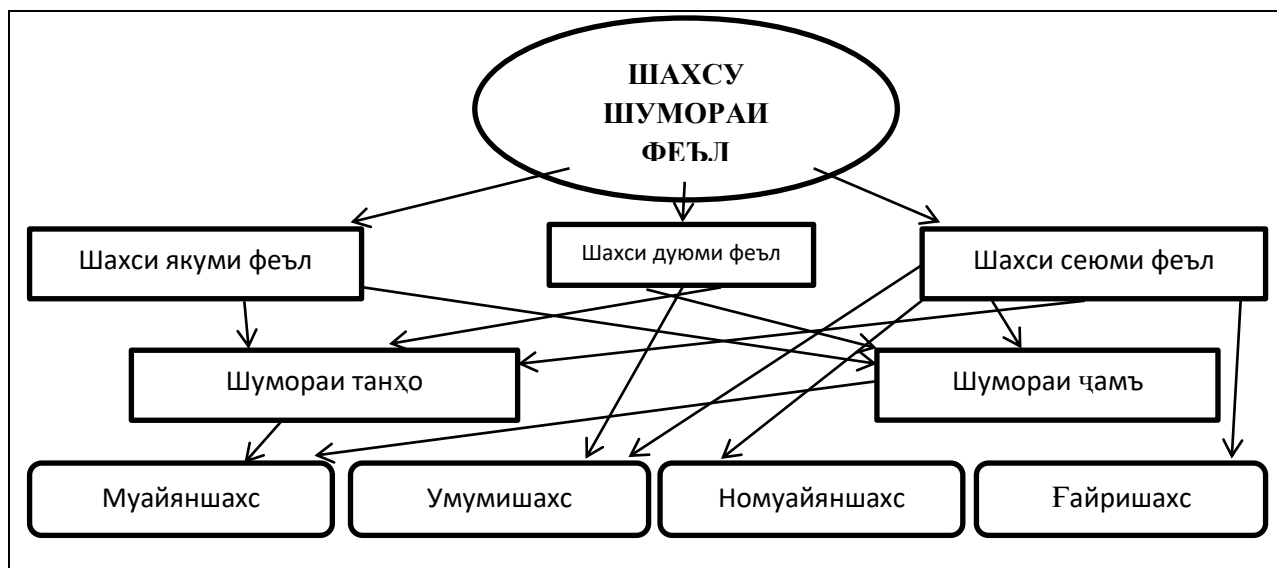
хусусияти мазмуни сухани гӯянда модалнокии он ошкор мешавад. Модалнокии субъективӣ – муносибати гӯянда ба амал, дар ҳолати гуфтор дар матн чун созандаи категорияи шахси феъл баррасӣ мегардад. Аз ин маълум мегардад, ки категорияи матнсозандаи шахс “худи муаллиф – гӯянда” ба шумор меравад. Категорияи шахсу шумора воситаи асосии ифодаи семантикаи категорияи феъл мебошад.

Категорияи шахс дар муқоиса бо дигар категорияҳои феъл дар забонҳои баррасишаванда камтар мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Категорияи шахс соли 1979 дар системаи феъл ва системаҳои ҷонишинҳо аз ҷониби муҳаққиқон дида баромада шудааст: [40, 92, 5, 170].

Хусусияти хоси категорияи шахс дар он мебошад, ки вай дорои ду маркази грамматикӣ, яъне ҷонишин ва феъл мебошад. Вале, В. Харабаева баръақс қайд менамояд, ки категорияи шахс ба тозагӣ ё худ куллан феълӣ-хабарӣ мебошад; ҷонишинҳо дорои чунин категорияҳо нестанд. “Маънои шахс дар ҷонишинҳо”, ба ақидаи мавсуф, “дорои маънои луғавӣ мебошад” [173, с.14 - 35].

Шахси яқум ва дуҷум ба шакли асосии муоширати забонӣ – муқолама алоқаманд мебошанд. Дар забони англисӣ ҷонишинҳои шахсӣ бо феълҳо, ки бо ҷонишинҳо ифода мегарданд, баён гардида, баъзан дар шахсу шумора аз ҷиҳати зиёд истифода шудани ҷонишини шахсӣ мазмуни он ба таърифу тавсиф вобастагӣ пайдо менамояд. Мисол: «*I'm sure I'm not Ada, " for her hair goes in such long ringlets, and mine doesn't go in ringlets at all; I'm sure I can't be Mabel, for I know all sorts of things, and she, oh! she knows such a very little! Besides, she is she, and I'm I*» (212, 12). ~ “**Ман** Ада нестам!-Мӯйҳои ӯ ҷингилаанд, мӯйҳои **ман** не. **Ман** Мейбл ҳам нестам. **Ман** чизи бисёр медонам ӯ ҳеҷ чиз намедонад! Умуман ӯ ӯсту **ман манам**”! (185, 11).

Ҷар се шахсу ду шумораи феъл дар забонҳои тоҷикию англисӣ маъно ва сохтори хоси худро доранд. Мо ин хусусиятҳоро дар нақшаи зер нишон дода, дар поён алоҳида шарҳ медиҳем:

Тавре ки дар нақшаи мазкур дида мешавад, категорияи шахсу шумораи феъл, чӣ аз ҷиҳати маъноӣ ва чӣ аз ҷиҳати грамматикӣ, ба ҳамдигар зич алоқаманд мебошанд.

2.1. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосири забонҳои муқоисашаванда

Таҳқиқоти категорияи шахсу шумораи феъл дар забоншиносии тоҷик аз ҷониби забоншиносон Н.А. Маъсумӣ, Б. Ниёзмухаммадов, М. Қосимова, А. Афсаҳзод, Ш. Рустамов, С. Ҳалимов, Ж. Гулназарова ва дигарон бо омӯзиши категорияҳои феъл оғоз гардида, дар асарҳои хеш олимони номбурда маълумоти арзишманд пешкаш намудаанд. Муҳаққиқони мазкур кӯшиш ба харҷ додаанд, ки вижагиҳои категорияи шумора ва шахсро дар системаи феъл муайян намуда, ҷадвали тасрифи онҳоро пешниҳод намоянд. Н. Маъсумӣ категорияи шахси феълро дар ҷадвали муайян чун “шахсҳо дар феъл” баррасӣ намуда, ба воситаҳои ифодашавии наҳвӣ ва аналитикии шахс, ба фарқиятҳои наҳвӣ шаклҳои шахсҳои якҷум ва дуҷум, аз шахси сеҷум ишора намуда, маънӣ ва қорбасти онҳоро баррасӣ намудааст [69, 45].

Аз нимаи дуҷуми асри XX сар карда категорияи шахсу шумора аз ҷониби олимони мавриди омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифта, муҳаққиқ Н. Маъсумӣ шахсҳои феълро “ичроқунандаи амал” номидааст [69, 45-46]. “Аз рӯйи шахсу шумора тағйир намудани шаклҳои замони феъл ва асосҳои тасриф

номида мешавад” [69, 179]. Ш. Рустамов бо фикри Маъсумӣ розӣ шуда, тасрифи ин феълҳоро бо асоси замони ҳозира ва бандакҳои шахсӣ дар чадвали тасрифӣ нишон додааст. Муаллиф ҳамзамон шахсҳои феълро ба се шахсу ду шумора чудо намудааст: шахси якум “гӯянда”, шахси дуҷум “шунаванда” ва шахси сеҷум “ғоиб” номидааст [102, 174].

Инчунин, бояд қайд кард, ки саҳми назаррасро дар омӯзиши категорияи шахс С. Ҳалимов бо асараш “Феъл–куниш” гузоштааст. Шакли тасрифии феълро дар забони тоҷикӣ, ки дар ҷумла ба вазифаи хабар меояд, шакли хабарӣ номида, қайд мекунад, ки “ба ин вазифа ҳиссаҳои нутқи дигар ҳам меоянд, вале танҳо феъл далолат бар он мекунад, ки амалу ҳаракат ба шахс, ба ғоил тааллуқ дорад, яъне аз рӯи шахсу шумораи феъл иҷроқунандаи амал доништа мешавад” [143, 8].

Ёдовар мешавем, ки аз давраи бостон то кунун дар натиҷаи таҳфифи фонетикӣ баъзе низомҳои дастурии забон ба тағйирот дучор шуданд, дигаре аз байн рафтааст. Масалан, дар форсии бостон шумораи дугона мавҷуд буд, ки мо дар ин ҳусус дар боло ишора намудем. Дар давраи миёна он аз байн меравад. Бо вучуди ин, дар забонҳои муқоисашаванда категорияи шахсу шумора аз давраҳои бостон арзи вучуд дошт ва то кунун вучуд дорад, ки мавзӯи баҳси мо мебошад.

Дар давраи бостон ва миёнаи забони англисӣ барои шахси якуми шумораи танҳо бандакӣ “-e” ва дар шахси дуҷуми шумораи танҳо “-est”, истифода мешуд, ки он дар охири асри XV аз байн меравад. Шахси сеҷуми шумораи танҳои англисии бостон бандакӣ “eþ”-ро қабул менамуд. Баъдан дар забони англисии миёна дар асри XII он ба бандакӣ “-eth” табдил ёфта, дар асри XV “-es” низ истеъмол мешавад, ки он то кунун дар истеъмол қарор дорад. Фарқ дар шумораи танҳои шахси сеҷум, нисбат ба шахсони дигар бештар мушоҳида мешавад. Зеро он дар давраи бостони забони англисӣ дар шакли «-eþ», дар давраи миёнаи англисӣ дар асрҳои XII-XIII – «-eth», дар асрҳои XIV-XV «-eth, -es» ва дар замони муосир «-s» ва «-es» истеъмол мегардад.

Дар шумораи чамъи ҳар се шахси давраи бостон «-aþ», давраи миёна то асрҳои XII-XIII «-en», дар асрҳои XIV-XV «-e» истеъмом мегардид. Дар давраи муосир онҳо пурра аз байн рафта, ба ҷойи онҳо морфемаи “are” истифода мешавад.

Барои дарки бештари мавзӯ дар ҷадвал шакли тасрифи феъли «to tell-гуфтан, нақл кардан»-ро меорем:

Ҷадвали № 18

Шумора	Шахс	Англисии бостон	Англисии миёна		Англисии муосир
			Асрҳои XII – XIII	Асрҳои XIV – XV	Асрҳои XX – XXI
Танҳо	1	telle	telle	telle	(I) tell
	2	tellest	tellest	tallest	(you) tell
	3	telleþ	telleth	telleth, tells	(he, she) tells
Чамъ	1	tellaþ	tellen	telle	(we) tell
	2	tellaþ	tellen	telle	(you) tell
	3	tellaþ	tellen	telle	(they) tell

Шахси якум марбут будани амалро ба гӯянда ифода намуда, шахси дуум шунаванда буданро мефаҳмонад. Шахси сеюм гуфта онеро дар назар мегирем, ки дар суҳбат иштирок надорад, ҳамчунин он метавонад ашӯ ё хайвон бошад.

Ҳангоми суҳбат намудани шахси якум бо дуоми шумораи танҳо, агар ба онҳо шахси сеюм ҳамроҳ шавад, он гоҳ мазмуни ҷумла тағйир ёфта, ба шумораи чамъ мубаддал мегардад.

Дар шумораҳои чамъи забони англисӣ ҷонишини шахси якум, дуум ва сеюм пурра омада, дар феъл тағйирот ба вучуд намеояд. Мисол: “*Eat it so that the point of the hook goes into your heart and kills you, he thought*» (204, 54). ~ «*Бихӯр, шарм нақун ҷунон фуру бар, ки неши чашмат рост ба дилат фуру*»

раваду бикӯшад, –ба худ гуфт пирамард» (192, 55). Вале, дар феъли “to be” 3-шакли танҳои шахсро чудо карда метавонем.

Ҷадвали № 19. Шахсу шумора дар феъли “to be” (будан):

Шахс	Шумораи танҳо	Шумораи чамъ
1.	Am	Are
2.	Are	Are
3.	Is	Are

Мисол: «*Jane, you are mistaken: probably not one in the school either despises or dislikes you: many, I am sure, pity you much» (211, 112). ~ «Ҷон, ту, ба ростӣ, галат мекунӣ: яқин аст, ки аз ту дар дабистони мо касе ҳазар намекунад ва касе туро бад намебинад; бар акс, ман итминон дорам, ки дили бисёриҳо ба ту месӯзад» (183, с.65).*

«*But, it is worth noting that neither at Balasgun, at Uzgend, nor else where did the Karakhanids erect major mosques» (207, 324). ~ «Вале меарзад таъкид созем, ки на дар Баласоғун, на дар Узганд ва на дар ҷойҳои дигар Қарахониён масҷидҳои ҷомеъ наафрохта буданд» (191, 367).*

Тавре дар боло ишора намудем, шакли таърихии феъли “to be” дар се шакли шахси танҳо мушоҳида мешуд. Мисол: I have (ман дорам), thou hast (ту дорӣ), he has (вай дорад). Ҳамчун ин намуна, дар ҳамаи феълҳои шахсу шумора дида мешуд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар шумораи чамъи феълҳои англисии бостон бандакҳо ба назар расанд ҳам, феълҳои дар шакли масдарӣ бе ҳиссаҷа ва бо ҷонишин ё ифодакунандаи он – исм истеъмол мешуд. Дар натиҷаи тараққӣ намудани забони англисӣ ва пайдо шудани шаклҳои нави аналитикии феълҳои ёридиҳандаи “shall”, “would”, “should”, “will”, роҳҳои ифода шудани шумораи чамъ дар замонҳо ва сиғаҳо ба назар мерасанд. Мисолҳоро аз назар гузаронида, шумораи танҳо ва чамъи шахсҳоро муайян мекунем: «*he has – вай дорад*», «*they have – онҳо доранд*», «*he runs – вай медавад*», «*they run – онҳо медаванд*». Инчунин, дар феъли «to be» ба ғайр аз

ин, шумора дар шахси якум фарқ мекунад. Мисол: “I am (ман ҳастам)”, “we are (мо ҳастем)”. Дар шахси дуҷуми шумораи танҳо ҷонишини қадимаи «thou» аз байн рафтааст: “thou hast” – “you have”. Шакли танҳо ва ҷамъ будани шахсро дар ҷунин мавридҳо метавонем аз маънои матн муайян созем. Дар баъзе ҳолатҳо, ҳатто дар феъли «to be» ҳам дар мавриди истифода шудани ибораи «you are» шумораро аз маънои ҷумла муайян мекунем.

Баъзан ҳангоми ифодашавии шахси ин гуна ҷумлаҳо шумораи онро муайян намудан имконнопазир менамояд: «*You never know what to do in such cases*». ~ «*Дар ҷунин ҳолатҳо чӣ кор карданатро наредонӣ (карданатро наредонед)*».

Дар шахси дуҷуми феъли «to be» тафовут мушоҳида мешавад. Феъли ёридиҳандаи *be* – «*are*» дар шахсҳои дуҷуми танҳо ва ҷамъ истеъмоли мегардад. Мисол: “*You are late*”. ~ “*Шумо дер мондед*”. Дар ин ҷумла метавонем аз рӯйи эҳтиром категорияи шумораро ба шумораи танҳо нисбат диҳем. Вале, ҳамчунин ба шумораи ҷамъ низ нисбат додан мумкин аст. Ҳангоми номбар шудани мубтадо, ба мисли: «*Abdullo you are late*», он гоҳ шумораи танҳоро изҳор менамояд: “*Abdullo and Muhammad you are late*”. ~ “*Абдулло ва Муҳаммад шумо дер мондед*”. Инчӯ ба шумораи ҷамъ нисбат дода мешавад. Дар ин ҷумлаҳо шумораи танҳо ва ҷамъи шахси дуҷумро вобаста ба маънои ҷумла муайян менамоем. Инчунин, «*are*» ҳамчун шакли ҷамъи шумора байни «*are*» ва шахси якуму шумораи танҳои феъл «*am*», байни «*are*» ва «*is*» мушоҳида мешавад. Мисол: «*I am – we are*». «*He is – they are*». «*You are late*». ~ «*Шумо дер мондед*».

Метавон ҷунин хулоса баровард, ки дар забони англисии муосир муайян намудани шумораи феъл аз шахс вобаста мебошад. Онҳо якҷоя истеъмоли шуда, ҷудонопазиранд. Бо вучуди он, дар давраи миёна категорияҳои шахсу шумора ба истиснои шахси сеюми шумораи танҳо аз байн рафтаанд, шаклҳои нави нишондиҳандаи шахсу шумора ба вучуд омадаанд. Дар ин замина дар натиҷаи тақомули ифодаи замон шахсу шумора

низ ба тағйироти шаклӣ ва аз рӯйи маъно ифода ёфтани шумора дучор гардид.

Дар грамматикаи забони англисии муосир шахсу шумора чун категорияи морфологии феъл баррасӣ карда мешавад. Зеро ҳар як амалу ҳолате, ки воқеъ мегардад, ба кас ё касоне мансуб мебошад. Мисол:

1). «*He commended to say his prayers mechanically*» (204, 82). ~ «*Пирамард ба хондани дуоҳо шуруъ кард*» (192, с. 83).

2). «*I mounted into the window-seat: gathering up my feet, I sat cross-legged, like a Turk; and, having drawn the red moreen curtain nearly close, I was shrined in double retirement*» (211, 9). ~ «*Ба тахтаи васеи тиреза баромадам, пойҳоямро зери худ турквор қат карда нишастам, пардаҳои сурхи абрешмиро пӯшонидам ва бадин минвол дутарафа аз олами атроф инҳисорӣ шудам*» (185, 6).

3). «*I have still these two arrows in my hand. That is enough to send you to the hell*» (198, с.60). ~ «*Ҳанӯз дар дасти ман ин ду тир ҳаст, ки барои тамои кардани кори ҳар дуи шумо басанда аст*» (181, 60).

4). «*They spoke of her as a contestant or a place or even an enemy*» (204, 34). ~ «*Онҳо баҳрро чун фазо, ҳариф ва гоҳе чун душман медонанд*» (192, 35).

Дар мисоли якум амал (**commended**) ба як нафар пирамард дахл дорад, ки гӯянда нест, яъне шахсест, ки дар муколама ширкат надорад, балки касест, ки амалро иҷро мекунад. Бинобар ин, дар чунин ҳолат иҷрокунандаи амал шахси сеюм маҳсуб мешавад.

Дар чумлаи дуюм чор амал (**mounted, seat, sat, was shrined**) мавҷуд аст, ки онҳоро як кас иҷро мекунад, ки он ҳам гӯяндаи ин сухан мебошад. Аз ин рӯ, феъл инчо бо ҷонишини шахси якуми шумораи танҳоро ифода мекунад.

Дар чумлаи сеюм “**send you**” ба ду шахс рабт дорад, ки онҳо шунавандагони ин сухан ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, феъл ва ҷонишини дар ин чумла ифодакунандаи шахси дуюми шумораи чамъ ба шумор меравад.

Аз чумлаи чоруми англисӣ маълум аст, ки амали “they spoke”-ро бештар аз як нафар анҷом доданд ва ҳамчунин онҳо гӯяндагони ин суҳан мебошанд.

Шахси сеюми феъл амалро ба анҷом мерасонад, аммо дар сӯҳбат ҳамроҳ шуда наметавонад. Амали шахси сеюмро “гӯянда ё гӯяндагон ва шунаванда ё шунавандагон” муҳокима карда метавонанд. Ба кадом шахсу шумора мансуб будани амал ва ба чанд нафар вобаста будани онро шахси якум муқаррар мекунад. Бинобар ин, категорияи шахсу шумораи феълро метавонем чунин таъриф диҳем: Категорияи шахс муносибати амал ё ҳолатро бо иҷрокунандаи он ифода месозад, ки онро гӯянда муқаррар менамояд. Гӯянда, яъне шахси якум метавонад дар бораи амалу ҳолати худ ва ҳамсуҳбати худ ё шахси дар сӯҳбат иштирок надошта хабар диҳад ва ё пурсад: *«Лашқари халифа ба Сова омада, дар он ҷо ўрда зада ба ҷанг тайёри дидан гирифт. Манбаъҳо чанд рӯз давом кардани ин ҷангро қайд накардаанд. Аммо муаллифи “Равзатуссафо” дар он ҷанг кушта ва талоф шудани ҳафтод ҳазор касро нақл мекунад»* (181, 108) ~ *«The caliph’s army arrived at a place called Sova, organized a camp there, and started preparing for battle. The sources do not note how many days that battle continued. But Ravzat-us-safa reports seventy thousand people killed»* (198, с.108).

Дар ин чумлаҳо шахси сеюми шумораи танҳо ва ҷамъ, ки суҳан дар бораи он меравад, доништа мешавад).

Мисолҳои дигарро аз назар мегузаронем: *«We took a quick look inside the mill and came back out»* (194, 48). ~ *«Мо осӣро тамошо карда баромадем»* (176, 18). (Гӯяндагон, шахси якуми шумораи ҷамъ). *«They beat me»* (204, 162). ~ *«Онҳо маро шикаст доданд»* (192, с.163). (Амали шахсони сеюми шумораи ҷамъ, ки дар муколама иштирок надоранд).

Категорияи шумораи феъл дар шумораи танҳо як нафар будани иҷрокунандаи амалро ифода намуда, дар шумораи ҷамъ зиёда аз як шахс иҷро намудани амалу ҳолатро дар бар мегирад: *«I shall not write any more now»* (208, 5). ~ *«Ман дигар нахоҳам навишт»* (184, 11). (Як субъект,

шумораи танҳо). «*Montanelli went on with hith work*» (208, 5). ~ «Монтанелло кори қатъкардаашро давом дод» (184, 10) (як субъект, шумораи танҳо). «*We took a quick look inside the mill and came back out*» (194, 48). ~ «Мо осӣро тамошо карда шуда баромадем» (2009, 18). (Зиёда аз як шахс, шумораи чамъ).

Аз мисолҳо маълум мешавад, ки категорияи шумораи феъл микдори амалро ифода накарда, микдори иштирокчиёни ҳолату амалро дар бар мегирад. Дар натиҷаи таҳлили маводи забони англисӣ маълум гардид, ки дар забони англисӣ васоити муназзами категорияи грамматикӣ шумора мавҷуд буда, як воситаи грамматикӣ дар бар мегирад, ки бандаки “-s, -es” мебошад. Бандаки “-s, -es”, мансуб будани амалро ба шумораи танҳои шахси сеюм ва замони ҳозира ифода менамояд. Мисол: «*Arthur opens his eyes in wonder*» (208, 102). ~ «Артур аз тааҷҷуб ҷашмонашро калон мекушояд» (184, с.148).

Аз ин маълум мешавад, ки дар замони ҳозираи феъл муодили тоҷикии «-s, (-es)» бандаки «-ад» мебошад. Дар дигар шахсҳои замони ҳозираи феъл нишондиҳандаи шумора ба назар намерасад. *I look.* ~ Ман менигарам. *You look.* ~ Ту менигарӣ (шумо менигаред). *They look.* ~ Онҳо менигаранд.

Яке аз муодилҳои ифодакунандаи шахсу шумораи феъл, феълҳои ёрирасони «shall» ва «will» мебошанд, ки ҳангоми бо мубтадо истеъмол шудан замони ояндаи феъл ва ба кадом шахсу шумора мансуб будани амалро ифода мекунанд.

Феъли «shall» муродифи ифодакунандаи шахси якуми танҳову чамъ мебошад, аммо ба ҷойи феъли ёридихандаи «shall», феъли ёридихандаи «will» низ истеъмол мегардад. Мисол: «*I shall not require you very much in the early stages*» (208, 48). ~ «Дар марҳилаҳои аввал ман аз шумо бисёр талаб намекунам» (тарҷумаи диссертант).

Муодили дигаре, ки феъли замони оянда ва шахсу шумораи забони англисиро ифода менамояд, феъли ёвари «will» бо ҷонишини шахсӣ ё мубтадо бо феъли асосӣ дар ҳамаи шахсу шумора ба шумор меравад: «*Very*

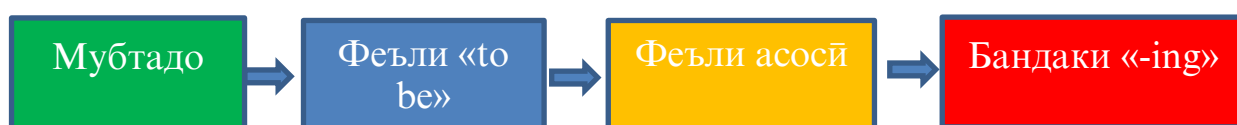
well, then **I will sit** in the other room; perhaps you would rather be alone» (208, c.159). ~ «Агар шумо танҳоиро дӯст медошта бошед, ман дар хонаи дигар **менишинам**» (184, 155). “**But I will see** something that he can not see such as a bird working and get him to come out after dolphin” (204, 12). ~ “Аммо ман мегӯям чизеро дидам, ки чашимони ӯ намебинанд, мегӯям, ки як паранда дорад болои сайд чарх мезанад ва ба дур мебарамаш” (192, 13).

Дар замони гузаштаи забони англисӣ феълҳои ғридриҳандаи “should” ва “would” истифода мешаванд, ки дар суҳбат бештар шаклҳои кӯтоҳи онҳо дар шакли инкорӣ бо ҳиссаҳои «not» истеъмом мешавад. Мисол: «*I will = I'll [ajl]*», «*I would = I'd [ajd]*». «*I shall = I'll [ajl]*». «*I should = I'd [ajd]*».

Мисол: «*Now that it is daylight let him jump so that **he'll fill** the sacks along his backbone with air and then he can not go deep to die*» (204, 66). ~ «Акнун ки рӯз шудааст, бигзор боло ҷаҳад, он вақт пуфакҳои тули сутунмуҳра дарозкашидааш нур аз ҳаво мешавад, баъд вай наметавонад, ки барои мурдан ба қабри баҳр фурияд» (192, 67). «**We'll put** the gear in the boat and then get some» (204, 30). ~ «Аввал асбобҳоро ба заврақ **барем**, баъд мехӯрем» (192, 31).

Дар замони ҳозираи давомдори забони англисӣ муодили ифодакунандаи шахсу шумора тавассути нақшаи зерин ифода мегардад:

Нақшаи № 2.

Масалан: «**I'm going to help** Mother Smith with the cookies she's prepared for your party» (193, 16). ~ «Ман рафта ба кайвону Смит **ёрӣ мерасонам**, вай барои меҳмонони ту кулчаҳои қандин пухта истодааст» (175, 23). «**He is making** the far part of his circle now, – he said» (204, 112). ~ «Акнун ба қисмати дури ҳалқааш бар мегардад – гуфт ӯ» (192, 113).

Муродифи ифодакунандаи шахсу шумораи забони англисӣ дар замони гузашта, ин мубтадо ва сифати феълии замони гузашта (*Participle I*) мебошад. Онҳо ба ду гурӯҳ чудо мешаванд:

1. **Феълҳои дуруст** – бандаки “-ed” ё “-d” қабул мекунанд. Мисол: «*The fish moved steadily and they travelled slowly on the calm water*» (204, 54). ~ «*Моҳӣ беист шино мекард ва онҳо дар рӯйи оби ором ҳаракат мекарданд*» (192, 55).

2. **Феълҳои нодуруст** – шаклашонро дигар мекунанд, яъне шакли “*Participle I*” – «сифати феълии замони гузашта»-ро қабул мекунанд. Мисол: «*She drew me to her, and we reposed in silence*» (211, 114). ~ «*Ӯ ҳам маро ба бар кашид ва мо хомӯш бинишастем*» (183, 67).

Аз мисолҳо бармеояд, ки дар забони англисӣ ҳангоми истеъмол шудани феълҳои нодуруст шахсу шумораи феълро мубтадо бо «*Participle I*» – сифати феълии замони гузашта (қатори дуҷуми феълҳои асосӣ) муайян мекунад. Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи феъл дар ду шахсу ду шумора бандакҳои мушаххас дорад. Дар шахси сеюми шумораи танҳо асоси феъл худ шахси сеюми шумораи танҳоро ифода менамояд. Масалан: «*I looked*» ~ «*Ман нигоҳ кардам*». «*You looked*» ~ «*Ту нигоҳ кардӣ*», «*He (she) looked*» ~ «*Ӯ нигоҳ кард*», «*We looked*» ~ «*Мо нигоҳ кардем*», «*You looked*» ~ «*Шумо нигоҳ кардед*», «*They looked*» ~ «*Онҳо нигоҳ карданд*».

Мисол: “*He knew that if he could not slow the fish with a steady pressure the fish could take out all the line and break it*» (204, 80). ~ «*Ӯ медонист, ки агар натавонад суръати моҳиро бо муқовимати муназзам нигоҳ дорад, вай ҳамин захираи ресмонашро кашада мебарад ва оқибат онро меканад*» (192, 81). «*Lanny turned into Adderley Street*» (193, 12). ~ «*Ленни ба кӯчаи Аддерли-Стрит равон шуд*» (175, 17).

Бандакҳои феълӣ дар замони гузаштаи забони тоҷикӣ зоҳиран бо бандакҳои замони ҳозираи феъл як буданашон, аз ҷиҳати таърихи пайдоиш аз онҳо фарқ мекунанд. Барои ҳамин, онҳо ба ду қатори бандакҳои шахсу шумора ба шумор мераванд, ки ин гуногунӣ дар бандаки шахси сеюми

шумораи танҳо, замони гузашта ва ҳозира мебошанд. Дар замони ҳозира чун бандаки «-ад», вале дар замони гузаштаи феъл морфемаи сифрӣ [Ø] ба назар мерасад: “*Ин ҳам яке аз натиҷаҳои исёни Муқаннаъ буд*” (181, с. 148). ~ “*This was one of the results of Muqanna’s rebellion*” (198, 148). “*Абӯмуслим дар вазъияте монда буд, ки ё бояд рӯирист исён кунад ва ё ба ҳузури халифа равад*” (181, с. 105). ~ “*This forced Abu Muslim to decide whether he should go and visit the Caliph, or openly rebel*” (198, 105). Дар мисоли якум “буд” бандаки Ø ва дар мисоли дуум “*кунад, равад*” бандаки *-ад* дорад. Вале, решаи калимаи «*буд*» ба амали анҷомёфтаи аз тарафи шахси сеюми шумораи танҳо, ки аз асоси замони гузашта иборат аст, замони гузаштаро шаҳодат медиҳад.

Дар замони гузаштаи забони англисӣ, дар феъли “to be” категорияи шумора мавҷуд буда, аз категорияи шахс фарқ менамояд. Мисол: “*I stood lonely enough: but to that feeling of isolation I was accustomed, it did not oppress me much*” [211, 75]. ~ “*Ман дар гӯшае танҳо меистодам, вале бо танҳоӣ одат кардаам ва аз ин он қадар зиқ ҳам намешудам*” [183, 47]. «*We were born lucky, he thought*» (204, 96). ~ «*На, мо хушбахт таваллуд шудаем*» (192, 97). «*They were strange shoulders, still powerful although very old, and the neck was still strong too*» (204, 18). ~ “*Пирамард китфони аҷибе дошт, китфонаш хеле пур, аммо ҳанӯз пурқувват*” (192, 19).

Кулли феълҳои асосии забони англисӣ нишондиҳандаи шахсу шумораро қариб надоранд ва ба сифати ин нишондиҳанда мубтадо истеъмол мегардад. Дар забони англисӣ истеъмол нашудани мубтадо ё чонишин дар ҷумла имконнопазир аст. Дар забони тоҷикӣ новобаста ба истеъмоли чонишин ба кадом шахс ва шумораи феъл мансуб будани амалу ҳолатро бандакҳои феълӣ нишон медиҳанд. Масалан:

1). «*All I know is that young boys sleep late and hard*» (204, 26). ~ «*Фақат медонам, ки писарони ҷавон дер бедор мешаванд*» (192, 27).

2). «*Then when you reach the town, you go with the rest of them into the market-place, in front of the Cardinal’s palace*» (208, 89). ~ «*Вақте ки, ба шаҳр*

расидед бо дигар ҳамроҳон ба майдони бозор, ки рӯ ба рӯи қасри Кардинал ҷойгир аст, *медароед*» (тарҷумаи диссертант).

3). «*He has done things for me before*» (208, 19). ~ «*Пештар ҳам ба ман бисёр некиҳо карда буд*».

Дар ҷумлаи якуми забони англисӣ ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо «**I**» истеъмол шуда, дар тарҷумаи тоҷикии он ҷонишин истеъмол нашуда, бандаки феълии «**-ам**» *медонам* истеъмол гардидааст.

Дар ҷумлаи дуюм ҷонишини «*you*» ва феълҳои асосии “*reach*”, “*go*” мавҷуданд. Дар тарҷумаи тоҷикии он ҳарчанд ҷонишин истеъмол нашуда бошад ҳам, бандаки феълии «**-ед**» дар мисолҳои “*расидед*” ва “*медароед*” шахси дууми шумораи ҷамъро ифода менамояд.

Бо вучуди истифода нашудани ҷонишинҳои шахсӣ, амали шахс аз тарафи кадом шахс иҷро шуданаш дар забони тоҷикӣ маълум аст.

Дар ҷумлаи сеюм ибораи «*he has done*» мавҷуд аст. Вале, дар тарҷумаи тоҷикиаш ҷонишини шахсӣ мавҷуд нест. Субъекти амал бандаки сифрӣ (*карда буд*), мавҷуд аст, ки бо вучуди ин дар замони гузашта нишондиҳандаи шахси сеюми шумораи танҳои феъл мебошад. Дар забони англисӣ категорияи шахсу шумораи феъл категорияи луғавию грамматикӣ ба шумор рафта, он дар забони тоҷикӣ категорияи грамматикӣ мебошад. Зеро дар забони англисӣ дар воситаҳои ифодаи ин категория баъзе муодилу муродифҳоро аз ҷиҳати семантикӣ – чун ҷонишинҳои шахсӣ ва вожаҳои бар ивази он истеъмолшаванда ба вазифаи мубтадо меоянд. Барои ифодаи категорияи шахсу шумора дар забони тоҷикӣ бандакҳои феъл истифода мешаванд.

2.2. Ифодаи шумора ва шахси якуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ

Категорияи шахсу шумора яке аз аломатҳои муҳими феъл ба шумор меравад. Дар хусуси категорияи шахсу шумораи феъли забонҳои муқоисашаванда забоншиносони тоҷику хориҷӣ бисёр изҳори ақида намудаанд, ба монанди Ш. Рустамов, С. Ҳалимов, П. Ҷамшедов, В.Д. Аракин,

А. И. Смирнитский, К. Н. Качалова ва дигарон. Чуноне ки С. Ҳалимов қайд мекунад “Категорияҳои шахсу шумораи феъл дар забони тоҷикӣ бо роҳи синтетикӣ ифода мегардад [143, 35]. (Яъне, бо илова кардани бандакҳои шахсӣ ва хабарӣ ба охири феълҳо). Забоншинос К.Н. Качалова менависад, ки “Категорияи шахсу шумора дар забони англисӣ дар шакли аналитикӣ (бо ҷонишинҳои шахсӣ) истеъмоли мешаванд [127, 112].

“Категорияи шахс муносибати амалро нисбат ба субъект мефаҳмонад, ки иҷрокунандаи амал аст” [143, 35]. Иҷрокунандаи амал шахси гӯянда (шахси якум—*ман меравам*), ҳамсухбати ӯ шахси дуум (*ту маравӣ*), шахс ё предмете, ки дар суҳбат иштирок надорад (шахси сеюм - *ӯ меравад*) мебошад.

Феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ се шахсу ду шумора доранд. Аммо, ҳоло мо дар хусуси шахси якуми шумораи танҳо, ки тавассути бандакҳои феълии “-ам (-ям)” ва “-ем” дар шумораи ҷамъ шакл мегирад, дида баромада, муродифи онҳоро дар забони англисӣ муайян ва муқоиса менамоем.

Шахси якуми шумораи танҳои феъл **1-st person** – шахси якум ё гӯянда мебошад. Нафаре, ки худааш бевосита амалро иҷро мекунад. Мисол: «*Аз кӣ ва чӣ будани он бача танҳо ман, ки бо падари он хизматгор дӯст будам ва як нафари дигар, ки аз қадрдонони Темурмалик аст, хабардор ҳастему бас* (181, 70). ~ «*Only me, as I was a friend of that servant's father and another man, who was one of the dose friends of Temur Malik, know who and what is that boy*» (198, 70). “*Дар охири сол ман ба дарси абҷад даромадам, аммо ин дарсро ҳеҷ хуш накардам*” (177, 38). ~ “*At the end of the year I began learning the abjad but I did not enjoy it at all*” (196, 244). «*Ӯро ба мусулмонӣ мехонам*» (181, 131). ~ «*I am asking him to embrace Islam*» (198, 131).

Дар ҷумлаи якум «**будам**» шумораи танҳои шахси якум бо бандакҳои феълии «-ам» бо асоси замони гузаштаи сиёҳи хабарии «**буд**» омадааст. Дар тарҷумаи англисии он муродифи ифодакунандаи шахси якуми шумораи танҳо “**I was**” ба назар намерасад. Дар ҷумлаи дуум феъли тарзи фоилӣ,

замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии «даромадам, хуш кардам» низ, ифодакунандаи шахси якуми шумораи танҳо мебошад. Бар хилофи тарҷумаи чумлаи якум дар ин ҷо «*I bigan, I did not enjoy*» омада, ҳатто аз он дарак медихад, ки дар як чумла якчанд феъл бо шахсу шуморааш меояд. «*I*» чонишини шахси якуми шумораи танҳо буда, ҳангоми бо феъл якҷоя истеъмол шудан аз лиҳози маъноӣ (семантикӣ) шахси якуми шумораи танҳои феълро ифода менамояд.

Дар чумлаи сеюм феъли «*мехонам*» омадааст. Ин аз он гувоҳи медихад, ки категорияи шахси феъл дар чумла нақши муҳим дошта, он харақати феълро аз ҷиҳати грамматикӣ ба воситаи бандакҳои феълӣ ифода мекунад. Феъли «*мехонам*» аз пешванд, асос ва бандак иборат буда, ифодакунандаи шахси якуми шумораи танҳо мебошад.

Чун дар боло дар мавридаш сухан шуд, «-ям» низ бандаки феълии шумораи танҳои шахси якум мебошад.

Мисол: «*Муқаннаъ гуфт: “Фалон рӯз биёянд, ман ба онҳо дидор менамоям” (181, 133). ~ “Muqanna said: Let them come this day, and I will see them” (198, 133).*

Дар ин мисол «*дидор менамоям*» бандаки феълии «-ям» бо феъл омада, шахси якуми шумораи танҳои забони тоҷикиро мефаҳмонад. Дар тарҷумаи он ибори *I will see* мавҷуд буда, маънои лексикӣи шахси якуми шумораи танҳоро ифода менамояд.

Дар бештари ҳолатҳо шахси якум шунидаашро ба дигарон нақл менамояд. Мисол: «*Охир баъд аз «гиред – гиред»-и бисёре, калонтарини хоҷагони меҳмон... аз кисааш қаламтарошро бароварда аз рӯйи табақ як дона биринҷ гирифта, вайро бо кордча ду тақсим намуда, нимаашро ба даҳон андохта, нимаи дигарашро ба рӯйи дастархон гузоштааст» (180, 106). ~ «*Finally, after much cajoling... Khoja in the place of honor – took out his penknife from his purse, picked up a single grain of rice from the platter, cut it in two, put one piece in his mouth and the other on the tablecloth*» (194, 161).*

Дар мисоли мо бандакчонишинҳо дар категорияи шахс нақши муҳимро иҷро менамоянд. Дар нутки гуфтутуй ва ҳангоми тарҷумаи асарҳои бадеӣ суҳбати шахси якуми шумораи танҳоро бо шахси дуюми шумораи танҳо ба воситаи бандакчонишини **-am** мушоҳида менамоем, ки он бевосита амалеро нисбати шахси дуом амалӣ карданист. Омили маъноии он дар забони англисӣ чонишини шахси дуюми шумораи танҳо **“you”** буда, дар забони тоҷикӣ тавассути бандакчонишини **“-am”** ифода меёбад. Яъне, шакли шахси якуми шумораи танҳои феъл ифодакунандаи алоқаи амал бо шахси дуом мебошад. Мисол: *"Fish, ... I love you and respect you very much". "But I will kill you dead before this day ends"* (204, 68). *“Моҳӣ ... ман туро дӯст медорам ва хеле эҳтиромат ҳам мекунам”*. ~ *“Аммо, то поёни рӯз мекушамат”* (192, 69).

Дар ҷумлаҳои мазкур бандакҳои феълии ифодакунандаи шахси якуми шумораи танҳо **«-ам»** ба воситаи бандакчонишини **«-ат»** амалеро мефаҳмонад, ки онро шахси якум нисбати шахси дуюми шумораи танҳо амалӣ мегардонад. Аз ин ҷо бармеояд, ки шахси якум ҳамсуҳбати шахси дуом аст.

Шахсу шумора навъи синтаксисии ҷумлаи содари муайян месозад. Шаклҳои феълии шахси якум дар забонҳои муқоисасазанда сохтори ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба ва муайяншахси бемубтадори низ муайян месозанд: *“I wish I could feed the fish”* (204, 74). ~ *“Бояд ба моҳӣ ҳам гизо медодам”* (192, 75). *«I’ll try»* (Abrahams, 1971 21). ~ *«Кӯшиш мекунам»* (Абрахамс, 1971: 17). *“My knife broke”* (204, 164). ~ *«Корди ман шикаст»* (192, 165).

Баъзан аз мазмуни ҷумла бармеояд, ки шахси якуми шумораи танҳо дар бораи мавҷудияти ҳосе хулосагирӣ менамояд ва дар хусуси амалу ҳаракати он ибрози андеша мешавад. Мисол: *“If there were no bad people, there would be no good lawyers”*. ~ *“Агар одамони бад намебуданд, сафедкунандагони хуб низ намебуд”*.

Шахси якуми шумораи танҳо ҳамчунин, дар назм низ васеъ истифода мешавад:

*«Ин хона зи хишти куҳна андохтаам,
Дар вай ҷашне зи рафтагон сохтаам.
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умри ҷавонӣ ба чӣ раҳ бохтаам» (180, 3). ~
«I built this house from bricks of ancient clay,
To honor in it those who've passed away,
And tell the story of my long-lost youth,
To edify the people of today» (197, 30).*

Дар ин шеър шахсу шумораи он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз рӯйи маъно фаҳмида мешавад.

Шахси якуми шумораи танҳо шоҳиди асосии воқеа буда, ва, ё аз ҳодисаи воқеъ шуда ва ё воқеъ мешуда аз нуқтаи назари худ ё дигарон нақл менамояд. Мисол: 1). “Лекин ба ҳақиқати он кор воқиф **нагаштам** ва ин ҳикоя аз пирони русто ва аз ҷамоае, ки дар деҳаҳои онҳоанд **шунидам**”. 2). Муаллиф бо ин суханони худ дар бораи суханони дар боло гуфтаи худаи шакку шубҳа изҳор **мекунад** ва барои ба гардани худ гирифтани ҷавобгарии суханҳои худ аз хонандаи пурмуҳокима тарсида ҷасорат намекунад” (181, 151). ~ “**I could not find** the truth about them, but only **heard** the stories of village elders and the people who lived there-in.” With these words, the **author expresses doubt** about what was said, and fails to take responsibility for his words in front of the demanding readers” (198, 151).

Дар ҷумлаи якум калимаҳои “**нагаштам**” ва “**шунидам**” бо бандаки шахси якуми шумораи танҳо омадааст. Дар тарҷумаи англисии он ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо “**I**” бо феъли дурусти **Participle I – “heard”** омада, муодили ифодакунандаи шахси якуми шумораи танҳо мебошад.

Дар мисоли дуюм “**мекунад**” аз пешванд, асоси замони гузашта, феъли монда, замони гузаштаи тарзи фоили бавосита, бандаки шахси сеюми

шумораи танҳои феъл иборат буда, он аз тарафи шахси якуми шумораи танҳо нақл шудааст.

Дар тарҷумаи англисии он “*author expresses*” мавҷуд аст, ки “*author*” – мубтадо, “*expresses*” – феъли асосӣ бо бандаки ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо мебошад.

Ҷонишинҳои забони англисӣ ду хусусияти муҳим дошта, аз рӯи баъзе аломаташон ҳамчун мубтадо омада, дар матн нисбати феълҳои ёридоханда мустақил мебошанд ва аъзои ҷумла мешаванд. Сониян, онҳо ҳамеша бо феълҳо алоқаманд шуда меоянд ва муодили шахсу шумораи феълро ифода мекунанд.

Фарқи ин категория дар забони тоҷикӣ дар ҷараёни нутқ дар он мебошад, ки тағйирёбии маънои грамматикӣ шахсу шумора ҳангоми тағйирёбии муносибати амал дар раванди нутқ ҳар яке аз замонҳои грамматикӣ метавонад бе тағйир бимонад. Масалан: “*менависам*”, “*нависам*”, “*менависонам*”, “*менавиштам*”, “*менависондам*”. Ин мисолҳо шаклҳои гуногуни замонҳои феъл мебошанд, ки бандаки феълии шумораи танҳои шахси якум – “*-ам*”-ро гирифтааст. Он дар адабиёти бадеӣ васеъ истифода мешавад. Масалан: «*Маҷбур шудам, ки бо забони худ нависам, лекин ба қадри имкон кӯшиш намудам, ки умуман сода шавад*» (180, 34). ~ «*I am obliged to write it in my own words; but I have tried my best to keep the story simple*» (194, 67).

Дар тасрифи феълҳо ва ифодаи шахсу шумора бо бандакҳои феълӣ, хусусиятҳои зерин ҳамчун қоида дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба эътибор гирифта мешаванд:

Дар баъзе ҳолатҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ забони англисӣ бинобар сабаби ҳоксорона изҳор намудани ақида ба ҷойи ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо “*I*”, шумораи ҷамъ “*we*” истеъмом гашта, аз лиҳози грамматикӣ ба шумораи ҷамъ ва аз лиҳози семантикӣ шумораи танҳоро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ низ ба ҷойи бандаки феълии шахси якуми шумораи танҳо “*-ам*” вобаста ба фоил (мубтадо) бандаки шахси якуми ҷамъ

– “-ем” омада, тобишҳои махсуси услубиро ифода мекунад. Чунончи: «*We appreciate the close cooperation the Director of Tajikistan’s National Library, Nosirjon Salimov, has given us on this project. Finally, we are very grateful to the Hemingway Foreign Rights Trust for granting the U.S. Embassy, Dushanbe permission to translate and print 1,500 copies of Hemingway’s outstanding work*» (204, 4). ~ «*Мо ҳамкорӣ ва ҳусни таваҷҷуҳи директори Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Носирҷон Салимовро барои дастгирии ин лоиҳа қадрдонӣ мекунем. Саранҷом, мо сипосгузориҳои худро ба бунёди Хемингвей оид ба ҳуқуқҳои хориҷӣ (Hemingway Foreign Rights), барои тарҷума ва чопи 1500 нусха китоб ба Сафорати Амрико дар Душанбе иҷозат додааст, арза медорем*» (192, 5).

Дар ин мисолҳо “*мо ... мекунем, мо ... арза медорем*” қонишини шумораи чамъ ва бандаки феълии шахси якум, ба қойи шумораи танҳои шахси якум аз тарафи муаллиф истеъмол шуда, аз хоксорона ва боэҳтиромона суҳан гуфтани муаллиф дарак медиҳад.

Аз рӯйи эҳтиром ба қойи шахси якуми шумораи танҳо, шумораи чамъро низ истифода мебаранд. Дар инҷо вазифаи воҳиди забонӣ ё маъно нишон дода шуда, бо роҳи луғавӣ-грамматикӣ ифода мегардад. Ин ҳолат ба шахси якум ё дуҷум рабт дорад, ки ба гӯянда ба қойи “*ман*”, – “*мо*”, ва ба шунаванда ба қойи “*ту*” – “*шумо*” муроҷиат мешавад. Мисол: “*Мо пеш аз он ки дар бораи натиҷаҳои исёни Муқаннаъ гап занем, бояд фарқеро, ки дар байни хуруҷи Абӯмуслим ва Шарик бинни Шайх ва исёни Муқаннаъ буд, дубора ба хотири хонандагон расонем*” (181, 146). ~ “*Understanding the results of Muqanna’s rebellion requires considering the difference between his rebellion, and those of Abu Muslim and Sharik ibn Sheikh*” (198, 146). «*Дар баъзе луғатҳо дар ривоятҳои ғайри машҳур номи Муқаннаъро Ато гуфтаанд, ки мо ба вай эътибор намекунем*» (181, 113). ~ «*Some not well-known accounts and dictionaries mention Muqanna’s name as Ato, and we do not pay attention to it*» (198, 113).

Акнун мегузарем ба шумораи чамъи шахси якуми феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ. Шахси якуми шумораи чамъи феъл

амали шахсони гӯяндаро ба воситаи бандаки “-ем” мефаҳмонад. Мисол: «*Мо то рӯзҳои ба хуруҷ тайёри дидани Абӯмуслим чӣ корҳои сиёсӣ кардани Муқаннаъро намедонем*» (181, 117). ~ «*We do not know in what political activities Muqanna was engaged before starting his preparation to lead a rebellion*» (198, 117).

Ҳангоми якҷоя иҷро намудани амал аз тарафи ду шумораи танҳо ба шумораи чамъ мубаддал мегардад. Мисол: «*Бухорхудот Тағшода ва волии Бухоро Восил бинни Умар аз Бухоро то Самарқанд ба нешвози Насри Сайёр рафтанд*» (181, 93). ~ «*Biikhor Khudat Taghshada and the governor of Bukhara Wasil ibn Umar went from Bukhara to Samarqand to meet Nasr ibn Sayyar*» (198, 93).

Шахси якуми шумораи чамъи феъл амали якҷояеро ифода менамояд, ки дар иҷрои он, ҳам гӯянда (шахси якум) ва ҳам шахсу одамони дигар (ман + ту, ман + шумо, ман + дигарон) иштирок кардаанд: «*Мо дар тӯли панҷ соли истиқлолият, бо вучуди оқибатҳои вазнини ҷанги дохилӣ, мушкилоти иқтисодию иҷтимоии хосси давраи гузариш, тавонистем дар роҳи бунёди ҷомеаи навин қадамҳои устувор гузорем*» (189 40). ~ «*We are during these five years of independence, which had to establish a modern government and protect our territorial integrity*» (205, 37). «*Мо ба деҳаи Болои рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷойи он деҳаи обода, ки то дирӯз буд, як харобазори ваҳшатоваре пайдо шудааст*» (180, 25). ~ «*When we arrived at the village of Boloyi rud we saw that from the fertile spot it had been up until yesterday it had turned into a frightful wasteland*» (197, 56).

Шахси якум амали шахси сеюмро нақл менамояд: “*Азбаски зулми бани Умийя умуман ва бедоди Марвониён хусусан ба мардум аз ҳад гузашта буд, оммаи халқи Хуросон ва Мовароуннаҳр ба зудӣ ба гирди Абӯмуслим гун шуданд. Агарчи оммаи халқ аз хонадони дигари арабҳо – аз Аббосиён ҳам он қадар умеди некӣ надоштанд, аз шахси Абӯмуслим, ки яке аз фарзандони халқи маҳаллӣ, як нафар тоҷики худашон буд, бисёр умедҳо доштанд ва чаши медоштанд, ки вай бори онҳоро сабук хоҳад кард*” (181, 146). ~ “*The*

oppression and tyranny of the Umayyad clan surpassed the toleration of the popular masses of Khorasan and Mavarannahr, who soon gathered around Abu Muslim. The majority of the population had no hope of any good benefit from the second dynasty of Arabs - the Abbasids. Instead they trusted in Abu Muslim's personality, as a local Tajik man, who inspired hope that he would ease their burden" (198, 146).

Дар забони англисӣ низ шумораи чамъи шахси якум амали шахси сеюми шумораи танҳоро нақл менамояд.

Ҳар як категория ба таври худ алоқаи мазмун ва мундариҷаи асоси грамматикӣ чумларо бо қаноатмандӣ барқарор менамояд. Аммо ҳатман дар муносибати субъект феъолияткунанда вучуд дошта метавонад, ки дар забон он тавассути категорияи шахс ифода карда мешавад. Аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик ва хориҷ категорияи шахс ва шумораи феъл қариб ки чудо карда намешавад, сабабаш ҳамранг будани мазмуну мундариҷаи дохилии ин категорияҳо мегардад.

Сарчашмаи амал, ё ин ки субъект дар худ фаҳмиши шуморавиро нигоҳ медорад, чунончи вай ба мафҳумҳое мансуб аст, ки шумораро ифода менамоянд. Вай метавонад як шумораро дар бар гирад, ки онро шакли шумораи танҳо номбар менамояд ва ҳамчунин якчанд амалҳои аз ҷониби шахсони гуногун, ки маҷмуи онҳо шакли шумораи чамъ номида мешавад.

Дар илми забоншиносӣ хусусиятҳои сохтори категорияи шумора аз категорияи шахс вобастагӣ дорад. Онҳо дар чумла якҷоя истифода шуда, ба ҳамдигар тобеъ мебошанд. Чи тавре ки С. Ҳалимов қайд кардааст, “феъл шумораи танҳо ва чамъро дар бар мегирад” [143, 35], ки воситаҳои ифодаи шахсу шумораи феълҳоро, ки бо бандакҳои феълино хабарӣ истеъмол мегарданд нишон додааст. Дар забони англисӣ он бештар аз рӯи ҷонишинҳои шахсӣ ва бо феъл якҷоя омада, шахсу шумораро ифода менамояд.

Бандаки феълӣ аз бандаки хабарӣ аз он тафовут дорад, ки шахсҳои шаклҳои нақлии феълҳои замони гузаштаи сифаи хабарӣ бо бандакҳои хабарӣ

ифода гардида, дар шумораи танҳои шахси сеюм бандаки хабари “аст” ва сифати феълӣ ҳамроҳ бо хабари номӣ дар ҷумла алоҳида навишта мешавад: *рафтаам, рафтӣ, рафтааст, рафтаем, рафтаед, рафтаанд*. Бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феълӣ дар шумораи танҳои шахси сеюм тафовут дорад. Вай бо асосҳои замони ҳозира, гузашта, гузаштаи дур, гузаштаи наздик, замони ҳозира-оянда, ҳозира-ояндаи ҳикоягӣ, замонҳои оянда, ояндаи дур, оянда-фармоиш, аорист, замони ояндаи дури таркибӣ ва бандакҳои феълӣ иборат аст: *рафтам, рафтӣ, рафт, рафтем, рафтед, рафтанд* ва ғ.. Мисол: “*Чунон шуд, ки ин коргоҳ маътал монд ва он мардумоне, ки ин саноатро мекарданд, пароканда шуда рафтанд*» (181, 94). ~ “*Finally this plant was abandoned and the people that were busy there were scattered*” (198, 94).

Дар ин мисол мо шумораи танҳо ва ҷамъро мушоҳида менамоем. Чунон ки маълум аст, феълҳо дар ҷумлаҳо ба вазифаи хабар меоянд ва хабар ба воситаи шахсу шумора муайян мегардад. Дар ин мисол хабари «монд» мавҷуд аст, ки асоси замони гузашта ва ифодакунандаи шахси сеюм аст. Муодили он дар ҷумлаи англисӣ «*was abandoned*» бо исми “*plant*” омадааст. Дар давоми ҷумла «*мекарданд, рафтанд*» бо бандаки ифодакунандаи шахси сеюми ҷамъ истеъмол шуда, муродифи он дар тарҷумаи забони англисӣ “*were busy, scattered*” – феъли “*to be*”, феъли асосӣ ва сифати феълӣ – Participle II бо исми “*people*” омада, шумораи ҷамъро ифода намудааст.

Дар забони англисӣ ҷонишинҳо бо феъл истеъмол гашта, дар шахсҳои танҳо шумораи танҳо ва дар шахси ҷамъ шумораи ҷамъро мефаҳмонанд: «*Ман аввал ба пеши модарам рафта, фикри худро гуфта, аз вай рӯхсат нурсидам*» (180, 20). ~ «*First, I went to my mother and asked her permission for my venture*» (197, 50). «*Акаам ба ӯ салом дода, як тангаро ба ӯ дароз кард*» (180, 19). ~ «*My brother greeted him and handed over the tanga*» (197, 49)

Аз мисолҳои боло маълум аст, ки дар мисоли забони тоҷикӣ “*нурсидам*” ва “*дароз кард*” истеъмол гардидааст. Муодили бандакҳои шахсии забони тоҷикӣ дар забони англисӣ “*I*” ва ҷонишини соҳибии “*my*” ва

исми *“brother”* бо феълҳои *“asked”* ва *“handed over”* мебошанд. Мисолҳои дар боло буда, аз ин гувоҳӣ медиҳанд.

Бар замми ин дар забони англисӣ ҷонишинҳои ишоратии *“this- ин, these - инҳо, that–он (ҳамон), those – онҳо (онон)”* бо феъл омада, ба шахс ва шумора далолат мекунанд. Мисол: *“This was a fish built to feed on all the fishes in the sea, that were so fast and strong and well armed that they had no other enemy”* (204, 32). ~ *“Ин наҳанг ба тавре офарида шуда буд, ки ҳамаи дигар моҳиҳои баҳриро бихӯрад, чунон тезу пурқувват ва ҷаззоб буд, ки ҳеҷ ҳарифи дигаре надошт”* (192, 33). *“That was the end of the blind man”* (Stivenson, 1948: 27). *«Он буд охирин лаҳзаи марди нобино»* (Тарҷумани диссертант).

Дар ин мисолҳо ҷонишини ишоратии *“this – ин, ҳамин”* ва *“that – он, ҳамон”* бо асоси замони гузаштаи феъли ёридиҳандаи *“was – буд”* омада, аз рӯйи маъно шумораи танҳои феълро мефаҳмонад.

Хулоса, шахси якуми шумораи танҳои феъли забони тоҷикӣ бо бандакҳои феълӣ ва хабарии “-ам” истеъмол гардида, муодили ифодакунандаи он дар забони англисӣ ҷонишини шумораи танҳои шахси якум – “I” ва мубтадои дар шумораи танҳо истеъмолшуда бо феъли асосӣ мебошад.

Шахси якуми шумораи ҷамъи забони тоҷикӣ бандакҳои “-ем” буда, муодили ифодакунандаи он ҷонишини шахси якуми шумораи ҷамъ “we” ва мубтадоҳои дар шумораи ҷамъ, ки бо феъл истеъмол мегардад, мебошад.

2.3. Ифодаи шумора ва шахси дуҷуми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ

Шахси дуҷуми шумораи танҳои феъл ҳамсухбати шахси якум аст. Мисол: *“Магар ту вусъати мамлакати ман ва қувваи аскарҳои маро намедонӣ, ки Чингизро дар пеши ман таъриф мекунӣ?”* (181, 27). ~ *«Don't you know the vastness of my country, and the power of my army, that you give accolades to Chingiz in front of me?»* (198, 27). Шахси дуҷуми шумораи танҳо, инчунин дар назм низ васеъ истифода мешавад:

«Ба дӯши таваккул манеҳ бори худро!

Валинеъмату хеш дон кори худро» (180, 71). ~

«Why waste away and die of idleness, when the prescription

Is in your hand?-Fill it, and cure yourself» (197, 114).

Дар ин шеър шахсу шумораи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз чихати маъно шарҳ меёбад.

Шахси дуюми шумораи танҳои феъли забони тоҷикӣ бандаки феълии «й»-ро дар бар мегирад. Ҳоло роҳҳои ифодашавии онро тавассути мисол дар забони англисӣ муайян менамоем: *«Ҳар чизе ки ту мегӯӣ, тамоман дуруст ва рост аст» (181, 66). ~ «Everything that you have said is right and true» (198, 66).*

Дар мисоли забони тоҷикӣ «мегӯӣ» бо бандаки феълии шахси дуюми шумораи танҳои «-й» омадааст, ки муодили он дар забони англисӣ «**you have said**» ҷонишини «**you**», феъли ёридиҳандаи «**have**» ва феъли асосии «**said**» омада, ифодакунандаи шахси дуюми шумораи танҳо мебошанд.

Сифаи *амрӣ* ва асоси замони ҳозира муодили шахси дуюми шумораи танҳо буда, васеъ истеъмол мегардад: *«...уро ба даст надарорӣ ва ё накушӣ, ба пеши ман боз нагардӣ ва ба кашидани ёсо (чазо) мунтазир бошӣ!» (181, 75). ~ «Do not come back until you catch him, or kill him, and otherwise wait to be punished!» (198, 75).*

Он дар назм низ истеъмол мегардад:

Ту фармон деҳу қаҳрамонӣ бубин,

Зи мо ҷондиҳӣ, ҷонситонӣ бубин! (181, 58). ~

You order and see the heroism,

See how we sacrifice and take their lives! (198, 58).

Бандаки феълии шахси дуюми шумораи чамъ (-ед) барои ифодаи ҳурмат нисбат ба шахси дуюми танҳо низ кор фармуда мешавад. Дар ин тарзи ифода ҳам бандаки феълӣ бо фоил (мубтадо) мувофиқат дорад, дар муомилот серистеъмол аст ва дар адабиёт низ айнан истеъмол мешавад. Масалан: *«Аммо бовар намекардам, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва*

ба ҳамин мулоҳиза ба *ӯ гуфтам*: -Дурӯз *мегӯед*, маро *фиреб медиҳед*, шумо аз кучо нақора *меёбед?*» (180, 11). ~ «*But on second thoughts, I wondered where my grandfather could find a drum for me and said, -You're trying to trick me- where are you going to find a drum?*» (197, 35).

Барои ифодаи ҳурмату эҳтиром шакли чамъи шахси дуюми феъл хангоми мурочиат ба як кас истеъмол мегардад: «*Язнамулло! Ман шумо барин богайрат шуданро мехоҳам*» (180, 25). ~ “*Brother-in-law, I wish I had your energy and efficiency!*” (197, 56). «*Падарам аз болои рег ба пеши хона фуномада: -Усто Барот! Шумо дар кучо? - гӯён овоз дод*» (180, 26). ~ «*Father waded through the sand to the wall of the house and called, “Usto Barot! Where are you?”*» (197, 56).

Амалан ҳар як шакли феъл ва чонишинҳои шахсӣ, дар мачмуъ, шахси дуом ва сеюми шумораи танҳо ва чамъ метавонанд ин ё он тарзи васеъшавии субъекти номуайяни – умумиро ифода намоянд. Инчунин, дар забони тоҷикӣ шумораҳои умумишахс бо бандаки феълии мансуб ба шахси дуюми шумораи танҳо ин хусусиятро доро мебошад. Дар забонҳои муқоисасазанда ҳама вақт ишора ба шахс менамоянд, ки он дар маркази тавалъуҳи гӯянда мебошад. Дар ин нақш метавонад дилхоҳ шахс баромад намояд, ҳамчунин гӯянда ва дар алоқамандӣ ба ин ҳолат чандин маротиба метавонад тақрор ёбад, ё ин ки ба таври умумӣ фаҳмида мешавад. Мисол: «*Гирди номи падар чӣ мегардӣ? - Падари хеш шав, агар мардӣ!*» (180, 106). ~ «*Don't prate about your father's line and pelf-Be man enough to make a name yourself!*» (194, 161).

Дар ин ҳо шакли шахси дуюми шумораи танҳо марбут ба ҳуди гӯянда аст.

Инчунин, дар забони тоҷикӣ муносибати дигари шахси дуюми феъл, тобиши маъноии бо умумишахс дида мешавад: аз рӯйи маъноии матн муайян мегардад, ки шахси дуюми шумораи танҳо ба ҳамаи шахсу шумора ё ба ҳуди гӯянда – шахси якумро дар назар дорад: «*Гандум корӣ гандум – ҷав корӣ ҷав медаравӣ*» ё ин ки ҳамсухбаташ шахси дуюми шумораи танҳо – «*ту*»-ро дар назар дорад.

Дар забонҳои муқоисашаванда чунин ҷумлаҳо зиёд истеъмол мешаванд: «*Such as, that a red-hot poker will burn you **if you hold** it too long; and that, **if you cut** your finger very deeply with a knife, it usually bleeds; and she had never forgotten that, **if you drink** much from a bottle marked "poison," it is almost certain to disagree with you, sooner or later*» (212, 7). ~ «Агар хокистаргираки сун-сурх тасфидаро зиёдтар дар дастат нигоҳ **дорӣ**, оқибат дастат месӯзад; агар дами кордро бо ангуштат чуқуртар зер **кунӣ**, аз ангуштат хун меравад; агар шишаҷаеро, ки нишонаи захр дорад, якбора **нӯшӣ**, дертар ё зудтар аҳволат бад мешавад» (185, 9).

Дар зарбулмасалу мақолҳои халқӣ низ ин мафҳумҳо васеъ истифода мешаванд: “*Зи гаҳвора то гӯр дониш **бичӯӣ***”. ~ «*Seek the knowledge from the cradle to the grave*» (the Profit s.a.s.).

Ҳарчанд, ки зарбулмасалу мақолҳо ҷузъи тарҷуманашавандаи асли мебошанд, онҳоро аз лиҳози маъноӣ тарҷума карда, далолати онро ба шахс мансуб медонем: “*Душманат гар нашиа бошад, камтар аз филиш **мадон***.” ~ “*Tought thy enemy seems a mouse, yet watch him like a lion*”. «*Аз абри сиёҳу одами лаққӣ **натарс**, аз абри сафеду одами ханнакӣ **тарс***». ~ «*Beware of a silent dog and still water*». «*Аз нашиа фил **масоз***». ~ «*Don't make a moutine out of a molehill*».

Дар тағйироти сохторӣ барои матнҳои зарбулмасал дар радифи тағйироти луғавӣ ва грамматикӣ мебошад. Тағйироти сохториро тағйироти синтаксисӣ низ меноманд. Ин ҷумлаҳо аз лиҳози луғавӣ-маъноӣ ва грамматикӣ шахси сеюми шумораи танҳоро мефаҳмонанд. Аз лиҳози маъноӣ (семантикӣ) ба умумишахс мансуб буда метавонанд. Ин маъноҳо дар пандҳои назмӣ низ васеъ истеъмол мегарданд.

“*Манеҳ дар миён роз бо ҳар касе,
Ки ҷосус ҳамкоса дидам баче*” (181, 72). ~

“*Do not trust your secret to anybody,
As I have seen spies who shared meals with me*” (198, 72).

Дар мисолҳои чамъовардаи мо шакли ғайришаҳси шаҳси дуюми шумораи танҳо мушоҳида шуд, ки он ба намояндагони олами ҳайвонот ё ашё тааллуқ дорад. Дар баъзе ҳолатҳо ашёҳо ва ҳайвонҳо метавонанд амалеро иҷро намоянд ва дар ин ҳолат онҳо шакли шаҳси дуюми шумораи танҳо ва чамъро дар бар гиранд. Мисол: «*Stay at my house if you like, bird*» (204, 68). ~ “*Агар хоҳӣ бо ман бимон, паранда*” (192, 69). “*Then go in and take your chance like any man or bird or fish*” (204, 68). ~ “*Баъд бираву мисли одамон, парандаву моҳиҳо барои рӯзият талош кун*” (192, 69). (Шумораи танҳои шаҳси дуюми ғайришаҳс).

Дар забонҳои муқоисашаванда шумораи танҳои шаҳси дуум дар асосҳои замони ҳозира аз ҷиҳати семантикӣ баробар буда, баъзан бе бандаку пешванд меоянд. Мисол: *navis – write, omӯz – teach, соз – arrange, кӯб – knock, бар – carry, нигар – look, дон – know, пӯш – wear, куш – kill, хон – read, ҷаҳ – jump* ва ғайраҳо. Мисол: «*Eat them. Please eat them*» (204, 50). ~ «*Бихӯр онҳоро! Илтимос, бихӯр!*» (192, 51). «*Eat that, Gulanos. And make a dream you've killed a man*» (204, 158). ~ “*Хӯред, галаносҳо. Ва хоб бинед, ки одам шикор кардаед*” (192, 159).

Он дар назм низ васеъ истеъмоли мегардад:

“*Айёми гул асту бас намонад, май хӯр!*”

Гул худ чӣ, ки то нафас намонад, май хӯр!

Аз даври фалак дар ин работи пайрон

Бас зуд, на дер кас намонад, май хӯр!” (181, 65). ~

“*It is the time of flowers, drink the wine!*”

What is flowing, drink as long as you are alive!

From the time of sky up to this poorhouse,

Quickly, do not delay, drink the wine!” (198, 65).

Шаҳси дуюми шумораи чами феъли забони тоҷикӣ тавассути бандаки «-ед» ифода мегардад: “*Монед, ки гӯшти инҳоро шағолон, гургон ва мургони мурдорхӯр хӯрда, асарӣ инҳоро аз рӯйи замин нест кунанд!*” (181, 52). ~ “*Let foxes and wolves, eagles and birds eat their meat and cleanse the earth of their*

existence!” (198, 52). “*Azar gurekhta natavoned, taslim shaved!*” (181, 37). ~ “*If you can't run, surrender!*” (198, 37). Аз тарҷумаи англисии ҷумла маълум мегардад, ки муодили шахси дуюми шумораи ҷамъ дар забони англисӣ мубтадо ва ҷонишини шахси дуюми шумораи ҷамъ “you” мебошад.

2.4. Ифодаи шумора ва шахси сеюми феъли забони тоҷикӣ дар забони англисӣ

Шахси сеюми феъл дар забонҳои муқоисашаванда дорои баъзе хусусиятҳои хос буда, баррасии онҳо ба манфиати кор мебошад. Дар ин хусус муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба мисли С. Ҳалимов, А. Мамадназаров, М.Н. Қосимова, Э. Исмоилзода, А. Мирзоев, М. Қурбонов, А. В. Бондарко, В.М. Никитевич, В.Л. Каушанская ва дигарон изҳори ақида намудаанд.

Шахси сеюми феъл амалу ҳаракат ва қореро иҷро менамояд ва дар суҳбат ҳамроҳ шудани он ғайриимкон мебошад. Чи тавре ки С. Ҳалимиён қайд мекунад “шахс ё предмете, ки дар суҳбат иштирок надорад шахси сеюм мебошад” [143, 36]. Дар ҳолати иштирок намудан, он ба шахси дуюми шумораи ҷамъ мубаддал мегардад. Амали шахси сеюм аз тарафи гӯянда, яъне шахси яқум баён ва маълум мегардад.

Чи гунае ки аз нақшаи як маълум аст, шахси сеюм шумораи танҳо ва шумораи ҷамъ дорад. Инчунин, шаклҳои муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс ва ғайришахсро доро мебошад.

Дар забони тоҷикӣ шахси сеюми шумораи танҳо дар замони ҳозира-оянда ба воситаи бандаки феълии “-ад” ва асоси замони гузаштаи феъли замони гузашта истеъмом мегардад. Муодили англисии онро мо ҳангоми таҳлили мисолҳо мушоҳида менамоем. Мисол: «*The sky was clouding over to the east and one after another the stars he knew were gone. It looked now as though he was moving into a great canyon of clouds. And the wind had dropped*» (204, p.104). ~ «Дар тарафи шарқ осмон абр мекашид ва ситораҳое, ки ӯ мешинохт яке паси дигаре нопадид мешуданд. Ба назар чунин менамуд, ки ӯ ба дараи бузурги абрӣ ворид мешавад. Бод ҳам ором шуда буд» (192, 105).

Дар чумлаи якум «*sky was clouding over*» омадааст. Аз ин маълум мегардад, ки дар забони англисӣ барои муайян намудани шахси сеюми шумораи танҳо иҷрокунандаи амал – исм (*sky*) номбар карда шуда, бо феъл якҷоя истифода мешавад. Дар тарҷумаи он «*мекашид*» – бандак бо асоси замони гузаштаи ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳои феъл омада, маълум менамояд, ки иҷрокунандаи амал шахси сеюми шумораи танҳо аст. Дар чумлаи дуум иборай «*he was moving*»: «*he*» – ҷонишини шахси сеюми шумораи танҳо бо «*was*» (феъли ёридиҳандаи «*to be*» – будан дар замони гузашта ва «*moving*» – сифати феълии замони ҳозира бо суффикси «-ing», ки дар ин чумла замони гузаштаи давомдорро ифода намуда, шахси сеюми шумораи танҳои феълро аз ҷиҳати семантикӣ мефаҳмонад. Дар тарҷумаи тоҷикии он иборай «*ворид мешавад*» бандакӣ феълии ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо – «-ад» бо асоси замони ҳозираи феъл – «*шав*» омадааст.

Асосҳои феъли забони тоҷикӣ муродифи шахси сеюми шумораи танҳо мебошанд. Дар ин хусус пажуҳишгар Б. Раҳмонов дар рисолаи илмиаш бо номи «Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикии феъл дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ» [97, 131] мисоли фаровон овардааст.

Асосҳои “сӯз, кӯш, гурез, рез, навис, соз, гӯй” ва ғ. ифодакунандаи замони ҳозираи шахси сеюм ба шумор мераванд. Асосҳои “сӯхт, кӯшт, гурехт, резонд, навишт, сохт, гуфт” ва ғайраҳо замони гузаштаи шумораи танҳои шахси сеюм мебошанд. Асосҳои “сӯзонд – сӯзонид, гурезонд – гурезонид, резонд – резонид, нависонд – нависонид, сохт, гуфт” ва ғайраҳо шаклҳои бавосита ё ин ки гузарандаи феъл ва ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо ба шумор мераванд.

Аз феълҳои беқоида, шакли ҷаълӣ-қиёсии феълҳои бавосита ё гузаранда, ки аз асоси замони гузашта таркиб ёфта, баъзан ҳолат дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ во меҳӯранд ва бо шакли бавоситаи феъл баробармаъно аст. Ба монандӣ: “сухтонд, кӯштонд, резонд”.

Дар забони англисии имрӯза, категорияи шахсу шумора дар ҷумла якҷоя истифода бурда мешаванд ва танҳо дар шумораи танҳои шахси сеюм дигаргунӣ дида мешавад. Масалан, дар феъли “to have”, ки маънои «доштан»-ро ифода мекунад: **“I, you, we, they – have”** ва **“he, she, it»** феъли ёридохандаи **“has”** қабул мекунад. Дар феъли «to be» (будан): «I was». ~ “Ман будам”. «He (she, it) was». ~ «Вай буд». «We, you, they – were». ~ “Будем, будед, буданд”. Мисол: «...касе надонист, ки ӯ дар маъракаи **кушта шуд**, ё ин ки гурехта баромада дар кадом дашту биёбон дар дасти дуздон **талаф гардид**» (181, 78). ~ «Nobody saw whether **he was killed** in the battlefield, or if he ran away to the dessert and **was killed** by robbers» (198, 67). «...барои падарӣ қасрамонан Темурмалик мотам гирифтанд» (181, 78). ~ «**They were mourning** for their hero Temur Malik» (198, 78).

Як ҷонишин ё мубтадо метавонад дар як ҷумла, барои ҳамаи мубтадоҳо, ки дар вақти истеъмоли чанд феълҳои хабарии яктаркиба истеъмол шавад.

Ин хабархоро бо вергул ва пайвандакҳои пайваस्तкунанда ҷудо мекунад. Мисол: «**He left the house, took a taxi and drove to the station**” (127, 112). ~ “**ӯ аз хона баромад, ба такси савор шуд ва ба истгоҳ рафт**” (тарҷумаи диссертант).

Дар адабиёти давраи миёна шакли шахси сеюм ҳамчун шахси дуюми давраи муосир истеъмол мешуд. Мисол: “**Муҳаммад бинни Ҷаъфари Наршахӣ сабаби худкушии Муқаннаъро ин гуна эзоҳ медиҳад: Сабаби хешро сӯхтани вай он буд, ки ӯ пайваста гуфтӣ (мегуфт):** чун бандагони ман осӣ шавад, ман ба осмон равам ва аз он ҷо фариштагон оварам ва эшонро қаср кунам”(181, 138). ~ “**Muhammad ibn Ja’far Narshakhi explains Muqanna’s suicide in the following way “The reason why he burnt himself was to fulfill his promise: when my followers die, I will go to the heavens, and bring the angels down and help them”** (198, 138).

Шумораи ҷамъи шахси сеюм бандакӣ феълӣ «-анд»-ро дар бар мегирад. Ҳоло муодили ифодакунандаи онро дар забони англисӣ муайян

менамоем. Мисол: «Як қатор шоирон, олимон ва адибони ҳақим ва философ, ки ба таърихи адабиёти форс-тоҷик зинати ҷаҳонӣ **бахшидаанд**, дар ҳамин сад соли охири то ҳуҷуми Чингиз аз ҳамин сарзаминҳо **расида**, дар ҳамин ҷоҳо тарбия ва **нашъунамо ёфтаанд**» (181, 18). ~ «*During the hundred years before the arrival of Chingiz, a number of scholars - poets and writers - physicians, philosophers, who added world-wide significance to the history of Persian-Tajik literature **came from these territories, were raised and flourished in these territories***» (198, 18).

Шахси сеюми шумораи чамъ ҳамчунин дар шакли номуайншахс истеъмол мегардад. Мисол: “*Оқибат гурғзода гург шавад – **гуфтаанд***” (180, 9). ~ “*Wolf cubs have turned out in the end to be wolves, **as said***” (194, 35).

Шахси сеюми феъл, дар навбати худ ба шаклҳои муайншахс, номуайншахс, умумишахс ва бешахс чудо мешавад.

Категорияи муайншахс иҷроқунандаи амал ва ҳолатро аз тарафи шахс маълум менамояд, ки он амалҳоро ҳатман шахс ба анҷом расонидааст. Дар категорияи номуайншахс иҷроқунандаи амал шахси номаълум ба шумор рафта, бештар дар ҷумлаҳои номуайншахс во меҳӯрад. Дар ҷумлаҳои номуайншахс на зикри ифода намудани шахс, балки амали он муҳим ба шумор меравад. Дар категорияи умумишахс шахс ба амалу ҳаракати ҷумла, яъне феъл нисбат дода шуда, ифода мегардад.

Ба андешаи Б. Камолитдинов, «дар ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ соҳиби амалу ҳолат дар мақоми мубтадо бо калима ё ибора ифода наёфта бошад ҳам, дар як маврид бо ёрии бандакҳои феълӣ ифода меёбад. Вале, шахси он гоҳе воқеист (муайншахс), гоҳе ғайривоқеист (номуайншахс ва умумишахс), дар мавриди дигар хабари ҷумла аз ин имконот тамоман маҳрум мемонад (бешахс)» [52, 13]. Ифодаи ин ҷумлаҳо дар категорияи шахси феъл маҳдуд нашуда, шахси дуҷум категорияи умумишахс, шахси якуму дуҷум категорияи муайншахс ва шахси сеҷум категорияи номуайншахсро дар бар мегиранд.

Дар забони англисӣ шахси сеюми чамъ шакли шахси номуайнро метавонад дар ҷумлаҳои яктаркибаи муайншахс, номуайншахс ва

умумишахс ифода намояд. Воситаҳои муайян намудани шахс дар забони англисӣ аз рӯйи маънои матн муайян карда шуда, таълимоти он ба нутқу услубиёти наҳв вобастагӣ дорад. Аз ин лиҳоз, пешниҳоди ин ё он тарзи шахс бо навъҳои вобаста ба истеъмоли нутқ муайян карда мешавад.

Маъмулан категорияи умумишахс хосси назм ва насри лирикӣ ба шумор меравад. Категорияи умумишахс як васоити наздикшавии тасаввуроти гӯянда ба шунаванда ба шумор рафта, тарзи пардапӯшона иброз доштани мақсад ба дигарон мебошад. Ба мисли: Дар ба ту гуфтам, девор гӯш кун. Аз дигар ҷониб, муайян кардани шахс дар нутқи услубӣ, нутқи китобӣ, гуфтугӯӣ ва сохтори наҳвӣ лозим меояд. Бинобар ин, зоҳиршавии шахс хосси ҳолат, вазъият ва мундариҷаи нутқи гӯянда ба шумор меравад. Зикр накардани шахс, махсусан дар нутқи китобӣ – дар жанрҳои илмӣ, услубӣ ва расмӣ-корғузори умумикунони амали мубтадои грамматикӣ ба ҳисоб меравад. Дар чунин ҷумлаҳо пешниҳод намудани шахс дар тарзи фоилӣ муносибатҳои гӯянда ва шунаванда муттаҳид мешавад. Наздикии чунин мисол ба мисли «*хӯрокро омода кардаанд*» ва «*хӯрок омода шудааст*» тариқи умумӣ, номуайян пешниҳод намудани амали шахс таъя кардан, шароит фароҳам меорад.

Дар забоншиносӣ омӯзиши масъалаҳои шахс ҳамчун категорияи грамматикӣ танҳо дар доираи қолаби ҷумла маҳдуд нагашта, балки, доманаи фарохтар аз онро мисли матн ва фарогирии ҳолатҳои гуногуни муоширатро дар бар мегирад.

Шакли ҷамъи номуайяншахс дар забонҳои мавриди назар метавонад чунин шакли номуайянро ифода намояд. Мисол: *Охир қасоне, ки аз хавфи сафедҷомагон дар даҳшат афтода буданд, дар Бухоро ҷамъ шуда, ба воли муроҷиат карда ӯро ба ҷанги сафедҷомагон таъшиқ намуданд ва дар ин ҷанг иштирок кардани худашонро гуфтанд*» (181, 125). ~ “*Finally, those who feared the threat of the white-cloth wearers gathered in Bukhara. They asked the ruler to start a war against the White-Cloth Wearers, and expressed their will to participate in the war*» (198, 125).

Шахси сеюми шумораи чамъи феъл, шахси номуайяро фаҳмонда, дар дигар калимаи тааллуқдошта айнан бо мубтадо маънодор гардонад. Дар байни онҳо дар шакли замони ҳозира бандаки «-анд» метавонад дар андарзҳо маънии умумишахс дошта бошад. Мисол: “*Дарахт дар як ҷо сабз мешавад*” *гуфтаанд*» (180, 80). ~ «*As the poets say-*»*the tree flourishes in one spot*»» (194, p. 126). «*Оқибат гургзода гург шавад – гуфтаанд*» (180, 9). ~ «*They were wolf cubs, and have turned out in the end to be wolves, as ...said*» (194, 36).

Ҳангоми нишон додани фаъолияти шахси «номуайян» шахси сеюми шумораи чамъи дилхоҳ замон, озодона ба амалкунанда ишора карда, барои ифодаи шумораи шахсони номуайян бандаки феълии «-анд»-и забони тоҷикӣ ва ҷонишини «they»-и забони англисӣ истеъмом мешаванд. Мисол: «*Ғӯза каландвор, ҷуворӣ уштурвор – гуфтаанд*» (180, 108). ~ «*Mottocks through cotton, camels through sorghum – they said*» (194, 164).

Дар чумлаи забони тоҷикӣ *гуфтаанд*, шахси сеюми шумораи чамъи номуайяншахсро ифода мекунад. Дар тарҷумаи англисӣ *they said* ифодакунандаи шахси сеюми шумораи чамъ истеъмом шудааст, ки он шакли номуайянии гӯяндагонро дар бар мегирад.

Дар шакли мафъули феъл, чараёни амали шахси сеюми номуайяни, хусусияти шахс ва робитаи онро бо шаклҳои шахси номуайяни (одамон, касоне ё касе) муайян менамояд. Мисол: «*Бинобар ин ... касе лаб кушода наметавонист*» (181, 95). ~ «*Of course ... nobody would withstand such a tyranny*» (198, 95). «*Аҳолӣ ҳам ин маъниро пай бурда, то кушта шудан дар маъракаи ҷанг истодагарӣ мекарданд ва касе аз онҳо асир намеафтод ва аз саф намегурехт*» (181, 34). ~ «*The population also understanding this, resisted the enemy unto death, and nobody deserted the defensive line or surrendered*» (198, 34). «*Дар ҳамин вақт касе аз поёни хонаи сиёҳ овоз баровард*» (181, 77). ~ «*At this time, somebody from the back of the dark house made his voice heard*» (198, 77).

Ҳангоми истеъмоли шакли шахси сеюми номуайян, тасвирҳои гуногуни ҳешутабории грамматикӣ пайдо мешаванд. Дар чумлаҳои бешахс,

бе иштироки шахси сеюм ҳамаи гурӯҳҳои феълӣ дар шахси сеюм ба вучуд омада, зикр мегардад. Дар ин ҷумлаҳо ҷустуҷӯи шахси сеюм дар мубтадои номуайян ба назар мерасад. Мисол: «*Ў ҳарчанд диққат мекард, бар рӯи об аз банӣ одам касеро намедид, ӯ ҳамин қадарро медид, ки чизҳои калони сиёҳчаранг дар об ҳаракат мекунад ва аз ҳар тарафи онҳо тирҳо баромада омада нӯкарони ӯро ба хуни худашон огушта мегардонанд*» (181, 43). ~ «*No matter how hard he looked, he could not see any human being on the water. He only saw something black moving on the water, and from all sides of it arrows were coming, and striking, and killing his soldiers*» (198, 43).

Фаҳмидани моҳияти категорияи ғайришаҳс дар забоншиносӣ аз нуқтаи назари морфологӣ муҳим аст. Дар заминаи иштирок накардани ҳуди шаҳс дар ҷумла, дар системаи шахси феъл, дар маънои шаҳс ё иҷрокунандаи амали грамматикӣ, амал семантикӣ ошкор мешавад. Дар ин ҳолат амал аз тарафи ашё ба ҳисоб меравад. Дар ин масъала забоншиноси рус А. М. Пешковский муҳимияти ин масъаларо дарҷ карда, онро ҳамчун асли таъсири амали муқобил ва робитаи сохтори байни шакли грамматикӣи шаҳс ва маънои лексикӣ-грамматикӣ баҳогузорӣ намудааст. Ҳамин тавр, дар бисёр ҳолатҳо «яке аз он феълҳо бе зудтар иваз кардани маънои ашёиаш метавонад баъзан бо шаҳс ё бешаҳс истифода шавад» [86, 320].

Дар ҷунин мисолҳо, ҳамчун «*яхҳо об шуда рафтанд*», «*корд дастӣ ӯро бурид*», «*шамоли саҳт бомҳоро мепаронад*», «*раъд (тундар) одамро мекушад*» ва ғ. тавлидкунандаи тасвири шаклҳои ғайришаҳс дар робита бо феъл мебошанд. Масалан: «*Киштиҳои сарпӯшидаи Темурмалик бо ёрии шамоли мувофиқ дар рафти об монанди барқу бод мерафтанд*» (181, 54). ~ «*With the help of the wind, Temur Malik's covered ships sailed like thunder driven in a storm*» (198, 54). «*Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи нуқрагини дурахшонро пайдо кард*» (180, с. 244). ~ «*After a minute the moon became like a silver saucer*» (194, 108). «*Шамол аз тарафи шимолӣ шарқӣ меомад*» (180, 40). ~ «*The wind was coming from East-West*».

Чи тавре, ки аз ҷумлаҳои боло маълум аст, иҷрокунандаи амал (шахс) ба олот ё воситаи амал табдил меёбад. Дар ҷумлаи якум иҷрокунандаи амал – мубтадо «*киштиҳо (ships)*» бо феъли «*мерафтанд (sailed)*» шахси сеюми шумораи чамъ мебошад. Дар ҷумлаи дуюм (*моҳ – moon*) «*пайдо кард (became)*» пайрави мантиқӣ, амали айни ҳол иҷрошудаи нақлиро мефаҳмонад. Дар ҷумлаи сеюм хабари иҷрошудаи амал «*меомад (coming)*» ба ғайришахс (*шамол – wind*) тааллуқ дорад. Дар ҷунин ҷумлаҳо мубтадои иҷрокунандаи амал ашёҳо, ҳайвонот ё олоту ҳодисаҳои табиат мебошанд, ки онҳоро ба амали ғайришахс нисбат медиҳем.

Категорияи ғайришахси феъл маркази асосии семантикии шахси сеюми феъл ба ҳисоб меравад. Аз нуқтаи назари алоқаи грамматикӣ, муқоисаи сохтори чизеро наметавонем тасодуфӣ ба шакли шахс дар мадди назар қарор диҳем. Танҳо феълҳои ғайришахс дар шахси сеюм истеъмом мешаванд. Тағйирёбии маъношиносӣ аз сохтори омонимии феълҳо дар шакли шахсии он, шакли ғайришахс ҳамчун феъли мустақил, мисли ибора ё калимаи ҷудоғона амал мекунад. Мисол: «*мебандад (ях мекандад), медорад (дарахт меканад)*». «*Киштиҳои сарпӯшидаи Темурмалик бо ёрии шамоли мувофиқ дар рафти об монанди барқу бод мерафтанд*» (181, 54). ~ «*With the help of the wind, Temur Malik's covered ships sailed like thunder driven in a storm*» (198, 54).

Дар ҷунин ҳолатҳо сохтори забони адабии муосир, сохтори ҳамаи категорияҳои лексикӣ-грамматикии ғайришахси феълҳоро доро мебошанд.

Дар ин феълҳо шумора ва шахси сеюм мавҷуданд:

1). Феълҳои «будан, мавҷудият, ҳолат. Мисол: «*Акнун, ки ба дастӣ мо асир афтадаӣ, дасту поят аз заминро осмон ҷада шудааст, ба ҷӣ ғарра шуда қалонганӣ ва даъвои баҳодурӣ мекунӣ?*» (181, 77). ~ «*Now when you are our prisoner and you can do nothing, why are you boasting and declaring your greatness?*» (198, 77).

Муодили бандакҳои феълии «*-ӣ, -ем, -ед, -анд*» дар мисоли англисӣ «*you are*» шакли аналитикӣ ба ҳисоб меравад. Феъли ёвари «*are*» замони

ҳозира шахсҳои шумораи чамъро ба истиснои шахси дуҷуми шумораи танҳо ифода менамояд.

Мисоли дигарро дида мебароем: «*Агар ба ҳама ҳол ба хушкӣ баромадан хоҳӣ, чанде аз моёнро ҳамроҳи худ гир, ки дар таҳлукаҳо ба ту ёрӣ расонем, - гуфт яке аз ҷанговарон*» (181, 53). ~ «*In any case if you are going to land, take some of us with you, so that in case of danger we will be at hand, said one of the young men*» (198, 53). Дар тарҷумаи мисоли англисӣ «*are going*» шакли аналитикӣ мебошад. Феъли ёридиҳандаи «*are*» морфемаи грамматикӣ зеринро ифода кардааст: Вай замони ҳозира, шумораи танҳои шахси дуҷумро дар бар мегирад. Суффикси «*-ing*» ба асоси феъли асосӣ ҳамроҳ шуда, **Participle I** месозад. Дар вақти истеъмол шудан бо ҳиссаҷаи «*are*» ва феъли асосии «*go*» (**рафтан**) давомнокии амалро ифода кардааст. Дар ҷумлаи тоҷикӣ муодили «*are*» шакли тасрифшавандаи феъли «**хостан**» – (**хоҳӣ**) мебошад. Бояд қайд намуд, ки морфемаи «*are*» на танҳо муодили феъли «**хостан**», инчунин, нишондиҳандаи шумораи танҳои феъли асосӣ ба шумор меравад. Аз ин мисол маълум мегардад, ки ҳиссаҷаи «*are*» вазифаи феъли ёридиҳанда ва нишондиҳандаи шумора ва шахси феъли асосиро дар бар мегирад. Ин феъли ёридиҳанда муродифи бандакҳои шахсии «**ем, -ед, -анд**» низ ба шумор меравад. Мисол: *Нугоҳ карда истодаем.* ~ *We are looking.* *Нугоҳ карда истодаед.* ~ *You are looking.* *Нугоҳ карда истодаанд.* ~ *They are looking.*

Муодили онҳо дар забони тоҷикӣ шакли сифати феълии замони гузаштаи феъли ёридиҳандаи «**истодан**» –**истода** ва вазифаи дигари онро шумораи чамъи бандакҳои шахсии (-**ем, -ед, -анд**) ба анҷом мерасонанд. Шаклҳои тасрифии феъли «**истодан**» **истодаем, -ед, -анд** низ чун морфемаи «*are*» вазифаҳои гуногунро анҷом медиҳанд. Онҳо дар ин мисолҳо замони ҳозира, шумора ва шахси феъли асосиро дар бар мегиранд. Инчунин, амали давомдорро бо феъли асосӣ мефаҳмонад.

Дар забони муосири тоҷикӣ низ, дар шаклҳои тасрифии феъли «**истодан**» ва сифати феълии замони гузаштаи феъли дигар, шакли

аналитикиро дар бар мегиранд. Феъли «*истодаанд*» се маънои грамматикиро доро мебошад.

Аз ҷумлаи боло феъли ёридиҳандаи «*to be*» ва сифати феълии замони гузаштаи забони англисӣ ва шакли тасрифии феъли ёвари «*истодан*» муодилҳои якдигар ба шумор мераванд. Фарқ байни инҳо дар он дида мешавад, ки феъли ёридиҳандаи «*to be*» шакли супплетивиро доро буда, феъли ёридиҳандаи «*истодан*» шакли тасрифи синтетикиро дар бар мегирад. Фарқи байни онҳо дар он дида мешавад, ки дар забони тоҷикӣ феъли ёридиҳанда баъди феъли асосӣ меояд. Дар забони англисӣ бошад, феъли ёрирасон дар аввал истеъмом мегардад.

Муодили мисолҳои дигарро низ бо граммемаи «*am*» ва «*is*» меорем: «*ӯро ба мусулмонӣ мехонам*» (181, 131) ~ «*I am asking him to embrace Islam*» (198, 131). «*Snow is still falling*» (200, 104). ~ «*Барф то ҳол борида истодааст*» (Тарҷумаи диссертант).

Шаклҳои лексии «*am*» ва «*is*» бар акси ҳиссаҳои «*are*» шумораи танҳои феъли асосиро дар бар мегиранд. Дар инҷо «*am*» – шумораи танҳои шахси якум ва «*is*» шумораи танҳои шахси сеюмро доро мебошанд. Яъне, «*am, is, are+Participle I*» ва сифати феълии замони гузаштаи феъли асосӣ + шакли тасрифии феъли ёридиҳандаи «*истодан*» амали давомдорро дар бар мегиранд. Инҳо бо мисолҳои «*I (we, you, they) look*» ва «*he (she, it) looks*» ва «*ман менигарам*», «*ту менигарӣ*», «*вай менигарад*», «*мо менигарем*», «*шумо менигаред*», «*онҳо менигаранд*» муқобил гузошта мешаванд. Муқобилгузории шаклҳои аналитикиву синтетикӣ феълҳои забони тоҷикӣ ва англисӣ, категорияи грамматикии ҳудуди феълҳоро ба миён меорад. Шаклҳои аналитикии забонҳои муқоисасаванда нишондиҳандаи давомнокии амал мебошанд. Аммо, шаклҳои синтетикӣ ин забонҳо амали ғайри давомдорро мефаҳмонанд, ҳарчанд аз ҷиҳати маъноҳои замони як вазифаро иҷро намоянд ҳам, ба замони ҳозира рабт доштани амалро ифода менамоянд.

2). Ба шахси сеюм феълхое, ки ҳодисаҳои табиатро ифода мекунанд. Мисол: *«торик мешавад», «равшан мешавад, «ях мебандад», «хунук мешавад»* ва монанди инҳо.

3). Феълҳои ифода намудани воқеаҳо аз ҷиҳати маъноӣ (маҷоз). Мисол: *«Оташе, ки Муқаннаъ дар дили онҳо андохта буд, шукуфтан гирифт ва барои шуълавар шудани ин оташ як бод - як баҳона даркор буд» (181, 78). ~ “The fire that Muqanna had ignited in their hearts started to become bigger and bigger. For that small light to become a big fire would require a wind - an excuse” (198, 150);*

4). Феълҳои ифодакунандаи қисмат, сарнавишт ва тақдир: *«Аҳолии онҷоҳо ҳам монанди аҳолии дигар ҷойҳои мамлақати султон ба дастӣ тақдир сунурда шуда буданд» (181, 37). ~ “He abandoned the population of these territories to their destiny” (198, 37).*

5). Феълҳои ифодакунандаи ҳиссиёти дохилӣ. Мисол: *«Дили ман ҳам гувоҳ медиҳад, ки Шумо Темур мебошед, - гуфт пирмарди пешхизмат, бо вучуди ин агар руҳсат диҳед, нишонаеро, ки худам медонам, бубинам, то ки дар дили касе шубҳа намонад» (181, 72). ~ «Yesterday I realized that you are Temur Malik. Since you did not want to disclosure you secret, I did not consider it appropriate to open my heart either. Thanks be to God that my guess appeared true» (198, 72).*

6). Феълҳои ифодакунандаи эҳсосот: *«Ман падари ту мебошам! - гуфт қаландар ҳолате, ки ашқи шодӣ аз ҷашмонаш мечакид» (181, 72). ~ “I am your father!” Said the dervish, while tears were dropping out of his eyes» (198, 72).*

Дар забонҳои муқоисашаванда муайян кардани вазифа ва низомҳои категорияҳои шахс ва ғайришахс аз ҷиҳати маъноӣ гуногуншакл мебошанд.

Ҳангоми истифода нашудани категорияи шумора дар шахси сеюми ҳамаи замонҳо ва сифаҳои феъл дар шакли ғайришахс ва номуайяншахс истеъмол гардида метавонанд. Дар вазифаи шахсҳои номуайян шахси сеюми феъл бо исм ё ҷонишини шахси сеюм дар мавриди номбар кардани ашё аз

лиҳози маъноӣ фаҳмида мешавад. Дар чунин маврид категорияи шахс дорои якчанд қатори хусусиятҳои забонӣ дар шахси сеюм мегардад.

“Дар шахси сеюми шумораи чамъи замони гузашта, бандаки феълии - *анд* истеъмом мегардад” [143, 36]. Дар забони тоҷикӣ категорияи шумора на танҳо шумораи ашӯхоро амиқ ва чиддӣ нишон медиҳад, балки, алоқаманд будани онро бо шахс нигоҳ медорад. Бинобар ин, шумораи феъли шахси сеюм ва шумораи ашӯ мутобикат карда, иҷрокунандаи амал ба шумор меравад. Дар забони тоҷикӣ категорияи шумораи феъл аз ҷонишинҳои шахсӣ, шахси яқум ва дуҷум вобастагии кам дошта, ҷудо будани онҳоро аз сифат ва исм исбот менамояд. Дар ин хусус чӣ тавре ки, гуфта гузаштем, забоншиносон бо далелҳои мустақил будани шумора ва шахси сеюми феълро ҳамчун мувофиқгардонии маъноӣ нишон додаанд.

Дар истифодабарии шумораи танҳо аз ҷиҳати семантикӣ, феълҳо баъзан ҳолатҳо дар шахсу шумораи чамъ умумӣ қайд мегарданд. Шаклҳои шумораи танҳо пардапӯшона бо ибораҳои «қисме аз», «каме аз», «бисёре аз», «бархе аз» ва ғ. истеъмом мегарданд. Мисол: «*Дар ин ҷангҳо баъзе ҷанговарони Темурмалик ҳам кушта ва хаста шуданд*» (181, 56). ~ «*During these battles, some of Temur Malik's warriors were killed and others became very exhausted*» (198, 56). “*Баъди аз тарафи арабҳо забт карда шудани Хуросон ва Мовароуннаҳр ва пеш аз шӯриши Муқаннаъ дар ин сарзаминҳо як қатор шӯришҳо, исёнҳо, ихтилолҳо ва хуруҷҳо рӯй додаанд, ки мо дар ин ҷо баъзе аз онҳоро ёд карда мегузарем*” (181, 90). ~ “*After Arab conquest of Khorasan and Mavarannahr, but before Muqanna's rebellion, a number of revolts, rebellions, disturbances, and insurgencies took place on these territories, the following provides an account of some of them*” (198, 90).

Дар ин ҳолатҳо муайян намудани шумораи феъл аз миқдори мубтадо ва феъл аз лиҳози грамматикӣ муайян мегардад.

Дар забонҳои муқоисашаванда, инчунин, феъли шахси сеюми шумораи чамъи замони ҳозира-оянда ва гузаштаи сиғаи хабарӣ ва шартӣ-ҳошишмандӣ, ё шахси ишоранашаванда истеъмом мегардад. Он амалеро

мефаҳмонад, ки аз ҷониби шахси номуайян иҷро карда мешавад: “**Гурӯҳи номаълуми одамон**” (*an indefinite group of people*): “Мардро майдон нишон медиҳад, харро ҷавлон-гуфтаанд” (180, 59). ~ “A man’s mettle is proved in the field, an ass’s on the course, **as they say**” (194, 137). “Дар баъзе луғатҳо дар ривоятҳои ғайри машҳур номи Муқаннаъро **Ато гуфтаанд**, ки мо ба вай эътибор намекунем” (181, 113). ~ “**Some not well-known accounts and dictionaries mention Muqanna’s name as Ato, and we do not pay attention to it**” (198, 113).

Дар мисолҳои мо ҷумлаҳои номуайяншахсе ҳастанд, ки дар забонҳои гуфтугӯӣ ва хаттӣ бо бандаки феълии шумораи ҷамъи шахси сеюм истеъмом мегарданд Мисол: “Беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо **меоваранд**” (180, 19). ~ “The sick and crazed **were brought** from everywhere around to their houses» (194, 32).

Шахси якуми феъл шоҳиди воқеаи анҷомёфта аз тарафи шахси сеюм буда, дар бораи он нақл мекунад: “Аз Сайидато ном деҳаи райони Шофирком муҳожир шуда **омадагӣ буданд**” (180, 11). ~ “From a village called Said-Ato in Shofirkom **were provinces**» (194, 32).

Мисолҳои дигарро низ дида мебароем: “Али бинни Исо аз Хуросон ҳамин қадар молу ашёи пурқимат овардааст, ки **одам ҳайрон мемонад**” (181, 150). ~ “Ali ibn Isa came back from Khorasan with so many precious goods that **one would wonder**” (198, 150). “Инчунин то қасе дар сохтмони советӣ-социалистӣ, хусусан дар адабиёти вай дуруст таҷриба пайдо накунад ва ин сохти зиндагиро қомилан аз худ нанамояд, зиндагонии гузашта – зиндагонии феодалиро пурра ва ба тарзи воқеӣ-реалӣ тасвир карда наметавонад” (180, 2). ~ “Because, just as **no-one** can fully appreciate life today **no-one** who has not truly experienced life under the Soviet socialist system- especially literary life- and made this lifestyle truly his own, can realistically describe life as it was under out-and-out feudalism” (194, 28). Дар тарҷумаи ин мисоли забони англисӣ ва дигар мисолҳо “one” дар ҷумлаҳои умумишахс ва бешахс во меҳӯрад.

Чонишини шахси сеюми шумораи чамъ “they” бо феъл омада васеъ истеъмол гардида, ҳангоми тарҷумаи он ба забони тоҷикӣ муродифи он бандаки шахсии “анд” ба шумор меравад: “*Дар айёми тобистон-шабона дар ин ҷо менишастанд*” (180, 10). ~ “*On summer evenings they would sit there*» (194, 37).

Дар мисоли мо дар шаклҳои хабарии феъл амалҳо аз тарафи шахси номуайян во мехӯранд, ки иҷро шудаанд, иҷро мешаванд ва иҷро хоҳанд шуд. Шахси сеюми номуайяни феъл амалро иҷро карда, ишора намекунад. Зеро, дар ин ҷумлаҳо сохти номуайян будани амали шахси иҷрокардари ифода намуда, ҳамаи диққат ба амали иҷрошуда равона мегардад. Ба ҷумлаҳои номуайяншаҳс ду аломат мансуб буда метавонад: 1. Дар ин амал муайян намудани иҷрокунандаи амал – мубтадо номуайян буда, 2. ифода гардидани хабар дар шахси сеюми замонҳои ҳозира, гузашта ва оянда имконпазир мебошад.

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ сабаби иштирок накардани мубтадо дар ҷумлаҳои номуайяншаҳс дар инҳо мебошад:

а) Фаҳмидани шахси иҷрокунандаи амал ба гӯянда ва шунаванда имконнопазир аст. Мисол: “*Бесабаб “Сарфаи сари оташдон-савдогари Ҳиндустон» – нагуфтаанд*” (180, 15) ~ “*they say: “a thrifty cook is wealthier than an Indian merchant”*” (194, 45).

б) Шахси иҷрокунандаи амал номбар карда намешавад, чунончи онҳоро ҳолат ё худ вазъият мегӯянд: “*Ба умеди ин дуоро шунидан ва шифо ёфтан аз деҳоти атроф ҳар нагоҳ ба ин ҷо гирд меомаданд*” (180, 6). ~ “*In hopes of being cured merely by hearing this prayer from outlying villages would gather here every morning*» (194, 32).

в) Сабаби номаълум будани шахси иҷрокунандаи амал дар он аст, ки ҳамаи диққат ба амал равона карда мешавад: “*Ба гирдогирди ин лаъли нӯстакчаҳоеро ба замин паҳн карда буданд*” (180, 19). ~ “*They spread out sheep skins around this tray*” (194, 49).

Ифода гардидани мубтадои номуайян дар чумлаҳои номуайяншахси забонҳои муқоисашаванда ба таври гуногун истеъмол мегардад. Дар забонҳои муқоисашаванда хабар бо бандаки шахси 3-юми шумораи ҷамъ ё танҳо истеъмол гардида, аз рӯйи вай шумораи иҷрокунандаи амалро муайян намудан имконпазир аст: “*Беитаринашон безамин ва камзамин буданд*” (180, 5) ~ “*Most of them being small holders or landless peasants*” (194, 22).

Шахси иҷрокунандаи амал шахси сеюми номуайян аст, аз ин лиҳоз мо метавонем онҳоро аз ҷиҳати семантикӣ ба шумораи ҷамъи шахси сеюм нисбат диҳем. Дар забони англисӣ бандаки Ø ҳамчунин ифодакунандаи маънои грамматикӣ шахс ба таври амиқ то андозае шахсро пешниҳод намекунад, ба монанди «*most of them being*». Аммо, бо ҳамроҳ намудани ҷонишинҳо мазмуни худро пайдо намудаанд.

Ҷадвали № 21. Маънои морфологии шахсу шумора дар феъли “сароидан (to sing)”-и забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Шахсҳо	Шумораи танҳо	Шумораи ҷамъ
1.	Месароям – I sing	Месароем – we sing
2.	Месарой – you sing	Месароед – you sing
3.	Месарояд – he, she, it, sings	Месароянд – they sing

Шакли ягонаю якмаъно дар системаи бандакҳои шахсии забони англисӣ шахси сеюми шумораи танҳо “-s” ба шумор меравад, вале он дар системаи забон сермаъно мебошад. Дар замони ҳозираи давомдор фарқият дида мешавад. Мисол: “*am singing*” (маънои шахси якуми шумораи танҳо), “*is singing*” (маънои шахси сеюми шумораи танҳо), “*are singing*” (маънои шахси дуҷуми шумораи танҳо ва шахсу шумораҳои ҷамъро) семантикӣ мефаҳмонад. Дар замони гузаштаи мутлақи феъл шакли “*has sung*” дар шумораи танҳои шахси сеюм, “*have sung*” барои шахсҳои боқимонда истеъмол мегардад. Дар замони оянда баъзан “*shall sing*” барои шумораи

танҳо ва чамъи шахси якум, “*will sing*” барои ҳамаи шахсҳо истифода бурда мешавад.

Дар забонҳои муқоисашаванда таҳлил ва гурӯҳбандӣ намудани чунин ҷумлаҳо имкон дод, ки хусусиятҳои сохти маъноӣ ва аломатҳои умумии категорияи шахс ва шумора муайян гардад. Дар забонҳои муқоисашаванда шахси номуайян мутлақ буда метавонад. Мисол: “*Дар миёни кушташудагон ҷасадиҳои баъзе занон менамуданд, ки шиками онҳоро ҷок карда тифли норасашонро бароварда сар бурида дар канорашон гузошта буданд*” (181, 61). ~ «*Among the slaughtered he saw the bodies of some women whose stomach was cut, the unborn infants removed, their heads cut, and lying next to them*” (198, 61).

Аз маводи чамъовардаи мо маълум гардид, ки категорияи шумора аз рӯйи бандакҳои шахсӣ ва дар забони англисӣ тавассути мубтадо ва феъл ифода гашта, аз он шаҳодат медиҳад, умумият ва ҳам фарқият зиёд ба назар мерасад.

Фарқ дар он дида мешавад, ки бандакҳои феълии ифодакунандаи шахсу шумораи забони тоҷикӣ ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ аз ҷиҳати семантикӣ муайян карда мешаванд. Яъне, дар забони англисӣ ба мисли забони тоҷикӣ бандакҳои феълӣ пурра мавҷуд набуда, шинохти шахсу шумора аз рӯйи мубтадо бо феъли асосӣ аналитикӣ ифода шуда, муайян мегардад.

2.5. Умумият ва фарқияти категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Муқоиса яке аз пуриктидортарин воситаи универсалии нишондоди олами ихотақунанда мебошад. Ҳангоми қиёс намудани ашӯҳо, падидаҳо, воқеаҳо, забонҳо ва одамон хусусият ва фарқияту монандии онҳоро муайян намуда, ба он тавсифи нисбатан мувофиқ медиҳанд.

Муқоиса ҳамчун метод ва воситаи умумии омӯзиши падидаҳо дар ҳақиқат нақши муҳимро мебозад. Муқоиса дар заминаи ғояҳои монанд ва фарқкунандаи объектҳои омӯхташаванда анҷом дода мешавад. Аз нуктаи

назари фалсафӣ, тариқи муқоиса хусусияти миқдорӣ ва сифатии ашё муайян гардида, мазмуни ҳастӣ ва маърифат тасниф шуда, ба тартиб даровардашуда, ҳамзамон баҳогузорӣ мегардад. Муқоиса – қиёс намудани як чиз ба чизи дигар бо мақсади равшан сохтани муносибати байни онҳо мебошад.

Истилоҳи «муқоиса» дар луғатҳои гуногун чунин шарҳ дода шудааст: «Муқоиса хусусияти ташбеҳӣ, монандкунӣ дорад. Ба воситаи муқоиса ашё ё амалу ҳолатҳои ба якдигар аз ҷиҳати аломату хусусият монанд муайян карда мешаванд» [3. 54]. Инчунин, доир ба ҳелҳои муқоиса маълумот дода шудааст. Аз ҷумла, чунин зикр мегардад: «Муқоиса манфӣ ва мусбат мешавад. Муқоисаи мусбат дар натиҷаи монандкунӣ, аммо муқоисаи манфӣ дар асоси муқобилгузорӣ ба вучуд меояд. Муқоиса сода ва тафсилӣ мешавад. Муқоисаи сода аз рӯйи як аломати умумии ду предмет ё амалу ҳолат ба вучуд меояд. Муқоисаи тафсилӣ аз рӯйи якчанд аломатҳои ба ҳамдигар монанд ташкил меёбад» [13, 349].

Дар таърихи грамматикаи забони тоҷикӣ дар мавзуи категорияи шахсу шумораи феъл, мо бо якчанд таҳқиқот вохӯрдём. Дар асари «Основы иранского языкознания» масъалаи мазкурро дар сатҳи наҳвӣ ва таҳлилу мувофиқгардонии хабар бо мубтадо дида баромадаанд. Дар ҳамаи китоб ва мақолаҳо дар бораи грамматика ва таҳлили хабар маълумоти кӯтоҳ оид ба қоидаҳои мувофиқгардонии хабар бо мубтадо дода мешавад.

Мақолаҳои алоҳида оид ба масъалаи мазкур мавҷуданд. А. Афсаҳзод мақола дар бораи мувофиқгардонии хабар бо мубтадои ба воситаи исми кул ифодаёфтаре ба нашр расонидааст [8, 21-24]. Масъалаи мувофиқгардонии хабар бо мубтадо дар як мақолаи калонҳаҷми Ш. Рустамов муфассал баррасӣ шудааст [103, 48]. Муҳаққиқ ҳолатҳои гуногуни мувофиқгардонии мубтадоро бо хабар таҳлил кардааст. Баъзе маълумотҳо оид ба мавзуи мазкур дар монографияи М. Қосимова дида мешавад [132, 30]. Инчунин, дар рисолаҳои номзадии Харабаева «Категорияи шахс ва шахсият дар забоншиносии рус» [137] вобаста ба ин мавзӯ маълумот дода шудааст. Бо ин манбаҳо шинос шуда, мо зарур шумурдем, ки ба ҳамон назарияҳои ин муҳаққиқон, ки

категорияи, шахс ва шумораи феълро бо баёнкунии хабар ба воситаи исм ё калимаҳои исмгаштаи баёнгари шахс ва ғайришахс алоқаманд медонанд, таъя намоем.

Дар забони тоҷикӣ қисми зиёди дараҷаи мазкур бо ин омил алоқаманд аст. Дар ҳолатҳои номувофиқгардонии мубтадо бо хабар хусусияти услубӣ ва ё ифодаи фикр чи дар шакли шифоҳӣ ва чи дар шакли хаттӣ, аз таъя ва вазъият ё аз муносибати вай бо шахс ё шахсони муайян алоқамандии зич дорад. Категорияи шахсу шумораи феъли забони англисӣ хусусияти мувоҳисавӣ дорад, зеро дар ин забон системаи аниқи баёнкунии шахс ва шумораи феъл то ҳол муайян нагардида, дар он ҳамаи воситаҳои ифода аз забони тоҷикӣ фарқ дорад. Бо дарназардошти ин омил дар грамматикаи забони адабӣ категорияи шахс ҳангоми таҳлили мувофиқгардонии хабар бо мубтадо аз назар гузаронида мешуд. Аммо, тадричан категорияи мазкур ҳамчун категорияи мустақили феъл дар грамматикаи забони англисии муосир баррасӣ карда мешавад (А. И. Смирнитский, Н. Воронцова, Б. Хаймович, Б. А. Илиш, М. Я. Блох, Н. С. Бархударов).

Забоншинос М. Блох ҳангоми таҳлили категорияи мазкур феълҳои забони англисиро ба се система ҷудо мекунад: зерсистемаи яқум «*феълҳои модалӣ*»-ро дар бар гирифта, он умуман нишондиҳандаи шахс ва шумора надорад. Зерсохтори дуҷумро феъли «*to be*» дар бар мегирад, ки шакли мувофиқи шахс ва шумораро дорост. Дар забони англисӣ дар феъли «*to be*» ду шахс: шахси яқум ва сеҷум дорад.

Азбаски, шахси дуҷуми шумораи танҳо ба пуррагӣ ба шахси дуҷуми шумораи ҷамъ мувофиқат мекунад, ин шаклро Блох аз ҷадвали тасрифи шахс истисно кардааст.

Сабаби инро мо дар алоқа бо афтодани ҷонишини шахси дуҷум ва бандаки «*-est*»-и давраи бостон мебинем, ки онро дар боло зикр намудем. Масалан, «*thou speakest*». Аз ин ҷост, ки ҷонишини шахси дуҷум, танҳо дар ҳудуди шахсу шумораи ҷамъ мавҷуд аст: «*You speak, you are, you were*» ва ғ.. Ин шаклҳо аз рӯйи грамматика ба шумораи ҷамъ тааллуқ доранд. Гарчанде,

ки онҳо метавонанд аз рӯйи маъноӣ семантикӣ, чи гунае, ки ба як шахс тааллуқ доранд, ҳамон гуна ба якчанд шахс ё шумораи чамъ мансуб буда метавонанд. Ҳамин тавр, категорияи шахс (person) дар феъли англисӣ ба воситаи муқобилгузории ду шакли дараҷавӣ ташкил карда мешаванд. Шахси якум (first person) ва шахси сеюм (third person). Илова бар ин, муқобилгузорӣ дар шахси танҳои баёнкунандаи замони гузашта вучуд дорад. Дар шумораи танҳои шахси сеюм нишондиҳанда ва шумора ва баёни шахс пеш аз феъл ба ҷонишин гузаштаанд. Ба саволи «*what does he do?*» мумкин нест, ки «*reads*» ё «*sleeps*» ҷавоб диҳем, ҳатман бояд гӯем, ки «*he reads*» ё «*he sleeps*». Аз инчо бар меояд, ки ҷонишин чи қадаре ки ба феъл робита дошта бошад ҳам, он дар вазифаи пешванд бештар намоён мегардад. Аз ин маълум мегардад, ки категорияи шахсу шумораро дар феъли забони англисӣ на ин ки дар шакли грамматикӣ, ҳамчунин лексикую грамматикӣ шуморидан мумкин аст, зеро дар суффикси «*-(e)s*», феълҳои ёридиҳандаи «*am, is, are, was, were, have, has, had, will, would, shall, should*», инчунин омилҳои лексикӣ ҷонишинҳои шахсӣ, дигар ҷонишинҳо, исмҳо, ҳамчунин калимаҳои исмгашта иштирок мекунанд. Вале, А.И. Смирнитский дар забони англисӣ оид ба шахсу шумора бо далелҳо маълумот оварда, онро шарҳ додааст.

Дар забони англисӣ чун забони тоҷикӣ се шахси феъл мавҷуд аст, ки он: шахси 1 – гӯянда ё гӯяндагон ба шумор меравад. Шахс ё шахсони дуум – шунаванда, ҳамсухбат ё шунавандагону ҳамсухбатон мегӯянд. Шахси сеюм – касе ё шахсоне мебошанд, ки дар сухбат иштирок намекунанд. Ин категорияи лексикӣ ва грамматикӣ феъл муносибати амал ё ҳолат ва соҳиби онро ба шахси гӯянда мефаҳмонад. Категорияи шумора муносибати амал ё ҳолатро ба як ё зиёда соҳибони аломати хабарӣ, ки бо феъл ифода ёфтааст, мефаҳмонад. Ин ду категория баёни худро дар як шахс ё як воҳиди лексикӣ меёбанд.

Акнун ба таҳлили дараҷаи шахсу шумораи феъли забонҳои мавриди назар мегузарем. Дар забони муосири адабии тоҷикӣ системаи аниқӣ омилҳои баёни шахс ва шумораи феъл воҷеҳӯранд. Дар асари Расторгуева

[92, 146-147] ду қатори омилҳои амалӣ намудани категорияи мазкур муқаррар карда шудааст. Ба қатори якум бандакҳои феълӣ зерини шахс ва шумора тааллуқ доранд:

Ҷадвали № 22. Бандакҳои феълӣ

<i>Шахсҳо</i>	<i>Шумораи танҳо</i>	<i>Шумораи ҷамъ</i>
<i>Шахси якум</i>	<i>-ам</i>	<i>-ем</i>
<i>Шахси дуҷум</i>	<i>-ӣ</i>	<i>-ед</i>
<i>Шахси сеҷум</i>	<i>-ад</i>	<i>-анд (-янд)</i>

Ин нишондиҳандаҳои шахс ва шумора ба асоси феъл илова карда мешаванд. Барои ҳамин онҳоро бандакҳои шахсӣ меноманд. Ба қатори дуҷум морфемаҳои зерин тааллуқ доранд:

Ҷадвали № 23. Бандакҳои феълӣ

	<i>Шумораи танҳо</i>	<i>Шумораи ҷамъ</i>
<i>Шахси якум</i>	<i>-ам</i>	<i>-ем</i>
<i>Шахси дуҷум</i>	<i>-ӣ</i>	<i>-ед</i>
<i>Шахси сеҷум</i>	<i>Ø</i>	<i>-анд (янд)</i>

Ин нишондиҳандаҳои шахс ва шумора бандакҳои феълӣ қабул мекунанд. Дар зоҳир ҳамаи бандакҳои феълӣ мутобиқат мекунанд, ғайр аз шахси сеҷуми шумораи танҳо, ки бандакҳои феълӣ «-ад» дорад, дар бандакҳои хабарӣ фарқият дорад. Илова бар ин дар китоби «Основы иранского языкознания» онҳоро аз ҳам ҷудо мекунанд. Зеро манбаъҳои пайдоиши онҳо фарқ мекунанд, ки дар ин бора маълумоти кофӣ дар осори забоншиносии гурӯҳи забонҳои эронӣ дида мешавад [92, 146-148].

Мо муҳим шуморидем, ки қатори сеҷуми ифодакунандаи категорияи шахс ва шумораи феълро муқаррар кунем. Ба ин қатор тасрифи феъл дар шакли сифаи хабарӣ, ки ҷадвали тасрифи зерин дорад, тааллуқ дорад:

Ҷадвали № 24. Бандакҳои хабарӣ

<i>Шахсҳо</i>	<i>Шумораи танҳо</i>	<i>Шумораи ҷамъ</i>
<i>Шахси якум</i>	<i>Хондаам (хондастам)</i>	<i>Хондаем (хондастем)</i>
<i>Шахси дуҷум</i>	<i>Хондаӣ (хондастӣ)</i>	<i>Хондаед (хондастед)</i>
<i>Шахси сеҷум</i>	<i>Хондааст (хондаст)</i>	<i>Хондаанд (хондастанд)</i>

Дар китоби «Основы иранского языкознания» бандаки хабарии «**аст**» бандаки феълӣ номида шудааст. Ин воҳидро мебоҷад ҳамчун калима-морфема таҳқиқ намуд, зеро бандаки феълӣ барои амалӣ кардани алоқаи синтаксисӣ хизмат мекунад. Ин ҷо хабар “номӣ” ҳисобида намешавад, балки “феълӣ” ҳисобида мешавад, барои ҳамин морфемаи «**аст**» ба шахс ва шумораи феъл далолат мекунад. Барои баёни маънои грамматикӣ сифаи хабарии феъл низ вазифадор аст, се қатори омилҳои категорияи шахс ва шумораи феъл, ки дар боло инъикос дода шудааст, барои ду мақсад хизмат кунанд: якум, онҳо ба шахс ишора мекунанд ва дуҷум, ба шумора. Мисол: «*Ман падари худро надидаам, кӣ будани ӯро ҳам намедонам*» (181, 72). ~ “*I have not seen my father, and would not recognize him*” (198, 72). “*Агар ӯро оварда бо шумо рӯбарӯӣ кунам, ҳақиқати ҳол равшан мешавад*” (198, 72). ~ “*If I bring him to see, the truth will be revealed*” (198, 72). “*Оре, ман ҳамон Темурмалики хучандиам*” (181, 72). ~ “*Yes, I am the Temur Malik of Khujand*” (198, 72).

Тавре ки маълум аст, инҷо «**надидаам**» бандаки «**-ам**» омадааст, ки ба алоқамандии амал ба гӯянда, яъне ба шумораи танҳои шахси якум ишора мекунад. Бандаки «**-ам**» нишондиҳандаи амал ба замони гузашта ба шумор меравад. Дар тарҷума ба забони англисӣ он бо ёрии феъли ёридиҳандаи «**have**» ба шумораи танҳои шахси якум ишора мекунад. Дар мисоли дуҷум феъли «**кунам**» бандаки «**-ам**» дорад, ки ҳамчунин ба шумораи танҳои шахси якум ишора мекунад. Аммо инҷо «**-ам**» бандаки феълӣ ба ҳисоб меравад, чунки якҷоя бо асоси замони ҳозира «**кун**» алоқамандии амалро ба замони ҳозира мефаҳмонад. Дар тарҷумаи забони англисии ҷумлаи дигар ивазкунандаи бандак «**ам**» ба ҳисоб меравад, ки инчунин шахси якуми шумораи танҳоро бо феъл ифода мекунад.

Мисолҳои зеринро низ дида мебароем: «*Зинҳор ба Сулаймон бинни Касир муҳолифат накуни*» (181, 98). ~ «*Do not ever resist Suleiman ibn Kasir*» (198, 98). «*Вақте ки дар майдони ҷанг озод будӣ ва бо як тири бенайкон чаши маро зада кӯр кардӣ, ингуна лофзаниҳо ба ту мезебид*» (181, с. 88). ~ «*When on the battlefield, you were free. With one arrow you hit my eye and made me blind. This kind of boasting suited you*» (198, 88).

Дар мисоли якум бандаки «*-ӣ*» аз калимаи «*накуни*» ба алоқамандии амал ба шумораи танҳои шахси дуум дар замони ҳозира ишора мешавад. Дар мисоли дуум бандаки феълии «*-ӣ*» дар «*будӣ, кардӣ, мезебид*» низ ба шумораи танҳои шахси дуум, аммо, замони гузашта ишора менамояд. Дар ҷумлаҳои англисӣ «*Do not resist*» ва «*were, arrow, hit, made, suited*», баръакси забони тоҷикӣ нишондиҳандаи шахс ва шумора надорад. Дар ин ҷо дараҷаи мазкур бо ёрии ҷонишини шахсии «*you*» «*лексикӣ*» ифода ёфтааст. Мисол: «*He knew he would not go away*» (204, 128). ~ «*Вай акнун медонист, ки дигар аз пой намеафтад*» (192, 127). «*He loves them too*» (193, 61). ~ «*Вай ҳам онҳоро дӯст медорад*» (175, 83). Феъли «*медонист*» морфемаи сифрӣ дорад, ки ба алоқамандии амал бо шумораи танҳои шахси сеюми замони гузашта ишора мегардад. Дар ин ҷумла «*дӯст медорад*», баръакси калимаҳои пештара бандаки «*-ад*» дорад, инчунин алоқамандии амалро ба шумораи танҳои шахси сеюм, аммо, замони ҳозира ифода мекунад.

Хусусан бо шарофати бандаки «*-ад*» дар замони ҳозира ва мавҷуд набудани он дар замони гузаштаи забони тоҷикӣ ду қатор бандакҳои ҳаммаъноӣ шахс ва шумораро муайян кардаанд. Тарҷумаи ин калимаҳо аз забони англисӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки «*-ад*»-и забони тоҷикӣ ба «*(-e)-s*»-и забони англисӣ мутобиқ аст, ки ҳамчунин ба мутааллиқ будани амал ба шумораи танҳои шахси сеюми замони ҳозира ишора мекунад. Дар калимаи «*медонист*» морфемаи сифри тоҷикӣ бо мавҷуд набудани бандак дар шахс ва шумораи феъли замони гузашта дар шумораи танҳои шахси сеюм мувофиқ мебошад. Дар забони англисӣ маъноӣ зерин бо ёрии омили лексикӣ яъне, ҷонишини шахсии «*he*» баён карда мешавад. Чи хеле ки аз таҳлили ин

мисолҳо бар меояд, дар шумораи танҳои феъли тоҷикӣ чуфти он бандак дорад, ки ба шахс ва шумора ишора мекунад. Дар забони англисӣ, як морфемаи тасрифӣ мавҷуд аст: (*am reading, are reading, is reading*).

Бояд қайд намуд, ки дар забони тоҷикӣ бандаки «-ад» дар замони ҳозира ва дар замони гузашта морфемаи сифрӣ метавонанд на ба як иҷрокунандаи амал, балки ба ду ё зиёда шумораи ифодакунандаи хабар ишора кунад: «дар вақти арзпурии ӯ **дусад нафар** савор аз деҳқонзодагон ва рустоиҳои мусаллаҳ **омада** дар пеши ӯ ба хизмат тайёр шуда меистоданд ва рӯзи дигар боз **дусад нафари дигар меомад**» (181, 81). ~ «Two hundred horsemen from the farmers and villagers would arrive in front of her, armed and ready for her service. The second day, another two hundred armed men would come» (198, 81).

Ин гуна ҳолатҳоро қариб ҳамаи забоншиносоне, ки мувофиқгардонии мубтадоро бо хабар меомӯзанд, бо дараҷаи шахс ва ғайришаҳси исм алоқаманд меноманд ва бар он ақидаанд, ки бо исмҳои ифодакунандаи ғайришаҳс, мувофиқгардонии хабар бо чунин калимаҳо дар вазифаи мубтадо ё дар шакли шумораи танҳо ё дар шакли шумораи ҷамъ мегузарад.

Мубтадохое, ки бо исм ифода ёфтаанд ва ифодакунандаи шахс мебошанд, ҳама вақт шакли шумораи ҷамъ мувофиқ аст. Аммо ба ин қоида мисоли якуми мо муқобил аст, ки он ҷо мубтадои бо исм ифодаёфтаи «**бемор**» бо хабари «**мехобид**» дар шакли шумораи танҳо мутобиқ мебошад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки дар забони тоҷикӣ қоидаи муайяни мувофиқгардонии (тобеъ) хабар бо шахс ва шумора бо мубтадо дар ҷумла мавҷуд нест. Вобаста ба шахси якум, дуҷум ва сеҷум дар шумораи ҷамъ феъли тоҷикӣ се чуфти бандакҳои ҳаммаъноии шахс ва шумора дорад, ки ба мутааллиқии амал ба ин шахс ва шумора дар ду замон ишора мекунад. Мисол: 1. «Мо ба ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар расидем» (180, 26). ~ «We reached the house of Usto Barot the halva-maker» (197, 56). 2. «Чунки мо монанди ин воқеаҳоро дар таърих бисёр дидаем» (181, 140). ~ «We have seen many of these kinds of stories in history» (198, 140).

Дар мисоли якум бандаки феълии «-ем», шумораи чамъи шахси якуми замони гузаштаро дар бар мегирад. Дар мисоли дуум, дар калимаи «медонем» бандаки ҳаммаъноии «-ем» мавҷуд аст, ки шахси якуми шумораи чамъи замони ҳозираро ифода мекунад. Дар тарҷумаи англисӣ «-ем»-и тоҷикӣ ба феъли ёридиҳандаи «have» мувофиқат менамояд, ки шумораи чамъи шахси якуми замони гузаштаро мефаҳмонад. Дар мисоли дуум бандаки «-ем» дар забони англисӣ бо ёрии омили лексикӣ, яъне ҷонишини шахсии «we» ифода меёбад.

Бояд қайд намуд, ки дар муаррифии услуби илмӣ бо мақсади фаҳмо ва сода будан, муҳаққиқон ба ҷойи шахси якуми шумораи танҳо, шакли якуми шумораи чамъро истифода мебаранд. Ин номувофиқии шакл бо маъноии шахс ва шумораи феъл дар забонҳои мавриди назар мушоҳида карда мешавад. Мисол: «*Пеш аз он ки мо воқеаи қаҳрамононаи халқи тоҷик - Темурмалики хучандиро тасвир намоем, ба мо лозим аст, ки дар бораи аҳволи онрӯзаи Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм ва дар хусуси ҳодисаҳои, ки пеш аз хучуми Чингизхон дар ин сарзаминҳо рӯй додаанд, ба тарзи кӯтоҳ маълумот диҳем, то ки хонанда дар қучо ва дар ҷӣ гуна шароит рӯй додани ин воқеаи таърихиро тасаввур карда тавонад*» (181, 12). «*We have seen that if morphological alternation of the kinds we have been considering is to be handled submorphemically within a static model we cannot relate morphemes directly in terms of composition*» (157, 12).

Дар мисоли забони тоҷикӣ устод С. Айнӣ ба ҷойи «*тасвир намоям*» ва «*маълумот диҳам*», «*тасвир намоем*» ва «*маълумот диҳем*» навиштааст. Худи ҳамин корро муаллифи англис – Р. Гадлстон кардааст, ки ба ҷойи «*I have seen*», «*we have seen*»-ро истифода бурдааст. Дар забони тоҷикӣ барои шахси дууми шумораи чамъи феъл бояд бандаки «-ед» истифода бурда шавад. Дар забони англисӣ барои ҳамаи феълҳо ғайр аз феъли «*to be*» нишондиҳандаи шахси дууми шумораи чамъ мавҷуд нест. Ба чунин маъно омили лексикӣ ҷонишини «*you*» ишора мекунад. Дар забони муосири тоҷикӣ тамоюли истифодаи бандаки мазкур дар алоқа бо як шахс бо мақсади

муносибати боэҳтиромона бо ҳамсухбат истифода бурда мешавад. Мисол: «Шумо имрӯз ба кори падарам рафта аз кори **худатон мондед** ва ҳол он ки чархи дар даст доштаатонро зудтар тамом кардан даркор, – **мегуфмед**» (180, 24). ~ «Today you went to help out my father instead of seeing to **your own affairs**; where as **you've** always **said** that the wheel in hand has to be finished first» (197, 57). «**You know that... I believe you**» (208, 23). ~ «Падре, худатон нағз **медонед**, ки ман ба шумо чӣ қадарҳо эътимод дорам» (184, 16).

Чунин тамоюл қонишини «**you**»-и забони англисиро ба хотир меорад, ки он шахси дуҷоми шумораи танҳо ва чамъро ифода мекунад. Барои ин думаъноии бандаки «**-ед**»-ро аз байн бурдан ба ин, пасванди «**он**»-ро илова мекунанд ё ин ки қонишини «**шумо**» ин пасванди «**он**» ё «**ён**»-ро қабул менамояд. Мисол: «Дар ҳамин вақт ба ман қарзи ҳасана (бефоида) **доданатон** тӯйона аст (180, 14)». ~ «... answered that their giving me an interest-free loan at such a time was gift enough» (197, 44). «Агар **шумоён** як рӯз зайрат карда регҳои даруни ин бозро ба берун кашонида **резетон**, ин боз тамоман аз ҳалоқат халос мешавад» (180, 25). ~ «It will take you the whole day, but if you carry the sand from in here and dump it outside, this orchard will be saved» (198, 55). «Ба ин кори ман ҳуди **шумоён** шоҳид **ҳастед**» (181, 53). ~ «In this matter, you are yourself the witnesses» (198, 53).

Дар забони тоҷикӣ ба сифати морфемаи шумораи чамъи шахси сеюм «**-анд**» ё варианти дигари он «**-янд**» баромад мекунад. Дар забони англисӣ онҳо бо бандаки сифрӣ мувофиқ карда мешаванд. Мисол: «Абӯҷаъфар ба наздикони худ фармуд, ки он ҳазор халта тангаро бо сари Абӯмуслим ба нӯкарони ӯ, ки ҳазор нафар буданд, **партоянд** ва аз боми қаср ба он нӯкарон эълон **кунанд**, ки Абӯмуслим яке аз бандагони амир буд, ки ба сабаби ҳаракатҳои ношоистаи худ ба ҷазои худ расид» (181, 106). ~ «Abu Ja'far ordered his men to throw those thousand bags of tangas, together with the head of Abu Muslim to his one thousand soldiers the Caliph announced from the roof of the castle that Abu Muslim was the Amir's servant, who because of his unacceptable behavior had been punished appropriately»(Ø) (198, 106).

Бояд қайд намуд, ки дар забони тоҷикӣ бандакҳои «-анд, -янд» метавонанд дар муносибат бо як шахс барои эҳтироми ягон шахс истифода шаванд. Мисол: «*Бой аз ин пеш надониста гоҳо ба шумоён муомилаи сахт карда бошанд ҳам, акнун фаҳмиданд, ки ба ятим ва хизматгорон чӣ гуна бояд муомила кард*» (180, 453).

Ҳолатҳое мавҷуданд, ки ба ҷойи шакли шумораи танҳои феъл шахси сеюми шумораи чамъ истифода шудааст. Акнун мехостем дар феъли англисии «**be**» таваққуф кунем, ки он пурра категорияи шахс ва шумораро бо шаклҳои худаш дар бар мегирад. Феъли мазкур чор шакли истифодабариро дар суҳбат қабул намудааст. Нақши аввалиндараҷаи он алоқамандкунӣ мебошад. Дар замони ҳозира феъли «**be**» ду шакли истифодабарии шахс дар шумораи танҳо дорад: «**am**» нишондиҳандаи шахси якуми шумораи танҳо, «**is**» нишондиҳандаи шахси сеюми шумораи танҳо. Мисол: «*I **am** always at the captain's order*» (207, 63). ~ «*Ман ҳамеша ба хизмати капитан тайёр ҳастам*» (191, 67). «*He **is** nervous, I shall think*» (208, 157). ~ «*Ба гумонам **ӯ** асабонӣ аст*» (184, 155).

Дар шумораи чамъи ин феъл дар ҳар се шахси чамъи шумораи чамъ «**are**»-ро ифода мекунад. Мисол: «*Are **you** in danger?*» (208, 39). ~ «*Оё шумо дар хатар ҳастед?*» (184, 40).

Аз ин мисолҳо маълум мегардад, ки барои ифодаи шумораи чамъи категорияи шахс ҷонишинҳои шахсӣ бештар истифода мешаванд. Аз тарҷумаи феъли “to be” бармеояд, ки онҳо бо ёрии бандакҳои хабарии “**аст**” (**ҳаст**) баён карда мешаванд, инчунин дар забони тоҷикӣ ба он бандакҳои шахсии “-ам, ӣ, ӯ, -ем, -ед, -анд” илова карда мешаванд. Бандакҳои “**аст**” (**ҳаст**) ба осонӣ метавонанд ҳазф шаванд ва бандакҳои феълии нишондодашуда дараҷаи шахс ва шумораро баён кунанд. Бояд қайд намуд, ки шакли шахсии феъли “to be” бо роҳи супплетивӣ сохта мешаванд ва ба (**аст, ҳаст**)-и тоҷикӣ ин шаклҳои супплетивӣ бандакҳои шахс ва шумора қабул намекунанд. Замони гузаштаи феъли будан – “to be” ду шакли супплетивӣ дорад: “**was**” ва “**were**”. “**Was**” барои шахси яқум ва сеюми шумораи танҳо, “**were**” барои шахси

дуюми шумораи танҳо ва шахсҳои шумораи ҳам хизмат мекунад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки замони гузаштаи феъли мазкур дараҷаҳои шахсро чудо мекунад. Муқоисаи шахсҳо аз рӯйи шумора ба роҳ монда мешавад. Мисол: «*Montanelli's voice was low and had the charm of the voice of a born orator*» (208, 5). ~ «*Овози Монтанелли паст, лекин пур ва оҳангдор буд*» (184, 10). «*The negro's shadow was huge and it moved on the wall as the breeze moved the lamps*» (204, 88). ~ «*Сояи марди зангӣ калон буд ва ҳангоме ки шаббода чароғхоро алвонҷ медод, дар рӯйи девор мелағжид*» (192, 89). «*We were now close in*» (207, 122). ~ «*Акнун мо бо ҳам наздик будем*» (184, 130). «*The houses were by this time some what cleared of smoke*» (207, 149). ~ «*Хонаҳо то ин дам аз дуд як нав тоза шуда буданд*» (191, 160). «*The first stars were out*» (204, 96) ~ «*Ситораҳои аввалин ҳам намудор шуданд*» (192, 97).

Феъли “*to be*” метавонад ба сифати феъли ёридиханда барои сохтани замонҳои давомдор, феъли дигари маънодор ва ҳамчунин барои ташкили тарзи мафъул хизмат намояд. Дар ҳарду ҳолат феъли “*to be*”, чи хеле ки дар боло зикр кардем, нишондихандаи шахсу шумораи худро дар шакли замонҳои ҳозира ва гузашта нигоҳ медорад. Мисол: «*His left leg was cut off close by the hip*» (207, 58). ~ «*Пои чапи ӯ то худӣ рон бурида шуда буд*» (191, 60). «*The land is walled in with mountains*» (203, 94). ~ «*Ин сарзамин бо кӯҳҳо иҳота шудааст*» (тарҷумаи диссертант). «*We are disturbing the other readers*» (208, 181) ~ «*Мо дигар хонандагонро ба таъвиш андохта истодаем*» (184, 183). «*They were being condemned*» (203, 150). ~ «*Онҳо маҳкум шуда истода буданд*» (тарҷумаи диссертант).

Тавре аз тарҷумаи феъли “*to be*” бармеояд, дар забони тоҷикӣ феъли «*шудан*» дар шаклҳои ифодаи шахс дар феъл ба вазифаи тарзи мафъул мегузарад. Дар вазифаи нишондихандаи шакли феълӣ ба шакли ифодаи шахс дар феъли ёридихандаи «*истодан*» мегузарад. Феъли мазкур чор вазифаро иҷро мекунад. Он мубтадоро бо ҳиссаи номии хабар алоқаманд мекунад. Дар замони ҳозира феъли “*to be*” ду шакли шахс дар шумораи танҳои шахси якум дорад: “*am*” нишондихандаи шахси якуми шумораи танҳо, “*is*”

нишондиҳандаи шахси сеюми шумораи танҳо. Мисол: *“We were to take it”* (207, 133). ~ *“Моро мебоист инро гирем”* (191, 135). *“I am to see you next Sunday”* (207, 59). ~ *“Ман бояд туро якшанбеи оянда бинам”* (191, 61).

Барои шумораи чамъи ин феъл барои ҳамаи шахсҳо як шакл дорад – “are”. Мисол: *“If he were Admiral Hawke he shall pay his score”* (207, 59). ~ *“Агар Адмирал Гок ҳам мебуд, ӯ мебоист пули шаробро диҳад»* (191, 61). *“He looked back at the coils of line and they were feeding smoothly»* (204, 106). ~ *«Вай ба чанбари ресмонҳо нигоҳ кард ва дид, ки онҳо босуръат боз мешаванд»* (192, 107).

Аз ин мисолҳо маълум мегардад, ки дар шумораи чамъ дараҷаи шахс ба омилҳои лексикӣ, яъне ба ҷонишинҳои шахсӣ, ишора мекунад. Дар тарҷума шакли давомдори феъли ёридиҳандаи *«истодан»* баён мегардад. Феъли «to be» метавонад ба сифати феъли модалӣ баромад кунад. Ва илова бар ин, он шаклҳои мувофиқи шахсии замонҳои ҳозира ва ояндаи худро нигоҳ дорад. Масалан, дар вазифаи мазкур феъли «to be» ба шаклҳои шахсии он ба феъли модалии *«бояд»*, ки ба шахс ва шумора тасриф намешавад ва ин вазифа ба пешвандҳои шахсии ба феъли асосӣ иловашаванда мегузарад.

Бояд қайд намуд, ки феъли «to be» дар шахси дуоми шумораи танҳо ба як шакли шахс ва шумора мувофиқат мекунад. Ба ғайр аз морфемаи шахси сеюми шумораи танҳо ҳолатҳои зиёде вомехӯранд, ки шакли шахс ва шумора ба мазмуни он мувофиқат намекунад. Ин ба ду омил вобаста аст: аввал ба исм ҳам шахс ва ғайришахс; дуюм, мақсадҳои услубии баёни эҳтиром, хоксорӣ ва ҳурмат, ки дар ҳолатҳои алоҳида номувофиқат шакли шахс ва шумораро бо мазмуни он фаҳмондан ғайриимкон аст. Дар забони англисӣ воситаҳои морфологии баёни шахс ва шумораи феъл хеле каманд. Вобаста ба ин, ба сифати нишондиҳандаҳои ин категория бештар омилҳои лексикӣ, шаклҳои шахсии ҷонишин, феълҳои ёридиҳанда ё исм баромад мекунанд. Барои ҳамин нишондиҳандаҳои шахс ва шумораи феъли тоҷикӣ дар забони англисӣ, дар бештари мавридҳо омилҳои лексикӣ ифода мегарданд.

Хулосаи боби II

Аз рӯйи маводи истифодашудаи боби дуҷуми рисолаи илмӣ дар маводи фаровон аз лиҳози маъноӣ – семантикӣ шахсу шумораи феъли забонҳои таҳқиқшуда, вижагиҳои сохторӣ ва маъноиро дар шахсу шумораи феъл муайян намуда ба чунин натиҷаҳо, ки баъзеи онҳоро хулосабарорӣ менамоем, ноил гашта, муодилҳои онҳоро муайян намудем.

Категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забони тоҷикӣ бо роҳи синтетикӣ (бо ҳамроҳ шудани бандакҳои шахсӣ ва хабарӣ) ва дар забони англисӣ бо роҳи аналитикӣ (бо ҷонишинҳои шахсӣ) ифода гардида, шаклҳои тасрифро доро мебошад. Аз рӯйи шумора ва шахс тағйир ёфтани асосҳову шаклҳои замони феълҳо тасриф номида шуда, бо бандакҳои шахсӣ истеъмол мегарданд. Бандакҳои шахсӣ ба охири феъл часпида, иҷрои амалро аз тарафи шахс муайян менамояд. Шахси якум – таҷассумгари шахси гӯяндаро доро буда, шахси дуҷум – шунаванда ба ҳисоб меравад. Шахс ё ашъе, ки дар сӯҳбат ҳамроҳ намешавад, шахси сеҷум номида мешавад. Шахсҳо дар ҳолати танҳо будан шумораи танҳо ва дар ҳолати иҷрои амал бо каси дигар шумораи ҷамъро дар бар мегиранд.

Ҳар сеи шахсҳо дорои шумораи танҳо ва ҷамъ буда, шахси якуми шумораи танҳои забони тоҷикӣ тавассути бандакҳои феълии “-ам” ифода гашта, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини шумораи танҳои шахси якум “I” ва феъли асосӣ мебошад. Шумораи ҷамъи шахси якум бандакҳои “-em”-ро дар бар гирифта, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини “you” бо феъли асосиро дар бар мегирад.

Шахси дуҷум дар навбати худ аз лиҳози маъноӣ (семантикӣ) ба шаклҳои муайяншахсу умумишахс ҷудо мешавад. Шахси дуҷуми шумораи танҳои феъли забони тоҷикӣ дар шакли муайяншахс бандакҳои феълии «-й»-ро дар бар мегирад. Масалан: “*He туро намезанам, агар шухӣ **накунӣ** ҳеҷ намезанам*” (177, 21). ~ “*So long as you don’t play games I won’t hit you!*” (197, 234).

Асосҳои феъли замони ҳозира низ ифодакунандаи шахси дуюми шумораи танҳо ба ҳисоб мераванд. Ба мисли: *омӯз – teach, соз – arrange, қӯб – knock, бар – carry, нигар – look* ва ғайраҳо.

Дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои умумишаҳс бо бандаки феълии мансуб ба шахси дуюми шумораи танҳо хусусияти умумишаҳсро доро мебошанд. Дар ин мазмун зарбулмасалу мақолҳо низ дохил мегарданд. Масалан: “*Забон донӣ, ҷаҳон донӣ*” ~ “*Knowing the language, knowing the world*”.

Дар ин ҷумла шакли шахси дуюми шумораи танҳо марбут ба худи гӯянда, шунаванда ё умумишаҳс аст.

Муодили ифодакунандаи шахси дуюми шумораи танҳо ва ҷамъ дар забони англисӣ ҷонишини “you” бо феъли асосӣ ба шумор меравад.

Шаҳси сеюми шумораи ҷамъи забони тоҷикӣ тавассути бандаки феълии “-анд” ифода мегардад. Бандаки “-анд” дар шакли эҳтиромӣ барои шахси дуюми шумораи танҳо низ истеъмол мегардад. Масалан: “*Агар шумо маро занед, падарам гӯшатонро мебуранд!*” (177, 21). ~ “*If you hit me my father will cut your ear off*” (197, 234).

Шаҳси сеюм аз лиҳози маъноӣ шаклҳои муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс ва ғайришаҳсро доро мебошад. Шаклҳои муайяншаҳс дар шумораи танҳо бандаки “-ад” ва дар шумораи ҷамъ бандаки “-анд”-ро дар бар мегиранд.

Категорияи умумишаҳс як васоити наздикшавии тасаввуроти гӯянда бо шунаванда буда, тарзи пардапӯшона баён намудани мақсад мебошад. Ба монанди: “*Оташро дар гирондаанд*” ва “*отаи дар гирифтааст*”. Ҳамчунин он дар андарзҳо истеъмол мегардад.

Ҳангоми нишон додани фаъолияти шахси «номуайян» дар шумораи танҳои шахси сеюм бандаки “-ид” ё асоси замони гузашта истеъмол мегардад. Масалан: “*чизеро намедид*” (181, 76). ~ “*he could not see anything*” (198, 76).

Он дар шумораи ҷамъи дилхоҳ замон, озодона ба амалкунанда ишора карда, барои ифодаи шумораи шахсони номуайян бандаки феълии «-анд» ва

дар забони англисӣ ҷонишини шахси сеюми шумораи ҷамъ «they» истеъмом мегардад. Ҳамчун: “*“Аз мор морбача мебарояд” – гуфтаанд*”. ~ “*“From snake comes out yong snake” – as they said*”.

Амали шахси сеюми ғайришаҳс ҳангоми иштирок накардани ҳуди шахс дар ҷумла, дар системаи шахси феъл, дар маънои шахс ё иҷроқунандаи амали грамматикӣ, амал семантикӣ ошкор мешавад. Дар мисолҳои «*яхҳо об шуда рафтанд*», «*дасташро корд бурид*», «*шамол бомҳоро паронд*», «*раъд (тундар) одамро кӯшт*» ва ғ. тавлидкундаи тасвири шаклҳои ғайришаҳс дар робита бо феъл мебошанд.

БОБИ Ш. ВАЗИФАҲОИ КАТЕГОРИЯҲОИ ШАХС ВА ШУМОРА ДАР НИЗОМИ ДАСТУРИИ ФЕЪЛИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Ҳар як забон шаклу низоми худро дошта, аз дигар забонҳо фарк мекунад. Дар боби мазкур дар хусуси мавқеи категорияи шахс ва шумора дар низоми категорияҳои дастурии феъл сухан меронем. Бар замми ин баъзе паҳлуҳои норавшани чиҳати муқоисавии ин категорияро дарҷ менамоем.

Забоншиносон А.И. Смирнитский, Л.С. Бархударов, С. Ҳалимов, А. Мамадназаров, П. Чамшедов, З. Мухторов, Ж. Гулназарова, К.Усмонов, Д. Хочаев ва дигарон оид ба категорияи шахсу шумораи феъл андешаҳои ҷолиби худро пешниҳод намудаанд.

Воқеан, категорияҳои шахсу шумора дар низоми дастурии феъл мавқеи муҳимро ишғол менамояд. А.И.Смирнитский дар асараш «Морфологияи забони англисӣ» оид ба категорияҳои шахс ва шумораи феъли забони англисӣ маълумоти ҷолиб додааст. А.И. Смирнитский дар ин ақида мебошад, ки феъли забони англисӣ ду шумораву се шахс дорад.

1-st person – шахси якум, гӯянда: «*Never have I seen a greater, or more beautiful, or a calmer or more noble thing than you brother*» (204, 120). ~ «Ҳеч гоҳ аз ту бузургтару зеботар ва оромтару наҷибтар чизеро **надидаам**, бародар» (192, 121).

2-nd person – шахси дуюм ё ҳамсуҳбати шахси якум аст: «*You shouldn't be that tired after a windless night*» (204, 120). ~ “Дар шаби бешамол ту набояд **чунин хаста шавӣ**” (192, 69).

3-rd person – шахси сеюм онест, ки дар суҳбат ҳамроҳ нест: «*He had seen many that weighed more than a thousand pounds and he had caught two of that size in his life, but never alone*» (204, 80). ~ “*Ӯ бисёр моҳиҳоро **дида буд**, ки аз ҳазор фунт бештар вазн доштанд ва худ низ замоне дуто ҳамин хел моҳиро сайд **карда буд**, аммо он вақтҳо танҳо набуд*” (192, 81).

Категорияи низоми дастурии шахси феъл ба шумораи категорияи синтаксисии муайян мансуб аст, ки дар якҷоягӣ бо замон ва сиға хабари чумларо дар бар мегирад.

Маънои луғавӣ ва дастурии феъл ҳамчун ҳиссаи нутқ, ифодакунандаи амалу ҳолатро ба пуррагӣ дар бар гирифта, ҳамчун амал шарҳ меёбад. Категорияи хабари феълӣ алоқаманд бо мафҳумҳои «сиға», «замон», «шахс» ва «шумора» мебошад. Ин категорияҳои фаъоли феъл дар тасрифи феълҳо аз рӯйи мазмуну мундариҷашон, ҳангоми ифодаёбӣ бо ҳамдигар алоқамандандона истеъмол шуда, якдигарро пурра намуда, хабари чумларо дар бар мегиранд. Ончунон ки забоншинос В.В. Химик қайд кардааст: «Он чизе, ки асоси грамматикӣ чумларо баҳри муҳимияти нутқ ташкил менамояд, тартиб додани гуфтори муносиб мебошад» [139, 79]. Аз ин лиҳоз тасмим гирифтём, ки дар хусуси ин категорияҳои дастурии феъл маълумот дода, ифодаи шахсу шумора ва нақши онро дар забони англисӣ муайян намоем.

3.1. Категорияҳои шахсу шумора дар тарзҳои феъли забони тоҷикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ

Шаклҳои шахсдори феъл – шахс (Person), шумора (Number), замон (Tense), тарз (Voice), сиға (Mood) ва намуд (Aspect) мебошанд. Онҳо дар чумла дар шакли хабар истеъмол мегарданд. Дар категорияи шахс ҳамаи шаклҳои замони тарзи фоилӣ ва мафъулии феъл алоқаманд аст. Мисол: “*Мо ба боғи бобом расидем*” (180, 24). ~ “*We reached my grandfather’s orchard*” (197, 55).

Дар ин чумла феъли “*расидем*” – тарзи фоил, феъли монда, замони ҳозираи сизаи хабарӣ ва шахси якуми шумораи чамъ мебошад.

Дар забоншиносии тоҷик мафҳуми “тарзҳои феъл” зиёд истеъмол шудаанд [49, 258; 143, 18; 146, 234]. Аммо, П. Ҷамшедов баъди омӯзиш ва таҳлили ақидаи забоншиносон ба ҷойи мафҳуми “тарзҳои феъл” истилоҳи “самти феъл”-ро тавсия менамояд. Зеро, феъли “*навишт* – *wrote*” бо “*навишта буд* – *was writen*” ба ақидаи вай дар забонҳои мавриди таҳқиқ

қарордошта самти амалро нишон медиҳад. Ў чунин мешуморад, ки аввалин маротиба мафҳуми “*самти амал*” дар диссертатсияи доктории М. Гухман чунин тавсия шудааст. “Он бо забони русӣ “направленность действия” тавсия шудааст” [45, 234]. Мафҳуми «направленность» – «самт» тарҷума мешавад. Аз ин хулоса намудан мумкин аст, ки феълҳои дар ин категория истифодашаванда танҳо самти амалро ифода менамоянд. Зеро, мафҳуми феъл амалу ҳаракат, лунбишу хуруш ба самт мебошад.

“**Тарз** – категорияи грамматикӣ хосси феъл буда, муносибати байни фоил (субъекти грамматикӣ, мубтадо) ва мафъул (объект)-ро ифода мекунад” [143, 88]. Тарзҳои феъл хоси шумора ва шахси феъл ба шумор мераванд. Мисол: “*Ман баъд аз сабзидани кишт вайро дугона ва ягона қарда, дар муддати 15 рӯз се бор каландгардон қардам, ки ин каландгардониро хишова (ё ин ки хишоба) меноманд ва ба беҳи кишт ба қадри қад кашиданаш ҳок кашидам (180, 108). ~ «Once the seeds had sprouted, **I thinned** out and **weeded** the plot, hoed it over three times in two weeks (a process called kishova or kishoba), and piled more earth around each shoot right up to the top» (194, 163). Дар ин ҷумла феълҳои “*қардам*” ва “*кашидам*” аз асос ва бандак иборат буда, *тарзи фоил, феъли монда, замони гузашта, шахси якуми шумораи танҳо* мебошанд. Дар тарҷумаи англисии он аз лиҳози семантикӣ (маъноӣ) “*I thinned*” ва “*weeded*” омадаанд, ки “*I*” – ҷонишини шахси якуми шумораи танҳо буда, муодили бандаки шахсии “*-ам*”-и забони тоҷикӣ тарҷума шудааст. Феълҳои “*thinned*” ва “*weeded*” бо пасванди “*ed*” – омада феълҳои асосии маънодор ва дуруст ба шумор рафта, ифодакунандаи тарзи фоилии феъл ба шумор мераванд.*

Дар забони англисӣ ба монанди забони тоҷикӣ феълҳо ду тарз доранд:

а). **Active Voice** – тарзи фоил мефаҳмонад, ки иҷрокунандаи амал худи субъект (мубтадо) аст: *I go - меравам, I went - рафтам, I saw - дидам, I read - хондам* ва ғ., ки ин амалҳо аз шахсу шумора вобастагӣ дорад. Мисол: “*The hands have done their work and we sail well*” (204, 130). ~ “*Дастҳо қорашонро қарданд ва мо хуб шино мекунем*” (192, 131).

б). **Passive Voice (тарзи мафъул)**. Феъл дар забони англисӣ дар тарзи мафъулӣ, предмети ба амал дучор шуда (объект) ҳамчун субъект зикр мешавад. Тарзи мафъул бо ёрии феъли ёридиҳандаи «*to be*» ва замони гузаштаи сифати феълӣ (*Past Participle*) сохта мешавад. Дар ҷумла танҳо феъли ёридиҳандаи «*to be*» тасриф мешавад. Мисол: “*The club ... was gone*” (204, 156). ~ «*Чӯбдаст раҳо шуд*” (192, 157). “*The decision have read*”. ~ “*Қарор хонда шуд.*” “*The task have given*” ~ “*Вазифа супорида шуд*”. (Дар ин мисол амали шахс аз тарафи шахси номаълум иҷро шуда, субъекти он шахси яқини шумораи танҳо мебошад).

Фоил (иҷрокунанда)-и аслий агар зикр шавад, вай дар ин ҳол ба шакли тарзи мафъул, ба шакли пуркунандаи бавосита оварда мешавад: “*Қарор аз тарафи котиб хонда шуд*”. ~ “*The decision was read by secretary*». «*Вазифа аз тарафи муаллим супорида шуд*”. ~ «*The task has given by teacher*».

Танҳо феълҳои гузаранда дар тарзи мафъул истифода шуда метавонанд. Феълҳои гузаранда (*Transitive Verbs*) феълҳои мебошанд, ки дар ҷумла бо пуркунанда меоянд. Феълҳои гузаранда (*Transitive Verbs*) амалу ҳаракатеро далолат мекунанд, ки он ба предмети дигар мегузарад, таъсиру амали онҳо ба шахс ва предмет равона карда шудааст. “*Kudarz дар азои Сиёвуш сиёҳ пӯшида буд ва дар ғайри ҷанг намехандид*” (181, 95). “*Kudarz wore black clothes, while grieving over the murder of Siyavush, and one rarely saw him laugh*” (198, 95).

Дар забони тоҷикӣ ба феълҳои гузаранда саволҳои киро? чиро? чӣ? мондан мумкин аст: «*Шодӣ Баҳромро (киро?) дид. Гӯсфандонро (чиро?) куштанд, дегҳоро (чиҳоро?) шинонданд, танӯрҳоро (чиҳоро?) афрӯхтанд, шӯрбӯи сарравганро (чиро?) тайёр карданд*» [143, 86].

Феълҳои монда ба амалу ҳаракате далолат мекунанд, ки он ба предмети дигар намегузарад. Онҳо асосан феълҳои мебошанд, ки ҳаракату амалеро фаҳмонида, тағйири макон кардани шахсу предмет ва ё ҳолатро мефаҳмонанд: *давидан – to run, рафтанд – to go, гаштанд – to turn, истодан – to stay, хобидан – to sleep, даромадан – to enter, баромадан – to exit,*

овардан – to bring, нӯсидан – to rot, лухсидан – to deteriorate, дӯст доштан – to love ва ғайраҳо. Мисол:

«Ба забони форсӣ ва арабӣ *гап мезад* ва сухани ӯ *фасоҳат* ва *балозатнок буд*» (181, 52). ~ «*He spoke Farsi and Arabic with expressive and eloquent speech*» (198, 52). (Феъли монда, шахси сеюми шумораи танҳо).

Баъзе феълҳои мондаи таркибӣ аз исму сифат ва феъли ёвари **шудан** сохта мешаванд: «*Ях об мешавад*». «*Сим канда мешавад*». «*Об буз мешавад*».

Баъзе феълҳои монда ду шакл – *сода* ва *таркибӣ* доранд: **хандидан** – **ханда кардан**, **гиристан** – **гирия кардан**, **хобидан** – **хоб кардан**, **рақсидан** – **рақс кардан**, **чаридан** – **чаро кардан**. Мисол: «*Ҳамаи самарқандиён ... аз ситамҳои Алӣ бинни Исо ва кордорони ӯ ба сӯтӯҳ омада буданд*» (181, 151). ~ «*All the Samarqand people were miserable from Ali ibn Isa and his official's oppression*» (198, 151). «*Музулон аз бисёр нӯшидани шароби ангурии пурзӯр дар андак вақт маст гардиданд ва як аз паси дигаре афтада ҳамаги дар хоби мастӣ гунуданд*» (181, 64). ~ «*After Consuming much strong wine, the Mongols became drunk. After a while, one after another fell into a drunken sleep*» (198, 64). (Феъли монда, шахси сеюми шумораи чамъ).

Феълҳои монда (*Intransitive verbs*) – бо ёрии пасванди **-он** ба феъли гузаранда табдил меёбанд: **давидан** – **даводан**, **паридан** – **парондан**, **пуктан** – **пазондан**, **гардидан** – **гардондан**, **чунбидан** – **чунбонидан**, **раҳидан** – **раҳонидан**, **чаҳидан** – **чаҳондан**.

Агар феъл гузаранда бошад, бо ёрии миёнванди **-он-** феъли бавосита мешавад: **хӯрдан** – **хӯрондан**, **гуфтан** – **гӯндан**, **рӯфтан** – **рӯбондан**, **дӯхтан** – **дӯзондан**, **буридан** – **бурондан**, **навиштан** – **нависондан**. Мисол: «*Иброҳим Имом, ки дар халифагӣ номзади хонадони Аббосиён буд, доиёни худ (даъваткунандагони ба манфиати худ)-ро ба Хуросон фиристод ва аз одамони маҳаллӣ ҳам доиён тайёр кунонид*» (181, 95). ~ «*Ibrahim Imam, whom the Abbasids proposed as a candidate for the position of Caliph, sent his dais (agents to spread his message) to Khorasan, and prepared dais also from among*

the local population» (198, 95). (Шахси сеюми шумораи танҳо, феъли гузаранда).

Феълҳои монда фақат тарзи фоилӣ доранд: «Гулҳо **шукуфтаанд**». «Посбон **истодааст**». «Рафиқ **меравад**». «Муаллим **мешинад**». “Сабрро шиори (*нешаи*) худ кардам ва рози худро ба касе нагуфтам” (181, 102). ~ «*Patience in all the matters and not telling my secrets to anybody*» (198, 102). Шахси якуми шумораи танҳо, феъли монда.

Категорияи тарзи феъл (фоилӣ ва мафъулӣ) бештар хосси феълҳои гузаранда (***Transitive Verbs***) мебошад. Феълҳои гузаранда (***Transitive Verbs***) ду тарзи ҳамнисбат доранд ва шаклан аз ҳам фарқ мекунанд ва дар шахси сеюм истеъмол мешаванд:

Ҷадвали № 25

<i>Тарзи фоилӣ</i>	<i>Active Voice</i>	<i>Тарзи мафъулӣ</i>	<i>Passive Voice</i>
<i>пурсид</i>	<i>he asked</i>	<i>пурсида шуд</i>	<i>he was asked</i>
<i>пурсидааст</i>	<i>he asked</i>	<i>пурсида шудааст</i>	<i>he had asked</i>
<i>менурсид</i>	<i>he was asking</i>	<i>пурсида мешуд</i>	<i>he was asked</i>
<i>пурсида буд</i>	<i>he was ask</i>	<i>пурсида шуда буд</i>	<i>he was asked</i>
<i>менурсад</i>	<i>he asks</i>	<i>пурсида мешавад</i>	<i>he will be ask</i>
<i>хоҳад пурсид</i>	<i>he will ask</i>	<i>пурсида хоҳад шуд</i>	<i>he will be asked</i>

Дигар фарқи грамматикӣ тарзи мафъулӣ аз фоилӣ ин аст, ки феъли тарзи мафъулӣ бештар дар шахси сеюми танҳо ҷамъ истеъмол мегардад. Дар ҷумлаҳои тарзи мафул танҳо ду намуди замони давомдор вучуд дорад.

1). Ҳозираи давомдар (***Present Continuous***).

2). Гузаштаи давомдор (***Past Continuous***).

Замони ояндаи давомдор (***Future Continuous***) ва замони давомдори мутлақ (***Perfect Continuous***) истифода бурда намешаванд.

Мисоли истеъмоли тарзи мафъулиии феъл дар ҷадвал нишон дода шудааст:

Ҷадвали № 26

Tense (замон)	Present (ҳозира)		Past (гузашта)		Future (оянда)		Future in the Past (оянда дар гузашта)	
Indefinite (нормуайянӣ)	<i>am</i> <i>is</i> <i>are</i>	<i>Done</i>	<i>was</i> <i>were</i>	<i>done</i>	<i>shal</i> <i>l</i> <i>will</i>	<i>be</i> <i>done</i>	<i>should</i> <i>would</i>	<i>Be</i> <i>done</i>
Continuous (давомдор)	<i>am</i> <i>is</i> <i>are</i>	<i>Being</i> <i>done</i>	<i>was</i> <i>were</i>	<i>being</i> <i>done</i>	-		-	
Perfect мутлақ	<i>have</i> <i>has</i>	<i>been</i> <i>done</i>	<i>had</i>	<i>been</i> <i>done</i>	<i>shall</i> <i>will</i>	<i>have</i> <i>been</i> <i>done</i>	<i>should</i> <i>would</i>	<i>have</i> <i>been</i> <i>done</i>

Хулоса, аз ин ҷо муайян карда мешавад, ки категорияи шахс ва шумораи феъли забонҳои баррасишаванда ҳам дар тарзи фоилӣ ва ҳам дар тарзи мафъули феъл нақш баста, онҳоро аз ҳамдигар ҷудо намуда, иҷрои амалро аз тарафи шахсу шумораи муайян дар тарзи фоилӣ ва дар тарзи мафъул аз тарафи шахси нормуайян иҷро шудани амалро муайян менамояд.

3.2. Категорияҳои шахсу шумора дар замонҳои феъли забони точикӣ ва ифодаи он дар забони англисӣ

Замони феъл лаҳзаии иҷрои амалро дар нутқ зоҳиршударо нишон медиҳад.

Дар хусуси замонҳои феъли забонҳои мавриди назар бисёр забоншиносони ватаниву хориҷӣ маълумот пешкаш кардаанд, ба мисли: Р. Гаффоров, Н. Маъсумӣ, Б. Камолиддинов, С. Ҳалимов, А. Мамадназаров, П. Ҷамшедов, Ф. Турсунов, Ж. Гулназарова, В.Д. Аракин, Л.С. Бархударов, М.Я. Блох, А.В. Бондарко ва дигарон.

Дар забонҳои муқоисашаванда барои ифодаи замони ҷараёни амалу ҳаракат ва воқеъ шудани он воситаҳои луғавӣ ва дастурӣ ба қор бурда

мешаванд. Категорияи замон мураккабтарин қисмати феъл ба шумор рафта, бо шахсу шумора истеъмол мегардад. Чунончӣ дар низоми дастурии тоҷик гуфта шудааст: “Замони феъл муносибати амалро ба ҳангоми нутқ, ва ё дар лаҳзаи дигари дар нутқ зоҳиршуда нишон медиҳад” [49, 211]. Он дар забони англисӣ низ пурра истеъмол мешавад. Забоншиносон П. Чамшедов ва А. Саидмамадов пурра ифода шудани категорияи замонро дар шаклҳои феълии забони англисӣ ибраз доштанд. “Ин категория муносибати амалро нисбати замон ифода мекунад” [75, 238].

Воситаҳои луғавии истеъмолшавандаи замон калима ва ибораҳои махсуси лексикӣ мебошанд, ки бо маънои лексикӣ худ вақту замонро ифода менамоянд. Мисол: *имрӯз - today, имшаб – this night, имсол – this year, порина (порсол) – last year, перор – before last year, дишаб – last night, дирӯз - yesterday, рӯзе – one day, соле – one year, соати даҳи нагоҳӣ – at ten o’clock of morning, тобистони соли гузашта – last summer* ва ғ.

Феълҳои ҳарду забон аз рӯи замони ҳаракаташон тағйир меёбанд. Бо тағйир ёфтани маънои лексикӣ феъл маънои грамматикӣ замон низ тағйир меёбад: *рафтам – I went, мерафтам – I was going, рафта будам – I was go, меравам – I go, рафта истодаам – I am going, хоҳам рафтам – I will go.*

Чунончӣ дар боло гуфтем, ифодаи низоми дастурии замон аз ифодаи луғавии он фарқ мекунад. Шакли низоми дастурии ифодаи замони феъл лаҳзаи муайян ва мушаххаси замонро дар бар намегирад. Он муносибатҳои умумии замонро мефаҳмонад. Хусусияти ифодаи низоми дастурии замони феъл дар ҳар як ҷумла инъикос шуда, он яке аз воситаҳои ифодаи нутқ ба шумор меравад. Мисол: “*You must promise me to take a good rest when your vocation begins this summer*» (208, 6). ~ «*Ту бояд ба ман қавл диҳӣ, ки вақти таътили тобистон хуб истироҳат мекунӣ*» (184, 13). Дар ин ҷумла «*to take*» (*гирифтани*) шакли масдари феъл, «*a good rest*» (*истироҳати хуб*) сифати феълӣ омадааст. Онҳо дар алоҳидагӣ на шахсу шумора ва на замонро ифода намекунанд. Аммо, аз лиҳози маънои ҷумла, ки «*you must*» (*ту бояд*) ифода шудааст, шахси якуми шумораи танҳоро водор мекунад. Дар тарҷумаи тоҷикӣ ин ҷумла «*истироҳат*

мекунӣ» аз лиҳози грамматикӣ ба замони ояндаи номуайян, шахси дуюми шумораи танҳо, сиғаи амрӣ, аммо агар ба мазмуни ҷумла нигоҳ карда таҳлил намоем дар аввал **«ту бояд ба ман қавл диҳӣ»** омада, мазмуни ҷумла сиғаи шартӣ-хоҳишмандро ифода менамояд. Зеро **«бояд, қавл диҳӣ»** ба **«истироҳат мекунӣ»** тобеъ мебошад. Ба ҷойи ифодаи замони грамматикӣ, ки дар забони тоҷикӣ бо калимаи **«мекунӣ»** – **«ме»** пешванд, ифодакунандаи замони оянда ба шумор меравад, ба шарте, ки агар бо асоси замони оянда ояд. Дар ҷумла инчунин, замони луғавӣ бо **«this summer» (ин тобистон)** омада, дар маҷмӯъ замони ояндаро ифода мекунад. Яъне, дар ин мисоли забони англисӣ феъл ба ҷонишини **«I» (ман)** ва феъли модалии **«must» (бояд, боистан)** тобеъ шуда, шахсу шумора ва замонро ифода кардааст.

Дар баъзан ҳолатҳо аз рӯйи зарурат ифодаи луғавии замон ва ифодаи низоми дастурии замони феъл омада, вақти ҳодисаи рухдодаро муайян менамояд. Мисол: 1. **«Отсиз пеш аз он ки ба мамлакати Санҷари Салҷуқӣ соҳиб шавад, як сол пештар аз ӯ - дар соли 1156 милодӣ вафот кард ва писари ӯ Эл-Арслон ҳам, ки ба ҷои ӯ Хоразмишоҳ шуда буд, аз мероси салҷуқӣён баҳра бурда натавонист» (181, 21).** ~ **«Before becoming the owner of the Seljuk Sanjar's state, in 1156 Atsiz died and his son El-Arslan, became his successor as Khorazmshah. However, could not take the heritage of the Seljuks» (198, 21).** 2. **«Темурмалик дар роҳи худ давом мекард» (181, 55).** ~ **«Temur Malik continued his voyage» (198, 55).** 3. **«Дар соли 56 (676) Саид бинни Усмон ба Мовароуннаҳр ҳучум кард» (181, 86).** ~ **«In 56/ 676, Said ibn Usman attacked Mavarannahr» (198, 86).**

Дар ҷумлаи якум **«соҳиб шавад»** замони гузаштаи номуайян, аммо аз лиҳози истеъмоли шудани замони луғавӣ **«соли 1156 милодӣ»** замони гузаштаи муайян ба шумор меравад. Дар тарҷумаи англисӣ **«Seljuk Sanjar's state»** мубтадо + **«becoming the owner»** феъли замони гузашта = шумораи танҳои шахси сеюми замони гузаштаи номуайяни, аммо бо истеъмоли шудани замони луғавӣ **«in 1156»** замони гузаштаи муайян ба шумор меравад.

Дар мисоли дуҷум “*давом мекард*” ба замони гузаштаи давомдор, шахси сеюми шумораи танҳо буда, “ме” пешванди замони давомдор ва “кард” асоси замони гузашта бо феъли ифодакунандаи лаҳзаии ҳиссиёту ҳаяҷон истеъмол шудааст. Дар тарҷумаи англисии он мубтадо – “*Temir Malik*” ва “*continued*” феъли дурусти замони гузашта ифода ёфтааст, ки шумораи танҳои шахси сеюми замони гузаштаи давомдорро мефаҳмонад.

Ҷумлаи сеюм аз лиҳози грамматикӣ ва луғавии замони гузаштаи муайян мебошад. Дар он “*кард*” асоси замони гузашта ва ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо ба шумораи “56 (676)” таъя намуда, замони гузаштаи муайяно ифода мекунад. Дар тарҷумаи англисии он “*Said ibn Usman*” мубтадо, “*attacked*” феъли асосии замони гузашта, шумораи танҳо + “56/ 676” шумораи миқдорӣ «*in*» пешоянди замон = шумораи танҳои шахси сеюми замони гузаштаи муайян.

Ифодаи амалу ҳаракат ҳангоми баён намудан дар нутқ се шакл дорад:

1. Амалу ҳаракате, ки пеш аз гапи гӯянда ифода шудааст, он замони гузашта ба шумор меравад. Мисол: «*Воқеаи якум ин аст, ки Саид бинни Усмон вақте ки бо Бухорхудотзан сулҳ баста ба Самарқанд рафтани шуд, аз вай 80 нафар аз наздиконаш гаравиён талаб кард, барои ин ки дар вақти ба Самарқанд будани он зан аз пушти ӯ ҳуҷум накунад, ваъда кард, ки одам ба гарав гирифтаашро дар бозгашти сафар ба ӯ нас дода равад*» (181, 89). ~ «*The first event is that when Said ibn Usman made a peace agreement with the Bukhor Khudat, a woman, and wanted to leave for Samarqand, he demanded to take eighty people close to her as hostages, so that she would not attack him in the back during his stay in Samarqand. He promised that he would send back the hostages on his return trip*» (198, 89). Замони гузашта бо шахси сеюми шумораи танҳо. «*Агар танбалон ва танпарварон медонистанд, ки кор чӣ гуна бадани касро сахт мекунад ва дили касро ҳузур медиҳад, ҳеҷ гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд*» (180, 25). ~ “*If the lazy and flabby only knew how work toughens the body and eases the mind, they would never again sleep in the shade of idleness*» (197, 56).

Замони гузашта амали дар гузашта аз тарафи шахсу шумора воқеъшударо ифода мекунад. Он амал, ҳолати дар ягон вақти гузашта воқеъшударо, ки ба лаҳзаи нутқ, вобастагӣ надорад, нишон медиҳад. Дар вақти сохтани ин замон дар забони англисӣ феълҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: Феълҳои дуруст (Regular Verbs) ва нодуруст (Irregular Verbs).

1. Феълҳои дуруст дар шакли *Past Indefinite* (**сифати феълии замони гузашта**) суффикси **-ed** қабул мекунанд. Масалан:

Ҷадвали № 27.

<i>Масдар (Infinitive)</i>	<i>Сифати феълии замони гузашта (Past Participle)</i>	<i>Тарҷума</i>
<i>to look</i>	<i>Looked</i>	<i>ниноҳ кардан</i>
<i>to stay</i>	<i>Stayed</i>	<i>истодан</i>
<i>to translate</i>	<i>Translated</i>	<i>тарҷума карда</i>

Агар феъл бо садоноки «-e» ба охир расида бошад, дар замони гузашта суффикси «-d» илова карда мешавад. Мисол: *like – liked* (**маъқул, нисандида**): «*I had promised one of the students to go to a meeting*» (208, 7). ~ «Ман ба як нафар донишҷӯ **ваъда дода будам**, ки ... ба маҷлис ҳозир мешавам» (184, с. 16). (Замони гузашта, шахси якуми шумораи танҳо). «*The shark closed fast astern and when he hit the fish the old man saw his mouth open and his strange eyes and the clicking chop of the teeth as he drove forward in the meat just above the tail*» (204, 134). ~ «Наҳанг бо суръати тамои худро ба қафои заврақ **расонд** ва ҳангоме ки ба моҳӣ **хуҷум кард**, пирамард даҳони кушода ва чашмони даҳшатнокашро **дид** ва садои ба ҳам бархӯрдани дандонҳояшро, ки ба гӯшти болотар аз думи моҳӣ **фурӯ рафтанд**, **шунид**» (192, 135). (Замони гузашта, шахси сеюми шумораи танҳо).

Эзоҳ: Суффикси “-ed” бо се шакл талаффуз мешавад.

а). Баъд аз овозҳои садонок ва ҳамсадои ҷарангдор [**d**] хонда мешавад: *showed* [**ʃəʊd**] (**нишон дода, нишон додагӣ, нишон додашуда**); *opened* [**ˈoʊpənd**] (**кушода, кушодашуда, кушодагӣ**);

Дар ин *stayed [steid]* (*истода, истодабуда*);

б). Баъд аз овозҳои ҳамсадои бечаранг [t] хонда мешавад:

worked [wə:kt] *кор карда*

в). Баъд аз овозҳои [t] ва [d] – [id] талафуз карда мешавад:

wanted [wontid] *хоста*. Мисол: “*It was there for all fishermen who wanted it*” (204, 45). ~ “*Аз он ҳамаи моҳигирон мехӯрданд*” (192, 45). «*And not merely did he not know any writers, but he did not know anybody who had ever attempted to write*” (215, 72). ~ “*ӯ на фақат ягон нависандаро намедонист, балки ҳатто ягон шахсеро намешинохт, ки ягон вақт кӯшиши навистан карда бошад*” (186, 117).

2. Феълҳои нодуруст дар шакли **Past Indefinite** овози дохилии худро иваз мекунад ё ин ки, шакли худро тамоман тағйир медиҳанд:

Ҷадвали № 28.

<i>Масдар (Infinitive)</i>	<i>Сифати феълии замони гузашта (Past Participle)</i>	<i>Тарҷума</i>
<i>to come</i>	<i>Came</i>	<i>омадан</i>
<i>to go</i>	<i>Went</i>	<i>рафтан</i>
<i>to write</i>	<i>Wrote</i>	<i>навиштан</i>
<i>to read</i>	<i>Read</i>	<i>хондан</i>

Мисол: “*He taught Laughing and Grief they used to say*» (212, 98). ~ «*Меғӯянд, ки ӯ аз сарфу наҳв ва лугатишиносӣ ҳам дарс меғуфтааст*” (185, 62).

Замони амалу ҳаракат ба лаҳзаи гап задани шахс рост меояд. Ин амалу ҳаракати замони ҳозира аст: «*Хуб, баъд аз таъин шудани саркори нав кори ҳашиар чӣ тавр рафта истодааст?*» (180, 53). ~ «*Well, now that they’ve appointed a new director, how is the excavation coming along*» (197, 92). «*Ҳоло ба ӯ чӣ шудааст, ки якчанд сангчаро ин қадар эҳтиёт мекунад ва барои овардани вай худро дар таҳлука меандозад?*» (181, 54). ~ «*What could have happened to him, that he would take such concern for some small pieces of stone, that he would put his life at risk to bring them from this land?*» (198, 54).

Категорияи шахсу шумора дар замони феъли забони тоҷикӣ бо асоси замони ҳозира ва бандаки феълӣ муайян мегардад. Дар забони англисӣ бинобар сабаби набудани бандакҳои феълӣ дар ҳамаи шахсу шумора роҳҳои ифодашавии худро мебошад.

Пеш аз муайян кардани роҳҳои ифода шудани категорияи шахсу шумора дар забони англисӣ, тарзи сохта шудани ҷумлаҳо бо ин забон дида мебароем.

Ҳангоми соختани ҷумлаҳои хабарӣ (*Affirmative sentences*) ҷонишинҳои шахсии *I, you, we, they* ва ҳамаи ашӯҳое, ки мубтадо ё иҷроқунандаи амал шуда меоянд, феъли асосӣ умуман тағйир намеёбад ва дар шакли аввалаи худ истеъмом мегардад. Мисол: “*Now is no time to think of what you do not have. Think of what you can do with what there is (204, 146)*”. ~ “*Ҳоло вақти он нест, ки дар бораи чӣ доштанат фикр кунӣ. Фикр кун, ки он чӣ дорӣ, чӣ кор карда метавонӣ (192, 147)*”.

Тавре, ки дар ҷумлаҳои боло мебинем, феълҳои асосӣ бе тағйирот омадаанд. Аммо, ҳангоми соختани ҷумлаҳои хабарии ифодақунандаи замони ҳозира дар шахси сеюми танҳо ё ҳангоми истифода бурдани ашӯҳои танҳо ва ё ҷонишинҳои шахсии “*he, she, it*” бо феълҳои асосие, ки бо ҳарфҳои “*ss, sh, ch, x, o*” ба охир расанд, бандаки «*-es*» илова мешавад ва агар бо ҳарфи “*y*” ба охир расанд, ҳарфи “*y*” меафтад ва ба ҷойи он ҳарфи “*i*” омада, сони «*-es*» илова мешавад. Дар дигар феълҳо ба ҷуз феълҳои модалӣ ва феълҳои ёридиҳанда суфiksi “*-s*” қабул мекунад. Мисол: «*Вай нақши ӯро дар хотирааш нигоҳ медорад*». ~ “*He carries her image in his mind’s*”.

Ҷумлаҳои дигарро низ дида мебароем: 1 “*Медонед, ман киам? (198, 120)*”. ~ “*Do you know who am I?*” (181, 120). 2. “*Does he work*” ~ «*Оё вай кор мекунад*»? Дар тарҷумаи ҷумлаи якум ҳиссаҳои «*do*» омадааст, ки дар ин ҷо маънои феъли асосиашро аз даст дода, шакли саволии ҷумлаи замони ҳозираро ифода менамояд.

Бояд қайд кард, ки ба ҷуз шахси сеюми шумораи танҳо дар ҳамаи ҷумлаҳои саволии ифодақунандаи замони ҳозира «*do*» истеъмом мегардад. Дар ҳолати истеъмом шудани «*do*» феъли асосӣ бе тағйирот яъне, бе бандак истеъмом мешавад ба монанди «*know*». Дар ҷумлаи тоҷикияш «*медонед*» омада, «*ме*» пешванди ифодақунандаи замони ҳозира, муодили «*do*»-и забони англисӣ, «*дон*» асоси замони

ҳозира – муодили «*know*»-и забони англисӣ, «*-ed*» бандаки шахсии шахси дуюми шумораи чамъ, муодили «*you*»-и забони англисӣ.

Дар ҷумлаи дуом «*does*» низ маънои феълиашро аз даст дода, ба маънои ҳиссаҳои саволӣ, дар ҷумлаҳои саволии замони ҳозираи шахси сеюми шумораи танҳо истемол мегардад. Дар ҳолати истифода шудани “*does*” дар шумораи танҳои шахси сеюми феълҳо бандак қабул намекунад, ба мисли “*work*”. Дар ҷумлаи тоҷикии он “*oë*” ҳиссаҳои саволӣ буда, муодили он дар ҷумлаи забони англисӣ «*does*» мебошад. “*Me*” пешванди ифодакунандаи замони ҳозира буда, муодили он низ “*does*”-и забони англисӣ аст. Феъли «*кун*» асоси замони ҳозира, сифаи фармоишӣ буда, бо феъли “*кор*” истемол шуда, муодилаш дар замони англисӣ феъли асосии шакли масдариӣ бе ҳиссаҳои “*to*” – “*work*” мебошад. Бандаки феълии ифодакунандаи шахси сеюми шумораи танҳо “*-ad*”, муодилаш “*he*” ба шумор меравад.

Амалу ҳаракате, ки баъд аз сухани шахс воқеъ мегардад, замони оянда ба шумор меравад. Мисол: «*I will not ask you any questions*» (208, 7). ~ «*Ман аз ту ҳеҷ чиз наменурсам*» (184, 15). «*Мо дар ин хусус якчанд мисол нишон медиҳем*» (181, 36). ~ «*We will give a few examples about it*» (198, 36). «*Вақте ки бо қувваи бисёр бо ӯ биҷанганд, оқибат ӯ талаф мешавад ӯ дастгир ва асир*» (181, 56). ~ «*If they fight with him with a greater number of forces, finally they will defeat him, or capture and imprison him*» (198, 56). Аз ин ҷумлаҳо маълум мегардад, ки замони ояндаи забони тоҷикӣ ба замони ҳозира шабоҳат дорад. Мо дар бораи шаклҳои замони ҳозира-оянда дар асари С. Ҳалимиён “*Феъл (куниш)*” во хӯрдём. Шаклҳои ифодакунандаи замони оянда дар ин асар “*хоҳам*” бо феъл ба монанди “*хоҳам рафм*” ва “*меравам*” дучор меоем [143, 43].

Дигар феълҳои ифодакунандаи замони ояндаи забони тоҷикӣ ба монанди феъли “*истодан*” аз тарафи Р. Усмонова баҳсҳо зиёданд. Муаллиф ба феъли “*истодан*” мисол оварда қайд кардааст, ки “Дар забони гуфтугӯи тоҷикон шаклҳои феълие истифода мешаванд, ки ба забони адабӣ роҳ ёфта истодаанд, вале онҳо дар китобҳои грамматика ба қайд гирифта нашудаанд, аммо онҳо муодили шаклҳои давомдори замони ояндаи феъли забони англисӣ маҳсуб мешаванд” [125, 80].

Ба андешаи мо феъли истодан давомнокии амалро ифода мекунад. Масалан: “агар Муқаннаъ ба онҳо ёрии аскарӣ **дода меистод**, арабҳо аз ҳамон ҷо пештар рафта наметавонистанд ва дар ҳамон ҷо ба мағлубияти катъӣ дучор шуданашон мумкин буд” (181, 145). ~ “If Muqanna had sent them support with his soldiers, the Arabs could not have moved from that place, and could have been defeated there” (198, 145).

Барои сохтани замони ояндаи забони англисӣ пас аз мубтадо феъли ёридиҳанда ва сипас феъли асосӣ бе масдар истеъмол мегардад:

Нақшаи № 3.

Мисол: “Дар он вақт аз миён бардоштани **ӯ осонтар мешавад**” (181, 126).
 ~ “Then **it will be much easier** to destroy him” (198, с. 126).

Дар баъзан ҳолатҳо гӯянда ҳангоми суҳбат якчанд шаклҳои гуногуни замонҳои феълро истифода мебарад, ки ба беист давом кардан ё такрор шудани он далоят мекунад. Мисол: “Ҷанговарон, ки як **қайқ тиллову танга гирифта омадани** **ӯро мунтазир буданд**, бо дидани ин як халтачаи назарногир **дар тааҷҷуб афтоданд** ва дар дили худ гузаронданд, ки шояд дар даруни ин халтача алмос, ё сангҳои пурқимати дигар бошад, ки ба як хирочи мамлакат меарзида **бошад**” (181, 54). ~ “The warriors who **were waiting** for Temur Malik to bring a whole boat of gold and coins, saw only a little, tiny bag, **they wondered** what precious treasure could fit in that small bag, something like diamonds or precious stones, that would equal in value the budget of a country” (198, 54). “Абумуслим бо ин кор зимнан ба Аббосиён таҳдид ҳам **кард** ва **гӯё** **ӯ** ба онҳо **гуфт**, ки агар шумоён Абусаламаро кушта, маро аз воситаи ба рӯи кор овардани Алавиён **махрум кунед**, ман Сулаймон бинни Касири шуморо кушта ва арабқушӣ карда, ҳукумати миллӣ таъкил **хоҳам кард**” (181, 102). ~ “Abu Muslim on this issue also threatened the Abbasids, It was as if he told them: If you deprive me by murdering Abu Salama, and block the 'Alids from power, then I will kill your Suleiman ibn Kasir, continue killing Arabs, and: will establish a national government.” (198, 102).

Дар чумлаҳои боло амалу ҳаракатҳои гуногун вомехӯранд, ки онҳо замонҳои гуногунро ифода мекунанд.

Ҳамин тариқ, дар категорияи замон ифода шудани замонро аз лаҳзаи нутқ ва ҳангоми гап задани шахс муайян мешавад. Ин ҳолатҳо дар назм низ истифода шуда, аз рӯйи он вақту соат, синну соли нависандаро низ муайян кардан мумкин аст. Мисол:

*“Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,
Ба панҷоҳу чихил шояд раҳам аз шасти қашшоқӣ”* (180, 71). ~

*“I 'm thirty now, and still constrained to be almighty thrifty;
Perhaps I'll slip the hooks of hock by forty, or by fifty!”* (197, 114).

Дар забонҳои муқоисашаванда ҳар як шакли замони феъл бо намуди феъл якранг аст. Пас, маълум мегардад, ки замон ва намуди феъл аз шакли грамматикӣ ва луғавии феъл ҷудо нест. Масалан: *рафт* – (*he, she, it*) *has gone*, *рафта буд* – (*he, she, it*) *went*, *рафтагуст* – (*he, she, it*) *would be go*, *рафта будааст* – (*he, she, it*) *went*. Мисол:

«Муғулон тоб наоварда пас гаштанд ва Темурмалик ҳам онҳоро то аз назарҳо дур шудан пеш карда рафт ва баъд аз он ба қоғилаи худ расида вазифаи қоғиласолориро адо карда дар сафар давом намуд (181, с.56). ~ “Mongols had to turn back and Temur Malik chased them until they disappeared. Temur Malik then returned to his group, and continued leading and guiding them further on their travels” (198, с. 56).

Замонҳои феъл ҳангоми муқоиса бештар дар шакли тасрифи феълҳо ба назар мерасанд. Тавре ки С. Ҳалимов қайд мекунад “Аз рӯйи шахсу шумора тағйир ёфтани асос ва шаклҳои замони феълҳо тасриф номида мешавад [143, 37]. Тасрифи феълҳо аз рӯйи шахсу шумора ба воситаи бандакҳои феълӣ ё хабарӣ ва флексияи феълӣ ифода мегардад, ки он дар ҷадвали боло оварда шудааст.

Дар ҷадвал тасрифи шаклҳои гуногуни феълҳоро дар замонҳо, ки ба воситаи шахсу шумора тасриф мешаванд, дида мебароем:

Чадвали № 29

<i>Тасрифи феъли</i> “рафтан” дар шакли аорист бо шумора ва шахси феъл:		<i>Тасрифи феъли</i> «хондан» дар шакли замони ҳозира-оянда бо шумора ва шахси феъл:		<i>Тасрифи феъли</i> «гуфтан» дар шакли замони ҳозира-оянда бо шумора ва шахси феъл:		<i>Тасрифи феъли</i> «будан» дар шакли замони ҳозира-оянда бо шумора ва шахси феъл:		
№	Танҳо:	Чамъ:	Танҳо:	Чамъ:	Танҳо:	Чамъ:	Танҳо:	Чамъ:
1	<i>Ман</i> <i>равам</i> – <i>I go</i>	<i>Мо</i> (моён) <i>равем</i> <i>we go</i>	<i>Ман</i> <i>мехона</i> <i>м – I</i> <i>read</i>	<i>Мо</i> (моён) <i>мехонем</i> – <i>we</i> <i>read</i>	<i>Ман</i> <i>мегӯям</i> – <i>I say</i>	<i>Мо</i> (моён) <i>мегӯем</i> – <i>we</i> <i>say</i>	<i>Ман</i> <i>мебоиш</i> <i>ам – I</i> <i>am</i>	<i>Мо</i> (моён) <i>мебоишем</i> – <i>we are</i>
2	<i>Ту равӣ</i> – <i>you</i> <i>go</i>	<i>Шумо</i> (шумоён) <i>равед</i> – <i>you</i> <i>go</i>	<i>Ту</i> <i>мехонӣ</i> – <i>you</i> <i>read</i>	<i>Шумо</i> (шумоён)) <i>мехонед</i> (етон) – <i>you read</i>	<i>Ту</i> <i>мегӯи</i> – <i>you say</i>	<i>Шумо</i> (шумоён) <i>мегӯед</i> (етон) – <i>you</i> <i>say</i>	<i>Ту</i> <i>мебоиш</i> <i>ӣ – you</i> <i>are</i>	<i>Шумо</i> (шумоён) <i>мебоишед</i> (етон) – <i>you are</i>
3	<i>Вай (ӯ)</i> <i>равад</i> – <i>he,</i> <i>she</i> <i>goes</i>	<i>Онҳо</i> (вайҳо) <i>раванд</i> – <i>they</i> <i>go</i>	<i>ӯ (вай)</i> <i>мехона</i> <i>ò – he,</i> <i>she</i> <i>reads</i>	<i>Онҳо</i> <i>мехонан</i> <i>ò – they</i> <i>read</i>	<i>Вай (ӯ)</i> <i>мегӯяд</i> – <i>he,</i> <i>she says</i>	<i>Онҳо</i> <i>мегӯян</i> <i>ò – they</i> <i>say</i>	<i>Вай (ӯ)</i> <i>мебоиш</i> <i>ад –</i> <i>he, she</i> <i>is</i>	<i>Онҳо</i> <i>мебоишан</i> <i>ò – they</i> <i>are</i>

Шумораи танҳои шахси сеюми забони тоҷикӣ, бо асоси замони гузашта ҳаммаъно мебошанд. Ин барои шахси сеюми шумораи танҳои шаклҳои феълии бевоситае, ки дар асоси замони гузашта ба вучуд меоянд умумӣ мебошад. Мисол: «Аммо ба сабаби нашинохтани онҳо вай аз он таҳлука

халосӣ ёфт» (181, с. 24). ~ «However, since he did not recognize them, he fled from this danger» (198, с. 24).

Ҷадвали № 30.

<i>Тасрифи феъли «дидан» дар шакли замони гузаштаи наздик (одӣ):</i>			<i>Тасрифи феъли «навиштан» дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ:</i>	
<i>Шахс:</i>	<i>Шумораи танҳо:</i>	<i>Шумораи ҷамъ:</i>	<i>Шумораи танҳо:</i>	<i>Шумораи ҷамъ:</i>
<i>1.</i>	<i>Ман дидам – I saw.</i>	<i>Мо (моён) дидем – we saw.</i>	<i>Ман менавиштам – I was writing.</i>	<i>Мо (моён) менавиштем – we were writing.</i>
<i>2.</i>	<i>Ту диди –you saw.</i>	<i>Шумо (шумоён) дидетон (-ед) – you saw.</i>	<i>Ту менавиштӣ – you were writing.</i>	<i>Шумо менавишted (шумоён) менавиштетон – you were writing.</i>
<i>3.</i>	<i>Вай (ӯ) дид – he, she saw.</i>	<i>Онҳо (вайҳо) диданд – they saw.</i>	<i>Ӯ (вай) менавишт – he, she was writing.</i>	<i>Онҳо менавиштанд – they were writing.</i>

Дар асосҳои феълӣ шахсу шумора дар шакли тасрифӣ истеъмом мегардад. Шахс ва шумораҳои феълӣ ба воситаи бандҳои феълӣ ва хабарӣ ифода меёбанд.

Чадвали № 31. Шахсу шумора дар шакли тасрифӣ

<i>Бандакҳои феълӣ дар асоси замони ҳозира</i>		<i>Бандакҳои феълӣ дар асоси замони гузашта</i>		<i>Бандакҳои хабарии шахсӣ дар замони гузаштаи наздик</i>		<i>Бандакҳои феълӣ дар асоси замони гузашта</i>		
<i>Ш</i>	<i>Шумо- раи</i>	<i>Шумо- раи</i>	<i>Шумо- раи</i>	<i>Шумо- раи</i>	<i>Шумо- раи</i>	<i>Шумор аи чамъ</i>	<i>Шумор аи</i>	
<i>х</i>	<i>танҳо</i>	<i>чамъ</i>	<i>танҳо</i>	<i>чамъ</i>	<i>танҳо</i>		<i>танҳо</i>	
<i>с</i>							<i>чамъ</i>	
<i>1</i>	<i>Гир-ам (I take)</i>	<i>Гир-ем (we take)</i>	<i>Гуфт-ам (I said)</i>	<i>Гуфт-ем (We said)</i>	<i>Омада-ам (I have come)</i>	<i>Омада-ем (We have come)</i>	<i>Рафта-буд-ам (I was go)</i>	<i>Рафта-буд-ем (We were go)</i>
	<i>Гир-ӯ (you take)</i>	<i>Гир-ед (you take)</i>	<i>Гуфт-ӯ (You said)</i>	<i>Гуфт-ед (You said)</i>	<i>Омада-ӯ (You have come)</i>	<i>Омада-ед (You have come)</i>	<i>Рафта-буд-ӯ You were go</i>	<i>Рафта-буд-ед (You were go)</i>
	<i>Гир-аӮ (he, she, it takes)</i>	<i>Гир-анд (they take)</i>	<i>Гуфт-аӮ (He, she, it said)</i>	<i>Гуфт-анд (They said)</i>	<i>Омада-аст (He, she, it has come)</i>	<i>Омада-анд (They have come)</i>	<i>Рафта-буд. He, she, it was go</i>	<i>Рафта-буда-анд (They were go)</i>

Ҳамин тариқ, метавон хулоса баровард, ки категорияҳои шахсу шумора дар низоми дастурии феъл бо замонҳо алоқамандии зич дошта, якҷоя истифода мешаванд. Категорияҳои шахсу шумораи феъл дар замонҳои феъли

забонҳои муқоисашаванда мавҷуд буда, дар забони тоҷикӣ тариқи бандакҳои феълӣ ва хабарӣ дар охири феълҳо ва дар забони англисӣ, ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ ва мубтадо, ки пеш аз феълҳо истифода мешаванд, ифода меёбанд.

3.3. Вазифаҳои категорияҳои шахсу шумора дар сиғаҳои феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Яке аз вижагиҳои фарқкунандаи феъл сиға ба шумор рафта, гӯянда (шахси яқум) вуқӯъ, анҷоми амал ва ҷараёно баён намуда, муносибати воқеият доштани амалро муайян месозад. Ё ин ки, “муносибати амал ба воқеият сиға номида мешавад” [97, 132].

Категорияи сиға дар системаи феъл ба модалияти (аз калимаи юнонӣ *modus* – тарзу намуд) амалу ҳаракат далолат мекунад. Агар онҳо дар таркиби феълҳои ҷузъи асосӣ биёянд, дар он таркибҳо бо шаклҳои тасрифии афъолҳои ёрирасон майлу тобиши сиғаро пайдо мекунанд. Масалан: «Ҳоҳад омад, рафтан гирифт, хӯрдан гир» ва монанди инҳо.

Дар рисолаи номзодии Б. Раҳмонов омадааст: “Дар забони осори асрҳои IX-X ҷаҳор сиға мушоҳида мешавад, ки ҳамаи шаклҳои замони феълро аз рӯи маънӣ ва хусусияти воқеиашон ба сиғаҳои: хабарӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ, амрӣ ва дуоӣ” [97, 132] мансуб мегардонад.

Дар хусуси категорияи сиғаи феъли забонҳои тоҷикиву англисӣ муҳаққиқ Р. Усмонова дар диссертатсияи номзодии худ дар хусуси намудҳои сиға таҳқиқ намуда иброз доштааст, ки “Дар сарчашмаҳои забоншиносии тоҷик ва англис миқдори сиғаҳо аз 2 то 17 адад нишон дода мешавад” [125, 113]. “Барои ифодаи маънои модалияти амал (зарурат, хоҳиш, шарт ва гумон) феълҳо шаклҳои гуногун мегиранд. Ҳар як шакли феъл маъноҳои махсуси грамматикӣ дорад” [143, 42].

Мо фикрҳои ин забоншиносро пайравӣ намуда дар ин ақидаем, ки гӯянда дар хусуси амали замони гузашта, ҳозира ё оянда воқеъ шаванда иҷрои онро инкор менамояд ё иҷрои он амалро имконпазир ё ғайри он мекунанд ва ё ин ки ба шарту хоҳише вобастагӣ дорад ё ин ки иҷрои он ба

гумон аст ва ҳамсухбати худро барои ичро шудани амалу ҳаракат водор мекунад.

Нақши категорияи шахсу шумора дар сиғаҳои феъл хеле муҳим аст, алалхусус дар сиғаи хабарӣ, ки шаклҳои замони ҳозира, гузашта ва ояндаи феълро, ки ба воқеъшавӣ ва ё воқеъ нашудани амал нигаронида мешавад, мефаҳмонад. Мисол: *“She had stipulated for the right to tell her old friend this much, in order that there **might be** no misunderstanding or painful sense of doubt and mystery between them”* (208, 294). ~ “*ӯ ин сирри пинҳониро ба дӯсти дерини худ **ошкор кард**, то ки байни онҳо ҳеч як шубҳа ва ҳисси дарунакии ягон кори махфӣ **боқӣ намонад**”* (184, 192).

Сиға нишон медиҳад, ки нисбат ба хусусияти робитаи феълу фоил гӯянда чӣ гуна муносибат дорад. Мисол: “*ӯ ба сафарҳои ҳарбии Қутайба дар Мовароуннаҳр иштирок карда, аз тамоми аҳволи дарунии ӯ ва истилогарони араб воқиф шуда буд*” (181, 89). ~ «*He participated in Qutayba’s military campaign, knew all his internal intrigues, and really understood the Arab conquerors*» (198, 89).

«Сиға – калимаи арабӣ буда, дар забоншиносӣ (морфология) ба маънои шаклу намуд ва сохти калимаҳо, пасу пеш омадани ҳарфҳо дар калимаҳо ба кор бурда мешавад» [143, 42].

Ҳамаи системаҳои грамматикӣ бо ёрии ҳамдигар худро мустақил нишон дода, мустақилмаъно мешаванд. Сиғаҳо дар системаи феъл муносибати ба воқеият доштаи амалро, ки гӯянда муқаррар кардааст, мефаҳмонанд. Дар ин ҷо муқаррароти гӯянда худ ба шахсу шумора мансуб мешавад. Сиғаҳо чор намуд мешаванд, ки дар ҳар яки он шахсу шумора баръало нақши худро гузоштааст:

а). **Сиғаи хабарӣ** – серистеъмолтарин сиға буда, амали замонҳои гузашта, ҳозира ва ояндаро ифода карда, воқеъ шудан, нашудан, тасдиқ ё инкор ва ё қайд карда шудани далели амалро ба сурати мусаллам ва қатъӣ мефаҳмонад: “*рафтаам*”, “*рафтаам*”, “*меравам*”: “*Ман рост ба лаби рӯд **рафтаам**, ки дарахтҳои канори вай аз пеши ҳавлии мо намуда меистод*” (180,

21). ~ *“I went straight to the water’s edge, to where I could see the trees standing when I looked from the edge of our house» (194, 51).*

б). **Сиғаи амрӣ** – шахси дуҷум ва ду шумораро дар бар мегирад. «Сиғаи амрӣ ҳамон лаҳза иҷро шудани амал ва ё дар ояндаи наздик иҷро гардидани амал ва ё амали доимиро ифода менамояд» [125, 139]. **“рав”, “равед”**. Мисол: *“Маоз ба Саид гуфт, ки “ба Балх рав ва дар он ҷо тайёрӣ дида баҳор ба ҷанг боз ой”” (181, 131).* ~ *«Ma’uz told Said: “Go to Balkh. Get ready there, and come back again in the spring to wage war” (198, 131).* *«Худат рафтани гуз!» (180, 20).* ~ *“Go yourself! (197, 50).*

в). **Сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ**. Дар ин сиға феълҳо маъно ва шаклҳои дигари грамматикӣ доранд. “Онҳо амалу қор, ҳаракату ҳолатеро далолат мекунад, ки дар замони гузашта, ҳозира-оянда илрои он ба шарту хоҳише вобаста аст. Ба ибораи дигар, гап дар бораи қору амале меравад, ки он воқеъ нашудааст ва ё иҷрои он дар шароити муайян имконпазир аст” [143, 63]. **“равад, рафта бошад, мерафта бошад”**. Мисол: *“Вай як бор ба Мовароуннаҳр ҳуҷум карда то Самарқанд рафта бошад ҳам, бо мусолиҳаи хушкӯ холӣ баргаиш” (198, 21).* ~ *«Once he even attacked Mavarannahr, Although he went as far as Samarqand, he came back with nothing but a meaningless agreement» (198, 21).*

Ба андешаи С. Ҳалимов сиғаи дуо низ як ҷузъи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ мебошад. Он дар осори классикӣ як шакли феълие дида мешавад, ки аз асоси замони ҳозира бо илова намудани морфемаи **«-од»** сохта шудааст ва барои ифодаи дуо ва орзуо хоҳиш хизмат мекунад [143, 73].

Сиғаи дуоро ҳамчунин дар шаклҳои “оптатив”, “орзуй” ва ё сиғаи “хоҳишмандӣ”, ки он орзуо хоҳиш ва дуоро дар бар гирифта, амалҳои замони ҳозира ва ояндаро ифода мекунад. Ин сиға дар рисолаи Б. Раҳмонов низ ишора шуда, муаллиф арз медорад, ки “Ин сиға ба воситаи илова кардани морфемаи **“-од (оз)”** ба асоси замони ҳозираи феъл сохта мешавад: аз феъли *рафтани = рав+-од (-оз) = равод (равоз)” [97, 140].*

Мисол: *“Худованд сер қунод туро!” (187, 82).* *«Худои Таолло бар вай раҳмат қунод» (187, 166).*

г). Сиғаи эҳтимолӣ: **“рафтагист, мерафтагист”**.

Мисол: «Дар лаби рӯд Эргаиш акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро бештар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад» (180, 20). ~ «Your foster brother Ergash **should be down** by the canal-he usually grazes his flock thereabouts» (197, 50). «Агар дар наи зану фарзандат **мерафта бошӣ**, бояд донӣ, ки тақдири онҳо ҳам аз тақдири хешу табори мо ва ҳамаи мардуми шаҳри мо фарқ **накардагист**» (181, 52). ~ «If you are going to look for your wife and son, you have to know that their fate will not differ from that of our relatives, or from the destiny of all the population of our city» (198, 52).

Дар забонҳои муқоисашаванда сиғаҳо бо замонҳо зич алоқаманд мебошанд ва системаи замонро дар сиғаҳо дар бар мегирад. Шахсу шумора дар замонҳои сиғаи хабарӣ чунин тарзи ифода дорад: 1. Дар забони тоҷикӣ замони ҳозира-оянда бо асоси феъл, префикси “ме-”, бандакҳои феълӣ (шахсӣ) сохта мешавад. Ҳоло муродифи онро дар забони англисӣ дар шакли тасрифӣ мебинем:

Тасрифи феъли “гирифтани” дар замони ҳозира-оянда дар сиғаи хабарӣ:

Шахсу шумораи танҳо

Шахсу шумораи чамъ

1. Ман мегирам – I take

1. Мо мегирем – we take

2. Ту мегирӣ – you take

2. Шумо мегиред – you take

3. Вай мегирад – he, she, it takes

3. Онҳо мегиранд – they take

Аз рӯйи тасрифот маълум шуд, ки сиғаи феъли замони ҳозира дар забони англисӣ аз рӯйи ҷонишинҳои шахсӣ ва шакли инфинитивии феъл бе ҳиссачаи “to” омада, дар шумораи танҳои шахси сеюм бандаки феълии “-s”-ро мегирад.

Сиға дар замони гузашта ба воситаи асоси замони гузашта ва бандаки феълӣ ифода мегардад. Дар ин мисол шакли тасрифии ин замонро бо феъли “гирифтани” муқоиса менамоем.

Шахсу шумораи танҳо

Шахсу шумораи чамъ

1. Ман гирифтам. – I took.

1. Мо гирифтем. – We took.

2. *Ту гирифтӣ.* – *You took.*

2. *Шумо гирифтед.* – *You took.*

3. *Вай гирифт.* – *He (she) took.*

3. *Онҳо гирифтанд.* – *They took.*

Дар ин мисолҳо шахси сеюми шумораи танҳои феъли замони гузаштаи забони тоҷикӣ бо шакли асоси замони гузашта мувофиқ мебошад. Инчунин, дар забони тоҷикӣ мо метавонем ин тасрифотро ба ҷонишинҳои шахсӣ анҷом диҳем: *гирифтам*, *гирифтӣ*, *гирифт*. Вале, феъл дар забони англисӣ дар замони гузаштаи сифаи хабарӣ бо феъли асосии сифати феълии замони гузашта (Participle II) истеъмол ва бо ҷонишинҳои шахсӣ якҷоя омада, маънои замони гузаштаро ифода менамояд. Дар ин ҳолат низ замон маънои худро гум намекунад.

Замони оянда, бо аористи феъли ёридиҳандаи “*хостан*” ва шаклҳои асоси замони гузаштаи феълро дар бар мегирад. Аломати шахсу шумора бандакҳои феълӣ, префикси инкорро феъли ёридиҳанда, ки пеш аз феъли асосӣ омадааст, мегирад. “Шакли замони оянда амали дар оянда воқеъ мешудагиро ифода мекунад” [79, 131-132]. Тасрифи феъли “*гирифтан*” дар сифаи хабарии шакли замони оянда:

Ҷадвали № 32

<i>Шахс</i>	<i>Шумораи танҳо</i>	<i>Шумораи ҷамъ</i>
1.	<i>Ман хоҳам гирифт.</i> – <i>I shall take.</i>	<i>Мо хоҳем гирифт.</i> – <i>We shall take.</i>
2.	<i>Ту хоҳӣ гирифт.</i> – <i>You will take.</i>	<i>Шумо хоҳед гирифт.</i> – <i>You will take.</i>
3.	<i>Вай хоҳад гирифт.</i> – <i>He will take.</i>	<i>Онҳо хоҳанд гирифт.</i> – <i>They will take.</i>

Дар ин тасрифот аористи феъли ёридиҳандаи “*хостан*” бо ёрии бандакҳои шахсии феълӣ якҷоя истифода шуда, мазмуни замони ояндаро бо феъли “*гирифтан*” ифода намудааст. Ҳол он ки худ “*гирифт*” асоси замони гузаштаи феъл буда, дар алоҳидагӣ ба шумораи танҳои шахси сеюм рабт дорад. Аз рӯйи тасриф маълум мешавад, ки дар шумораи танҳо ва ҷамъи

шахси якуми забони англисӣ феъли ёридиҳандаи “shall”, дар шахсҳои дигар “will” истеъмом мешавад, дар ҳоле ки дар забони англисии муосир “will”, дар навбати худ, метавонад дар ҳар се шахс истифода шавад. Мисол: «*If you wish, Arthur, I will write to Rome and say I cannot go*» (208, 15). ~ «*Агар хоҳӣ, Артур, ман ба Рим мактуб навишта даъваташонро рад мекунам*» (184, 40). «*I will never go in a boat again without salt or limes*» (204, 104). ~ «*Дигар ҳеҷ гоҳ бидуни намак ва бе лимон ба баҳр намебароям*» (192, 105).

Феълҳои замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарии шахси якуми танҳо дар мисоли «гирифтани»: “*мегирам*”, шахси дуҷуми танҳо: “*мегирӣ*” ва шахси сеҷуми танҳо: “*мегирад*” мебошанд. Феълҳои шартӣ-хоҳишмандии шахси якуми танҳо: “*гирам*”, шахси дуҷуми танҳо: “*гирӣ*” ва шахси сеҷуми танҳо: “*гирад*” ва ғ. мебошанд. Замони ояндаи сиғаи хабарии феъли шахси якуми танҳо: “*хоҳам (гирифт)*”, шахси дуҷуми танҳо: “*хоҳӣ (гирифт)*” ва шахси сеҷуми танҳо “*хоҳад (гирифт)*”. Дар замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ҳар се шахс бандак қабул мекунад, аммо шаклҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ дар шахси сеҷуми танҳо бандакӣ шахсӣ қабул намекунад: *рафт, мерафт, рафта буд, рафта истода буд*. Дар забони англисӣ феълҳо ба чун шахси сеҷуми шумораи танҳо, ки бандакӣ “-s” ё “-es” мегирад, бандак қабул намекунад. Мубтадо бо феъли асосӣ ва феълҳои ёридиҳанда омада, шахсу шумора ва сиғаи замони онро муайян менамояд: *I (you, we, they) live. He (she, it) lives.*

Дар шахси сеҷуми шумораи танҳои забони тоҷикӣ, дар сиғаи эҳтимолий ба мисли шахсҳои дигар бандакӣ феълӣ қабул намекунад: “*рафтагист*”, “*мерафтагист*”, “*рафта истодагист*”.

Шахсҳои шаклҳои нақлии феълҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ, бо бандакҳои хабарӣ ифода мегарданд: “*рафтаам, рафтаӣ, рафтааст, рафтаем, рафтаед, рафтаанд*”.

Дар шумораи танҳои шахси сеҷум бандакҳои хабарӣ аз бандакҳои феълӣ фарқ мекунад:

Чадвали № 33

<i>Бандакҳои феълӣ</i>			<i>Бандакҳои хабарӣ</i>	
<i>Шахс:</i>	<i>Шумораи танҳо:</i>	<i>Шумораи ҷамъ:</i>	<i>Шумораи танҳо:</i>	<i>Шумораи ҷамъ:</i>
1.	<i>Рав-ам. I go.</i>	<i>Рав-ем. We go.</i>	<i>Карда-ам. I did.</i>	<i>Карда-ем. We did.</i>
2.	<i>Рав-ӯ. You go.</i>	<i>Рав-ед. You go.</i>	<i>Карда-ӯ. You did.</i>	<i>Карда-ед. You did.</i>
3.	<i>Рав-ад. He, she goes.</i>	<i>Рав-анд. They go.</i>	<i>Карда-аст. He, she did.</i>	<i>Карда-анд. They did.</i>

Шакли шахсдори феъл дар забони англисӣ се сиға дорад: сиғаи хабарӣ (**the Indicative Mood**), сиғаи амрӣ (**the Imperative Mood**) ва сиғаи шартӣ (**the Subjunctive Mood**).

Феълҳои сиғаи хабарӣ (**the Indicative Mood**) ҳаракати амалро инъикос мекунанд. Мисол: «*I have yesterday's paper and I will read the baseball*» (204, 16). ~ «Ман рӯзномаи дирӯза **дорам**, хабарҳои бейсболро **мехонам**» (192, 17). «*The moon had been up for a long time but he slept on*» (204, 106). ~ «Моҳ кайҳо **тулуъ карда буд**, аммо пирамард ҳанӯз **меҳобиду меҳобид**» (192, 107).

Феъли сиғаи амрӣ (**the Imperative Mood**), амру хоҳиш, маслиҳат, фармон, манъ карданро ифода мекунад. “*хох инҳоро шумо сад нафар тахмин кунед, хох зиёдтар аз он*” (181, 139). ~ “*You may count them one hundred or more*” (198, 139).

Феълҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ – (**the Subjunctive Mood**) пешниҳодро ифода менамоянд: «*Агар Муқаннаъ ба онҳо ёри аскарӣ дода меистод, арабҳо аз ҳамон ҷо пештар рафта наметавонистанд ва дар ҳамон ҷо ба мағлубияти қатъӣ дучор шуданашон мумкин буд*» (181, 145). ~ “*If Muqanna had sent them support with his soldiers, the Arabs could not have moved from that place, and could have been defeated there*” (204, 145).

Дар забони англисӣ ин сиға танҳо шакли аналитикиро дар бар мегирад. Он аз феълҳои ғридиҳандаи “would – should” + масдари перфектӣ ё феъли асосии дигар ташкил меёбад. Мисол: «*If I were you I should wait until your lab was finished*» (210, 84). “*If I had waited for one of uncle’s horses, I should have been too late*” (199, 67).

Дар ин мисол «*should wait*» сиғаи шартиро дар бар гирифта, феъли ғридиҳандаи «*should*» ва феъли асосии шакли инфинитивии бе ҳиссаҷаи “to” – “*wait*”-ро фаро гирифтааст. Чунин шакли сиға дар мисоли мо дар шакли «*were you*» низ во меҳӯрад.

Дар мисоли дуюм «*should have been*» дида мешавад, ки аз феъли ғридиҳандаи «*should*» ва феъли «*to be*» иборат мебошад.

Мисоли дигарро бо забони тоҷикӣ дида мебароем: “*агар Алӣ бинии Ҳорун ҷавонтар мебуд, ин воқеаи 168-соларо бевосита аз забони модаркалони худ нақл карда наметавонист*” (181, 140). ~ “*It Ali ibn Horun were younger, he would not have been able to retell this story on behalf of his grandmother*” (198, 140).

Сиғаи шарти амал ё ҳолати ғайривоқеиеро дар бар мегирад, ки ичрои он ба фароҳам набудани шарту шароити лозимӣ вобаста аст. Ин шарту шароит ба воситаи ҷумлаи пайрави шартӣ, ки пайвандаки «*if*»-ро дар бар мегирад, ифода мегардад. Дар ин ҷумла феъл ҳамчун хабар ба воситаи шакли субъюнктивӣ (конъюнктивӣ) ифода меёбад. Чунин ҷумлаҳои пайрав дар мисоли боло дар сохторҳои синтаксисии *ҷавонтар мебуд – were younger, нақл карда наметавонист – he would not have been able* истеъмом гардидаанд.

Гунаи чунин баҳсхоро дар асарҳои [49, 293; 4, 441; 123, 120; 143, 67] бештар вохӯрдан мумкин аст.

Ба хулоса метавон омад, ки категорияҳои шумора ва шахси феъл дар забонҳои муқоисашаванда, дар ҳамаи намудҳо ва замони сиға мавқеъ дошта, аз тарафи кадом шахсу шумора иҷро шудани амалро мефаҳмонад.

3.4. Вазифаҳои категорияи шахсу шумора дар намудҳои феъли забони тоҷикӣ ва роҳҳои ифодаи он дар забони англисӣ

Категорияи намуд яке аз аломатҳои морфологии феъл аст. Қариб ҳамаи феълҳои забони тоҷикӣ дорои намуд буда, бо шахсу шумора алоқамандии зич доранд.

Маънои намуди феъл ё мафҳуми намуд ба худ феълҳо ифода мегардад. Ба ибораи дигар амале, ки бо феъл ифода мешавад, ҳадду ҳудуд дорад. “Намуд бо феъл тарзи чараён ёфтани амал мебошад, ки он бо феъл ифода ёфтааст” [143, 80].

Баъзе амалу ҳаракатҳо як бор воқеъ шуда, ба охир мерасанд, ин намуди мутлақ ба шумор меравад: «*Ман дар ин вилоят аз чорта якта шуда омадаам, тӯйи мардумро бисёр хӯрдаам...*» (180, 31). ~ “*I have traveled all over this province and have attended many weddings*” (197, 63). «*Ҳама хандидем*» (180, 120). ~ “*Everybody laughed*” (197, 85).

Амалҳои мешаванд, ки шуруъ шуда, давом мекунанд ва ё такрор меёбанд, ин намуди давомдор мебошад. Мисол: «*Чашмонаш аз оташи ғазаб мекурашиданд, лабонаш меларзиданд, нӯстҳои рӯй ва атрофи чашмонаш мепариданд, ба ман нигоҳ намекард*» (180, 63). ~ «*...her eyes flashing angrily, her lips trembling as if with fever, and the muscles of her cheeks and around her eyes twitching*» (197, 104).

Аз мисолҳо дида мешавад, ки феълҳои ҳарду забон амали як бор воқеъшуда, баохиррасида, амали давомноку дарозмуддат, амали такрорёфтаре мефаҳмонанд.

Намуди баъзе феълҳоро ба таври мувозӣ нишон додан мумкин аст:

Намуди мутлақ

Рафтам – I have gone

Рафт – he has gone

Гуфт – he has said

Гуфта буд – he had said

Шунидааст – he had heard

Намуди давомдор

мерафтам – I was going

мерафт – he was going

мегуфт – he was saying

гуфта истода – that's saying

мешунидааст – he was heard

Тавре, ки аз мисолҳо дида мешавад, намуди мутлақи феъли забони англисӣ тариқи қатори сеюми феълҳои асосии забони англисӣ, ки “*Participle II*” меноманд ва дар шумораи танҳои шахси сеюм феъли ёридиҳандаи «*has*» - ро қабул намуда, дар шахсу шумораҳои дигар феъли ёридиҳандаи «*have*» истеъмом мегардад.

Дар мисоли категорияи намуди давомдори феъли забони тоҷикӣ пешванди *-me* бо асоси замони гузашта омада, давомнокии амалро аз тарафи шумораи танҳои шахси сеюми замони гузаштаи нақлӣ ифода гаштааст. Дар тарҷумаи англисии он ҷонишини шахсӣ бо феъли асосии «*was*» ва шакли инфинитивии феъли асосии дигар бе ҳиссаҷаи «*to*» омада, бандаки «*-ing*»-ро гирифта, давомнокии амалро ифода менамояд.

Азбаски феълҳои ҳарду забон ду шакли ифодаи ҳудуди амал доранд, пас онҳо ду намуд доранд.

Намуди феъл ба ҳудуди амал далолат мекунад, яъне амалу ҳаракатеро ифода мекунад, ки онро шахс ё ягон предмет як бор иҷро мекунад, ки анҷом меёбад, доира ва ҳудуди васеъ надорад. Амалу ҳаракатҳое феъл мешаванд, ки онҳо дер давом мекунанд, такрор меёбанд, анҷом ёфтани онҳо маълум нест. Аз ин ҷиҳат, феълҳоро ба намуди мутлақ ва давомдор ҷудо мекунанд.

Намуди мутлақ. Феълҳое, ки дар лаҳзаи муайяни замон воқеъ мешаванд, анҷом ёфтани амалу ҳаракатро мефаҳмонанд, феълҳои намуди мутлақ номида мешаванд: «*He commenced to say his prayers mechanically*» (204, 82). ~ «*Пирамард ба хондани дуоҳо шуруъ кард*» (192, 83). Дар тарҷумаи забони тоҷикӣ амали «*шуруъ кард*» намуди мутлақ буда, дар ҷумлаи англисии он амали «*He commenced*» омадааст, ки он замони гузаштаи феълро ифода мекунад. Агар дар он ҷумла феъли ёридиҳандаи «*has*» баъд аз ҷонишин меомад (*he has commenced*), дар он ҳолат намуди мутлақи феълро ифода менамуд.

Дар забони тоҷикӣ аксари шаклу замонҳои гузаштаи феъл ғайр аз замони гузаштаи ҳикоягӣ ва замони гузаштаи муайян ба намуди мутлақ тааллуқ доранд: рафт, рафта буд, рафтааст, рафта будааст.

Намуди мутлақи феъл бо шаклҳои холиси феъл ифода меёбад, ки ҳама шахсу шумораҳо метавонанд иштирокчиҳои амалу ҳаракати он бошанд: “харидам”, “нишастанд”, “хобид”, “пухтед”, “воҳӯрд”, “рафтам”. Мисол:

«*The bird made the stern of the boat and rested there. Then he flew around the old man's head and rested on the line where he was more comfortable*» (204, 68). ~ “Паранда дар қафои заврақ **нишасту** нафас **рост кард**. Баъд гирди сари пирамард **чарх зад** ва дар болои ресмон, ки барояш роҳаттар буд, **нишаст**” (192, 69).

“Дар феълҳои намуди мутлақ ҳадду ҳудуди амал дар замонун макон маҳдуд аст” [143, 82]. Мисол: «*Карим рафт*». ~ «*Karim has gone*». «*Гунҷишк нарид*». ~ «*The bird has flew*». «*Офтоб баромад*». ~ «*The sun has risen*».

Намуди мутлақи феъл ба шакли таркибӣ бо феълҳои «**шудан, гирифтан, додан, рафтан, мондан**» низ ифода карда мешавад. Дар ин маврид феъли асосӣ дар шакли якуми замони гузашта ва феълҳои ба вазифаи феъли ёвар омада дар шакли тасрифӣ меоянд: «*Ман аз ӯ натарсида дар пешаш менишастагӣ шудам*» (180, 64). ~ «*I used to sit in front of him without any fear*» (197, 106). (Шахси якуми шумораи танҳо, намуди мутлақ). «*Чунки мо монанди ин воқеаҳоро дар таърих бисёр дидаем*» (181, 140). ~ «*We have seen many of these kinds of stories in history*» (198, 140). (Шахси якуми шумораи чамъ, намуди мутлақ). «*Лекин дар бозгашти мактаб, дар вақте ки Сайид Акбар маро ҷеғ зада чӣ шудани хаташ ва ҷавобаширо пурсид, ҳикояти «кафиш»-ро гуфта додам*» (180, 64). ~ «*...when Sayid-Akbar called me over on my way home and asked me if I had delivered his letter and brought an answer, I told him about the shoe*» (197, 105). (Намуди мутлақ, шахси якуми шумораи танҳо).

Дар ҷумлаҳои боло феълҳои «**шудан, рафтан, мондан, додан**» барои ифодаи маънии грамматикӣ ба анҷом расидани амал хизмат мекунанд ва вазифаи калимасозии феъл надоранд.

Дар забони тоҷикӣ феъли **мондан** барои ифодаи намуди мутлақ зиёд истифода мешавад. Мисол: «*Аҳолии Самарқанд вақте ки аз ёриҳои Хоразм*

махрум монданд, маҷбур шуданд, ки бо як душмани қавӣ ба сари худ ҷанганд» (181, 34). ~ «The population of Samarkand, deprived of the support of Khorazm, were forced to fight against a strong enemy alone» (198, 34).

Шаклҳои замони ҳозира-ояндаи феъл нисбат ба намуди феъл духӯра мебошанд ва вобаста ба ҷумла ҳам ба намуди мутлақ ва ҳам намуди давомдор далолат мекунад. Мисол:

“Мо дар ин хусус якчанд мисол нишон медиҳем” (181, 36). ~ “We will give a few examples about it” (198, 36).

Дар ин ҷумла феъли *медиҳем* амали ҳозира-оянда аст, вале, дар тарҷумаи англисии он бо истифода шудани феъли ёридиҳандаи *will* замони оянда ба шумор меравад.

Инчунин феълҳо ва таркибҳои феълие низ ҳастанд, ки вобаста ба сохту маънии худ иҷрои мӯлқарата ва ё давомнокии амалро мефаҳмонанд ва дар онҳо чараёни ҳолату ҳаракат ифода меёбад: *мешунидам, мехонад, таҳсил дорад, омада истодааст, гуфтан гирифт, навиштан мегиранд* ва монанди инҳо.

Ҳамин тариқ, намуди феъл дар лаҳзаву ҳудуди муайяни воқеъ шудани амал, ба анҷом расидани он ва ё дар ҳолати мӯлқаратӣ ва давомнокӣ воқеъ гардидани қору ҳолеро ифода мекунад. Вобаста ба ин феълҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: феълҳои намуди мутлақ ва феълҳои намуди давомдор. Мазмун ва тобишҳои маъноии намудҳои феъл бо шаклҳои хосси феъл, ба воситаи аффиксҳо ва феълҳои ёридиҳанда ифода меёбанд.

Намуди давомдори феъл ва шаклҳои истеъмоли он. Категорияҳои шумора ва шахси феъл дар намуди давомдори феъл бештар ба воситаи замони гузашта, ҳозира ва оянда ифода меёбад. Мисол: *“... аз назариёт ва амалиёти тиб гап мезанад, барои исботи ин матлаб мисол шуда метавонад” (181, 18). ~ “... that was devoted to the theory and practice of medicine, further serves to prove this fact” (198, 18). ~ «Ғӯриён Ҳирот ва чандин шаҳри дигари Хуросонро соҳиб шуда буданд ва мехостанд, ки ҳамаи Хуросонро аз хоразмишоҳиён бигиранд» (181, 22). ~ «The Ghurids took control*

over Herat and a number of other cities of Khorasan, and wanted to take all the territories of Khorasan from Khorazmshahs” (198, 22).

«Феълхое, ки давомнокӣ ва ё такрори мӯлкаратии амалро мефаҳмонанд, намуди давомнок номида мешаванд. Феълҳои намуди давомдор амалу ҳаракатеро далолат мекунанд, ки такрор ёфтааст ва ё беист давом карда истодааст ва ё амали он шуруъ шуда дар ҷараёни воқеъ шудан аст» [143, 83-84]. Давомнокӣ маънии ҷараёни бардавому нотамоми амалро дар шаклҳои феълии замони гузашта, ҳозира ва оянда истеъмол мегардад.

Мӯлкаратӣ дар баробари ифодаи такрори амал, маънои давомнокии ҳолату амалро дар бар мегирад. “*Назар ба тафсилоте, ки хучҷати мазкур медиҳад, роҳдорони Чингиз матоъҳои хучандиро писандида ба хон тақдим мекунанд*” (181, 50). ~ “*According to the text of this document, Mongol merchants liked Khujandi textiles and presented them to the Khan*” (198, 50).

Шаклу воситаҳои ифодаи намуди давомноки феъл гуногунанд. Намуди давомноки феъл бештар бо префикси **ме-**, ки маънои замони ва намудӣ дорад, ифода меёбад. Ин муодил дар назм низ во меҳӯрад. Мисол:

«*Меравам з-ин шаҳру дар дил дарди ёре мебарам,*

Дарди ёре аз диёре бар диёре мебарам!» (181, 54). ~

«I leave this city and take with me the pain of a friend,

The pain of a friend I take from one place to another place» (198, 133).

Феълҳои давомнок бо асоси феълӣ сохта мешаванд: “*Ҷавонон хостанд, ки ҷасадҳои пошхӯрдаи хоинонро дар об андохта аз онҳо дар дунё асапе боқӣ нагузоранд*” (181, 52). ~ “*The young man wanted to throw the dead bodies of the traitors into the water so that there would remain nothing on the world them*” (198, 52). «*Чингиз баъд аз қатли ом кардани Тирмиз ва Балх, писари худ Тулиро ба Марв фиристода, худ ба Толқон рафта буд*» (181, 34). ~ «*After butchering Tirmiz and Balkh, Chingiz sent his son Toluy to Merv while he went to Taloqan*» (198, 34).

Тавре, ки аз мисолҳо маълум аст, намуди мутлақ ва давомдори феълро ҳангоми тарҷумаи англисӣ, тарҷумон ба замони гузаштаи ҳикоягӣ нисбат

дода. Сабабаш: Феълҳои аз асоси замони гузашта сохташуда, феъли гузаштаи ҳикоягӣ мебошанд. Ин шакли феъл ба намуди давомнок мансуб аст ва бинобар ин қариб ҳамеша чараёни амал ё ҳолату вазъияти замони гузаштаро мефаҳмонад:

1. Яке аз шаклҳои намуди давомдор феъли замони гузаштаи ҳикоягӣ мебошад, ки аз шакли замони гузашта бо ёрии пешванди **ме-** сохта мешавад: **мерафт, мегурифт, мебурд, мешунид**.

а). Ин шакл ба амалеро ифода менамояд, ки он дар замони гузашта воқеъ шудааст, вале анҷом наёфтааст: «Темурмалик яккаву танҳо аз ҷанггоҳ бо роҳи биёбон ба тарафи Хоразм **мерафт**» (181, 60). ~ «*Temur Malik was walking towards Khorazm from the battlefield through the dessert alone*» (198, 60).

б). Амалеро мефаҳмонад, ки дар замони гузашта такрор ёфтааст, вале ба охир нарасидааст: «Темурмаликро аз дидани ин ҳол дил **метанид**, нафас тангӣ **мекард** ва ғазобе, ки нисбат ба чингизиён дошт, сад чандон зиёдатар шуда буд (181, 61). ~ «*Temur Malik's heart was trembling from seeing this situation. He could hardly breath, and the anger that he had towards Mongols increased a hundredfold*» (198, 61).

в). Феълҳои замони ҳозира-оянда вобаста ба ҷумла амали давомнок ва такрорёфттаро далолат мекунанд: “Баъд аз барҳам додани сафедъомағони ин ҷо ман ҳам бо ту ба дафъи Муқаннаъ **меравам**” (181, 126). ~ «*After destroying the White- Cloth Wearers here, I will also join you to eradicate Muqanna*» (198, 126).

Дар забони тоҷикӣ намуди давомдори феъл бештар бо шаклҳои таркибии феъл ифода меёбанд. Дар ин ҳолат феълҳои **истодан, омадан, гурифтан** ва **гаштан**, ки вазифаи феъли ёрирасонро ифода менамоянд, ба давомнокӣ далолат мекунанд. Онҳо дар ҳамаи шаклҳои замону сифташон ин маъниро нигоҳ медоранд:

Гаштан:

«*Ў дар бозорҳо мардумро насиҳат карда, аз корҳои ғайришаръӣ манъ карда ва ба корҳои шаръӣ далолат намуда мегашт*» (180, 94). ~ «*He used to go around the bazaars exhorting people to shun sinful practices and cleave to the lawful path*» (197, 145).

Гирифтан:

«*Баъд аз он манҷаниқҳоро ба қор дароварда болои он ҷоеро, ки зерин кофташуда буд, нишон гирифта сангҳои гарон андохтан гирифтанд*» (181, 127). ~ “*Then they started to use their catapults they continuously targeted and hit the place of the wall above the tunnel*” (198, 127).

Феъли **истодан** ҳам дар забони адабии муосир барои ифодаи амали давомдору такрорёфта истеъмом мегардад. Масалан: «*Падарам пай бурд, ки ман ба ӯ чизе гуфтан мехоҳам, аммо ба кадом сабаб бошад, ки нагуфта истодаам...*» (180, 98). ~ «*Father realized that I wanted to tell him something, but that something was preventing me*» (197, 150). «*... ҳанӯз бисёр роҳ нарафта ба паси худ нигоҳ карда дид, ки се нафар муғул аз дунболаш омада истодаанд*» (181, 60). «*After walking a few hours, he looked back, and saw three Mongols following him again*» (198, 60).

Омадан. Феъли **омадан** низ бо феъли асосӣ истеъмом шуда, давомдорӣ ва такрорёбии амалро далолат мекунад. Мисол: «*Акаам бо ин ҳаракати ӯ бисёр бадқаҳр шуда ба ғазаб омад*» (180, 103). ~ «*This was too much for my brother*» (197, 157). «*Оммаи мардум, ки аз зулми миллӣ, молӣ, сиёсӣ ва динии арабҳо ба танг омада буданд, якбора ва аз тағи дил ба гирди Муқаннаъ гун шуданд*» (181, 147). ~ «*Masses of the population who became angry at the national financial, political and religious oppression of Arabs gathered wholeheartedly around Muqanna*» (198, 147).

Хулосаи боби сеюм

Ба таҳлилу баррасии боби сеюми рисола таҳти унвони вазифаҳои категорияи шахс ва шумора дар низоми дастурии феъли забонҳои муқоисашаванда така намуда, чунин хулосабарорӣ намудем:

1. Категорияи шахсу шумора дар системаи феъли забони тоҷикӣ бо бандакҳои шахсӣ ифода гашта, дар шаклҳои шахсдори феъл: шумора (Number), замон (Tense), тарз (Voice), сиға (Mood) ва намуд (Aspect) - нақши марказиро мебозад. Он дар феъли забони англисӣ камтар ба назар расида, аммо, якчанд роҳҳои ифодашавии он дар маводи мо баррасӣ шудааст.

2. Дар забонҳои муқоисашаванда тарзи фоилии феъл амалу муносибати шахсу шумораро ифода мекунад. Дар тарзи мафъулии феъл иҷроқунандаи амал номаълум аст. Дар забони англисӣ феъл дар тарзи мафъулӣ бо ёрии феъли ёридиҳандаи «*to be*» ва замони гузаштаи сифати феълӣ (*Past Participle*) сохта мешавад. Дар ҷумла танҳо феъли ёридиҳандаи «*to be*» тасриф мешавад: “*I broke the cup*”. ~ “*Ман пиёларо шикастам*”. “*The cup was broken*”. ~ “*Пиёла шикаста шуд*”.

3. Феълҳои ҳарду забон аз рӯйи замони иҷро шудани воқеа тағйир меёбанд. Ба тағйирот дучор шудани феъл маънои грамматикӣ замон низ тағйир меёбад: *рафтам – I went, мерафтам – I was going, рафта будам – I was go, меравам – I go, рафта истодаам – I am going, хоҳам рафтам – I will go*.

4. Дар забони тоҷикӣ замонҳои феъл аз рӯйи пешванд асос ва бандакӣ феълӣ муайян мегардад. Дар забони англисӣ он бо мубтадо, феъли ёвар ва феъли асосӣ ифода меёбад. Феълҳои ёвари забони англисӣ “*would*”, “*to be*”, “*should*”, “*to have*”, “*shall*”, “*will*” ва дар забони тоҷикӣ “*шудан*”, “*будан*”, “*истодан*”, “*хостан*” ва “*аст*” мебошанд.

5. Нақши категорияи шахсу шумора дар сиғаҳои феъл хеле муҳим аст, алалхусус дар сиғаи хабарӣ, ки шаклҳои замони ҳозира, гузашта ва ояндаи феълро, ки ба воқеъшавӣ ва ё воқеъ нашудани амал нигаронида мешавад, мефаҳмонад.

6. Фарқи категорияи шахсу шумора дар намуди мутлақ дар он аст, ки он дар шумораи танҳои шахси сеюм бо асос ифода мегардад. Намуди мутлақи феъли забони англисӣ ба воситаи қатори сеюми феълҳои асосӣ (*Participle II*) ва феъли ёридиҳандаи «*has*» дар шумораи танҳои шахси сеюм истеъмол шуда, дар шахсу шумораҳои дигар феъли ёридиҳандаи «*have*» истеъмол мегардад.

7. Дар забони тоҷикӣ замонҳои феъл аз рӯйи пешванду асос ва бандаки феълӣ муайян мегардад. Дар забони англисӣ он бо мубтадо, феъли ёвар ва феъли асосӣ истеъмол ва муайян мешавад.

8. Нақши категорияи шахсу шумора дар সিғаи хабарӣ - шаклҳои замони ҳозира, гузашта ва ояндаи феъл дар он аст, ки он воқеъ шудан ё нашудани амали шахсу шумораро мефаҳмонад.

Хулоса

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Таҳлилу баррасии муқоисаи категорияҳои феъли мавриди баррасӣ нишон дод, ки бо вучуди мансубияти ин ду забон ба оилаҳои мухталифи забонӣ, қаробату умумияти забонии зиёд доранд. Аз таҳлили маҷмуии категорияи шахсу шумораи феъли забони англисӣ дар қиёс бо забони тоҷикӣ усул ва роҳҳои ифодаи онҳо ба таври васеъ арзёбӣ карда шуданд.

Категорияи шахсу шумораи феъл яке аз категорияҳои муҳимми ин ҳиссаи нутқ ба шумор рафта, он маҳсули шууру идроки инсонӣ дар ифодаи амал мебошад. Аз ин лиҳоз, дар таҳқиқот аломатҳои умумӣ ва тафриқавии категорияи мавриди назар муайян шудааст. Натиҷагирии хусусиятҳои грамматикӣ амали таҳқиқшударо мушаххасан метавон чунин арзёбӣ намуд.

Дар натиҷаи таҳлили маводҳои мавҷудбуда ба чунин хулосаи натиҷаҳои ноил гардидем:

1. Мушоҳидаҳои нишон доданд, ки дар давраи бостони забони форсӣ се шахсу се шумора мавҷуд буд: шахси якум, дуом, сеюм ва шумораи танҳо, дугона ва ҷамъ. Дар забони форсии бостон бандакҳои шумораи дугона мавҷуд буданд, ки он дар забони англисӣ дида намешавад [7-М].

2. Ҳангоми тасрифи феълҳои давраи бостон ду гурӯҳи бандакҳо ба назар расиданд. а). бандакҳои фаъл (ё тарзи фаъл) ва бандакҳои сиғаи миёна; б). бандакҳои аввалиндараҷа ва дуомдараҷа, ки онҳо ташкилдихандаи шаклҳои замони гузашта буданд. Бандакҳои дуомдараҷаи тарзи фоили шахси якум [[-a]-m], шахси дуом [-s] ва шахси сеюм [-t] истеъмол мешуд. Давраи бостон дорои шумораи дугона буд, ки бандакҳои зеринро дар бар мегирифт: шахси якуми шумораи дугонаи бандакҳои якумдараҷа [-a], шахси дуом [-~~ta~~s] ва шахси сеюм [-taš]; тарзи фоили бандакҳои дуомдараҷаи шахси якум [[-a]-m], шахси дуом [-s] ва шахси сеюм [-t] буд [8-М].

3. Дар тарзи фоили феъл бандакҳои якумдараҷаи шумораи ҷамъи ш.1. [a] “maši”, шахси 2: [-~~ta~~], шахси 3: [(a)nti] буданд. Тарзи миёна дорои бандакҳои шахси 1: [-midai]; шахси 2: [dvai] ва шахси 3: [-ntai], [-rai] буд. Бандакҳои

дуюмдараҷаи шумораи ҷамъи тарзи фоилии шахси 1: [-ma], шахси 2: /-ta/ ва шахси 3: [-(a)n(t)]. Дар шумораи ҷамъи тарзи миёнаи шахси 1: [-madi], шахси 2. [-dvam] ва шахси 3. [-nta] истеъмом мешуданд [8-M].

4. Барои шумораи дугонаи шахси сеюми тарзи фоили анҷомаи дуюмдараҷа ба назар мерасад: ajivtm // ajivatam/. «Uba ajivatan» – онҳо (ду кас) якҷоя меистанд [8-M].

5. Байни ин забонҳои муқоисашавандаи бостон, фарқи зиёд ба назар мерасад. Дар шумораи танҳои шахси 1. забони бостони англисӣ (Old English) бандаки: «-e», шумораи танҳои шахси 2: «-est», шумораи танҳои шахси 3: «-eþ»; дар шумораҳои ҷамъи шахсҳо бандаки: «aþ» истеъмом мешуд [1-M].

6. Дар англисии бостон агар дар ҷумла ҷонишини шахсӣ меомад дар натиҷа инверсия (ивазшавии ҷои калима, бо мақсади услубӣ ва суҳанпардозӣ) баъд аз хабар омада, дар замони ҳозираи шумораи ҷамъи шахси 1. ва 2. бандаки «-e» истеъмом мешуд [8-M].

7. Ҳангоми тасриф намудани феъл, яъне муайян намудани шахсу шумораи забонҳои муқоисашаванда асосҳои феълӣ нақш мегузоранд. Зеро, бандакҳои феълӣ бо асосҳои феъл якҷоя истеъмом мегарданд. Дар давраи миёнаи забонҳои форсӣ (тоҷикӣ) ва англисӣ низ асосҳо мавҷуд буданд. Бояд зикр намуд, ки феъли давраи миёнаи забони порсӣ (тоҷикӣ) ду асос дошт. Яке аз асосҳо шакли замони ҳозира-оянда – сиғаи амрӣ ва сиғаи шартии хоҳишмандӣ месохт ва дувум, барои сохтани шаклҳои феълии замони гузашта ва масдар истеъмом мешуданд. Ба ин гувоҳ шуда метавонад, мисоли: šav – шав, šut – шуд. Феълҳои забони форсии миёна дар асоси замони гузашта шакли ғайрифаволи сифати феълии замони гузаштаи эронии қадим бо илова шудани бандаки «-ta» ба миён омадааст. Ин суффикс дар забони форсии миёна дар шакли «-t» мавриди истеъмом қарор мегирифт. Масалан: x^uart – хӯрд, x^uar - хӯр, šutan – шудан, nīrīštan – навиштан ва амсоли инҳо [2-M].

8. Дар давраи миёнаи забонҳои муқоисашаванда бандакҳо ба тағйиротҳои кулӣ дучор шудаанд. Дар давраи миёнаи забони форсӣ барои

шумораҳои танҳои шахси 1: “-am”, шахси 2: “-ē (h)” ва шахси 3: “-at (-ēt)” шуданд. Барои шумораҳои ҷамъи шахси якум: “-ēm”, шахси дуҷум: “-ēt” ва шахси 3. “-and, -ēnd” истеъмол мешуданд [2-M].

9. Категорияи шумора ва шахси феъл дар давраи миёнаи лаҳҷаҳои забони англисӣ чунин истеъмол мешуданд: а) Дар лаҳҷаи шимолӣ аз асри XII то XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “-e”, шахсҳои 2, 3: “-es” ва шумораҳои ҷамъ низ “-es” истеъмол мешуд; б) Дар асрҳои XII-XIII дар лаҳҷаи марказӣ барои шумораҳои танҳои шахси 1: “-e”-, шахси 2: “-est” ва шахси 3: “-eth” истеъмол шуда, барои шумораҳои ҷамъ бандаки “-en” истеъмол мешуд; в) Дар лаҳҷаи марказии асри XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “-e”, шахси 2: “-est”, шахси 3: “-eth, -es” истеъмол шуда, дар шумораҳои ҷамъи ҳамаи шахсҳо: “-e” истеъмол мешуданд; г) дар лаҳҷаи ҷанубии асри XIII-XIV дар шумораҳои танҳои шахси 1: “-e”, шахси 2: “-est”, шахси 3: “-eth” бо ҷонишин истеъмол шуда, дар шумораҳои ҷамъ низ бандаки “-eth” истеъмол мешуданд [1-M].

10. Дар замони муосир шумора ва шахси феъл ба тарзҳои зерин шакл гирифтанд: дар шумораи танҳои шахси 1 забони тоҷикӣ бандаки: “-ам”, шахси 2: “-и” ва шахси 3: “-ад”. Дар шумораи ҷамъ шахси 1. бандаки “-ем”, шахси 2: “-ед” ва шахси 3: “-анд” истеъмол мегардад. Дар забони англисии муосир роҳҳои ифодаёбӣ дар феъли “to be” ва феълҳои ёридиҳанда нишондиҳандаи шахсу шумораи феъл мавҷуд аст. Барои ифодаи шумораҳои танҳои шахси 1: «-am», шахси 2: «are», шахси сеюм «-is» ва дар кулли шумораҳои ҷамъ: “are” истеъмол мешаванд [6-M].

11. Дар забони тоҷикӣ замони гузаштаи феъли шахси сеюми шумораи танҳо дар сифаи хабарӣ нишондиҳандаи грамматикӣ надорад ва он бо асоси феъл баробар меояд. Вале дар забони англисӣ, баръакси он, бо бандаки феъли “-s, -es” ифода мешавад [5-M].

12. Дар забони тоҷикӣ бандакҳои феълӣ дар ҳамаи шахсу шумораҳо мавҷуд буда, ин миқдор ба 100% баробар аст, чунончи, онҳо шаклҳои

омонимӣ надоранд. Дар забони англисӣ шахсу шумора баъзан ба шаклҳои омонимӣ таъҷи мекунад [7-М].

13. Таҳқиқоти қиёсии категорияи шахсу шумораи феъли забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ имкон дод, ки хусусиятҳои истеъмолии онҳо муайян карда шаванд [9-М].

14. Дар забони англисӣ феъли ёридихандаи “to be” дар замони ҳозира дорои се шахсу ду шумора мебошад [11-М].

15. Дар забонҳои муқоисашаванда се шахс ва ду шумора: танҳо ва ҷамъ мавҷуд аст. Шумораи танҳои шахси яқуми забони тоҷикӣ тавассути бандҳои феълии “-ам” ифода ёфта, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини шумораи танҳои шахси яқум “I” ва феъли асосӣ мебошад. Шумораи ҷамъ бандҳои “-ем” буда, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини “you” ва феъли асосӣ мебошад [7-М; 8-М].

16. Шахси дуҷуми феъл дар шумораи танҳо “-ӣ” ва дар шумораи ҷамъ “-ед” буда, муодили он дар забони англисӣ ҷонишини “you” бо феъли асосӣ мебошад. Шахси сеҷуми феъли забони тоҷикӣ дар шумораи танҳо бо бандҳои “-ад” ифода ёфта, дар замони гузашта – асоси феъл ба ҳисоб меравад ва муодили забони англисии он дар замони ҳозира бандҳои “-s, -es” ва дар дигар ҳолатҳо мубтадо бо феъли асосӣ ба шумор мераванд. Дар шумораи ҷамъи феъли забони тоҷикӣ бандҳои “-анд” истифода гардида, муодили англисии он ҷонишини “they” бо феъл мебошад [5-М].

17. Дар забонҳои муқоисашаванда тарзи фоилии феъл амалу муносибати шахсу шумораро мефаҳмонад. Дар тарзи мафъулии феъл иҷрокунандаи амал номаълум аст [10-М].

18. Дар забонҳои таҳқиқшаванда шаклҳои шахсдори феъл тарз, замон, намуд ва сифа ба ҳисоб мераванд. Нақши категорияи шахсу шумора дар категорияи замон дар он аст, ки воқеъ шудани амали шахсро дар қадом лаҳзаву даври замон нишон медиҳад. Дар гурӯҳи шаклҳои хабарӣ ифодаи шахс тавассути шаклҳои сифаи хабарӣ-ҳошишмандӣ ва эҳтимолиӣ ифода мегардад [11-М].

19. Дар забони тоҷикӣ замонҳои феъл аз рӯи пешванду асос ва бандаки феълӣ муайян мегарданд [5-М].

20. Фарқи категорияи мазкур дар намуди мутлақ дар он аст, ки дар ш. 3 ш. т. он бо асос ифода мегардад. Дар забони англисӣ намуди мутлақи феъл ба воситаи шаклҳои феълии *Participle II* ва феъли ёридихандаи *have* ва дар шахси сеюми шумораи танҳо *has* истеъмол мегардад [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Ба сифати тавсияҳои амалии рисола, таҳлилу натиҷагириҳои мавзӯи таҳқиқотӣ нуктаҳои зеринро пешниҳод намудан зарур аст:

1. Натиҷаҳо метавонанд дар самту соҳаҳои забоншиносӣ, таърих, луғатшиносӣ, фонетика, грамматика ва лексикология истифода шаванд.

2. Мавод ва натиҷаҳои таҳқиқ метавонанд дар раванди таълим ва машғулиятҳо оид ба мавзӯи феъл дар давраҳои муқаддам, асримиёнагӣ ва замони муосири забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат намоянд.

3. Аз рӯйи натиҷаҳои диссертатсия ҳамчунин метавон ба донишҷӯёни ихтисосҳои тоҷикиву хориҷӣ ва дигар самту соҳаҳо махсусан, грамматикаи таърихӣ дарсу машғулиятҳоро ба роҳ монд.

4. Маводи кори рисолаи мо метавонад барои тартиб ва таҳия додани фарҳанги дузабонаи тоҷикӣ ва англисӣ мусоидат намояд.

5. Натиҷаҳои ба даст омада, барои муҳаққиқон вобаста ба мавзӯи феъл метавонад мусоидат намояд.

РҶӢХАТИ АДАБИЁТ

1. Феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда

1. Азизова, М. Э. Приставочные глаголы русского языка в сопоставлении с таджикским языком: дис. ... док. Филол. Наук. (10.02.20) [Текст] / М. Э. Азизова. – Душанбе: ТНУ, 2015. – 391 с.
2. Аксаков, К. С. Сочинения филологические [Текст] // Полное собрание сочинений. Т. 2. Ч. 1. / К.С. Аксаков. – М., 1875. – 660 с.
3. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика [Текст] / синонимические средства языка / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 366 с.
4. Апресян, Ю. Д. Основания системной лексикографии [Текст] / Ю.Д. Апресян // Языковая картина мира и системная лексикография. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 280 с.
5. Аракин, В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков [Текст] / В. Д. Аракин. – Л.: Просвещение, 1979. – 260 с.
6. Аракин, В. Д. Практический курс английского языка [Текст] / В. Д. Аракин. – М.: Владос, 2003. – 515 с.
7. Аракин, В. Д. История английского языка [Text] / В.Д. Аракин. Москва: ФИЗМАТЛИТ, 2011. – 304 с.
8. Афсаҳзод, А. Мувофиқияти хабар бо мубтадои бо исмҳои чомаъи ифодаёфта [Матн] / А. Афсаҳзод. – Мактаби советӣ: 1969. – № 12. С. 21 – 24.
9. Аҳмадова, У. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи "истодан" дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / Аҳмадова. – Сталинобод, 1961. – 123 с.
10. Бархударов, Л. С. Грамматика английского языка [Текст] / Л.С. Бархударов, Д.А. Штеллинг. – М.: Высшая школа, 1973. – 423 с.
11. Бархударов, Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка [Текст] / Л.С. Бархударов. – Москва, Наука, 1975. – 156 с.
12. Баскаков, Н. А. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы [Текст] / Н. А. Баскаков // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. – М.: Изд – во АН СССР, 1956. – С. 263 – 304.

13. Басова, Р. В. Категория страдательного залога в современном английском языке [Текст] / автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Р. В. Басова. – Л., 1971. – 27 с.
14. Бессарабова, Г.А. Соотношение системно – языкового и речевого аспектов категории персональности в русском и испанском языках [Текст] / дис. ...канд. филол. наук / Г.А. Бессарабова. – Воронеж, 1995. – 200 с.
15. Белинский, В. Г. Основания русской грамматики для персонального обучения [Текст] / В. Г. Белинский. – Спб., 1837.
16. Блох, М.Я. Теоретического грамматика английского языка [Текст] / М.Я. Блох. – М.: Высшая школа, 1983. – 383 с.
17. Бертельс, Е. Е. Грамматика персидского языка [Текст] / Е. Е. Бертельс. – Ленинград, 1926. – 57 с.
18. Бондарко, А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1971. – 114 с.
19. Бондарко, А. В. Теория морфологических категорий [Текст] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1976. – 255 с.
20. Бондарко, А. В. О структуре грамматических категорий [Текст] / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. 1981. № 6. – С. 17 – 28.
21. Бондарко, А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии [Текст] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1983. – 208 с.
22. Бондарко, А. В. Функциональная грамматика [Текст] / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
23. Бондарко, А. В. Семантика лица [Текст] / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб: Наука, 1991. – 369 с.
24. Бондарко, А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики [Текст] / А.В. Бондарко. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с. 174.
25. Бондарко, А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики [Текст] / А.В. Бондарко. – Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры. – М.: Наука, 2005. – С. 12 – 29.

26. Бонк, Н. А. Практический курс английского языка [Текст] / Н. А. Бонк. – М.: Высш.школа, 2013. – 512 с.
27. Брезин, Грамматика персидского языка [Текст] / Брезин. – Казань, 1853. – 176 с.
28. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика русского языка [Текст] / Ф.И. Буслаев. – М., Тип. Т. Рис, 105 с.
29. Булыгина, Т. В., Референциальные, коммуникативные и прагматические аспекты неопределенноличности и обобщенноличности [Текст] / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб: Наука, 1991. – С. 41 – 72.
30. Васильев, Л.М. Семантика русского глагола [Текст] / М.: Высшая школа, 1981. – 184 с.
31. Верховская, И. П. Английский глагол: Трудности употребления в речи / И. П. Верховская, Т. А. Расторгуева, Л. А. Бармина [Текст] / М.: Высшая школа, 1987. – 192 с.
32. Виноградов, В. В. Исследования по русской грамматике. Избранные труды [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
33. Виноградов, В. В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов. 3 – е изд. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 264 – 281.
34. Виноградов, В. В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов [Грамматическое учение о слове]. – М., 1986. Высшая школа – С. 352 – 363.
35. Востоков, А. Х. Русская грамматика [Текст] / А. Х. Востоков. – М., 1831.
36. Востоков, В. В. «Синтаксическое лицо» в сопоставлении с понятиями «субъект» и «деятель» [Текст] / В. В. Востоков // Слово и словосочетание как компоненты структуры предложения: Лингвистический сборник. – М.: МОПИ им. Н.К. Крупской, 1978. Вып. 12. – С. 32 – 27.
37. Воронцова, Г. Н. Очерки по грамматике английского языка [Текст] / Г. Н. Воронцова. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960. – 370 с.

38. Гак, В. Г. Неопределенно личность в плане содержания и в плане выражения [Текст] / В. Г. Гак // Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. С. 72 – 86.
39. Галкина – Федорук, Е. М. Современный русский язык [Текст] / курс лекций. Ч. 2. / Е. М. Галкина – Федорук. – М.: Изд – во Московского университета, 1964. С. 187 – 209, 223 – 247, 252 – 263, 282 – 355, 394 – 457.
40. Грамматика русского языка [Текст] / – М.: Издательство Академии наук СССР, 1979. – 702 с.
41. Гулназарова, Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон» – и Абдурахмони Чомӣ [Матн] / Ж. Гулназарова. – дисс... ном. илм.. фил., Душанбе: 2009. – 150 с.
42. Гаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе: 1966. – 223 с.
43. Гаффоров, А. О. Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI) [Матн] / А. О. Гаффоров. – дисс... ном. илм. филол. Душанбе: – 2021. – 359 с.
44. Джамshedов, П., Саидмамадов А. Сравнительная типология языков [Текст] / П. Джамshedов, А. Саидмамадов. – Душанбе: 2012. – 305 с.
45. Джамshedов, П. Семантика видов в русском, таджикском и английском языках [Текст] / П.Д. Джамshedов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 175 с.
46. Додыхудоева, Л. Р. Шугнанский глагол в историческом освещении [Текст] / Л. Р. Додыхудоева. – Д.: Дониш, 1988. – 200 с.
47. Дымарская – Бабалян, И. Н. Категория лица в современном русском языке дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. [Текст] / И. Н. Димарская – Бабалян. – М., 1953. – 341 с.
48. Есперсен, О. Философия грамматики [Текст] / О. Есперсен. – М.: Изд – во иностранной литературы, 1958. – 400 с.
49. Забони адабии ҳозираи тоҷик, ҷ. I. Лексикология, фонетика ва морфология [Матн] / Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.

50. Залемен, К., Жуковский Краткая грамматика новоперсидского языка [Текст] / К. Залемен. – 1890. 320 с.
51. Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
52. Ильенко, С. Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности [Текст] / С. Г. Ильенко // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154 – 159.
53. Ильиш, Б. А. Современный английский язык [Текст] / Б. А. Ильиш. Изд. 2. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1948. – 348 с.
54. Исаченко, А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении во словацким [Текст] / Морфология. Ч. II. / А. В. Исаченко. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
55. Исмоилзода, Э. Грамматические особенности конструкций с модальными глаголами в таджикском и английском языках дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. [Текст] / Э. Исмоилзода. – Душанбе, 2013. – 171 с.
56. Кацнельсон, С. Д. Содержание слова, значение и обозначение [Текст] / С. Д. Кацнельсон. – М.: Наука, 1965. – 110 с.
57. Калинин, А. Ф. Односоставные предложения в современном русском языке [Текст] / / А. Ф. Калинин. – Балашов: Изд – во Балашовского пед. института, 1991. – 71 с.
58. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: 1967. – 180 с.
59. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 126 с.
60. Каримова, Н. И. Лексико-семантическая классификация некоторых групп глаголов в русском и таджикском языках: дисс. канд. филол. наук. [Текст] / Н. И. Каримова. – Душанбе, 2006. – 191 с.

61. Кенчаева, О. У. Вижагиҳои сарфӣ ва луғавии феълҳои таркибии номӣ дар насри бадеии Сотим Улуғзода [Матн] / О. У. Кенчаева. – дисс... ном. илм. филол. (10.02.01.) Душанбе: – 2023. – 165 с.
62. Қурбонов, М. Тарзи бавоситаи феъл [Матн] / М. Қурбонов. – Маҷ. илмӣ чилди IV. Кӯлоб, 1969. – 150 с.
63. Қосимова, М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои соддаи насри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 112 с.
64. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX – X) [Матн] / М. Н. Қосимова. – Қ. 1. Душанбе, 2003. – 490 с.
65. Маджидов, Д. И. Структурно-семантические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках: дисс. канд. филол. наук. (10.02.20) [Текст] / Д. И. Маджидов. – Душанбе, 2016. – 145 с.
66. Мамадназаров, А. Таджикский конъюнктив в сопоставительно-типологическом освещении [Текст] / А. Мамадназаров. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 184 с.
67. Мамадназаров, А. Библиографический указатель работ по сопоставительно – типологическому исследованию языков в Республике Таджикистан [Текст] / А. Мамадназаров. – Душанбе: 2016. – 356 с.
68. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: 1959. – 370 с.
69. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Н. Маъсумӣ // чилди II Забоншиносӣ. Душанбе: Адиб, 2005. – 380 с.
70. Маҳмудов, Г. Ш. Проблема структурных типов и членов предложения современного персидского языка: дисс... докт. филол. наук. – М., 1981. – 430 с.
71. Мирзоев, А. Ибораҳои феълии замонӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: 1975. – 256 с.
72. Муродов, Б. Таҳлили сохторӣ – маъноӣ ва наҳвии ҷонишинҳои манфӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Б. Муродов. дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.20. – Душанбе: 2017. – 150 с.

73. Мурыгина, З. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола [Текст] / З. М. Мурыгина. – М.: Изд – во МГУ, 1970. – 157 с.
74. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
75. Нағзибекова, М.Б. Проблемы исследования глагольных конструкций с зависимым объектом в русском и таджикском языках [Текст] / автореф. дис. ... доктора филол. наук: 10.02.20 / М. Б. Нағзибекова. – Д., 2000. – 44 с.
76. Насимов, Н. И. Калимасозии феъл дар насри Садриддин Айнӣ [Матн] / Н. И. Насимов. – Душанбе: 2023. – 144 с.
77. Недобух, С. А. Когнитивно-коммуникативная категория персональности / дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. А. Недобух. – Тверь: 2002. – 120 с.
78. Ниёзмуҳаммадов, Б. Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Л. Бузургзода. – Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон: 1941. – С. 252.
79. Ниёзмуҳаммадов, Б. Ниёзӣ, Ш. Н., Бузургзода, Л. Грамматикаи забони тоҷикӣ [Матн] / Н. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Н. Ниёзӣ, Л. Бузургзода // қисми 1. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956. – 113 с.
80. Ниёзмуҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 380 с.
81. Низомова, С. Фарҳанги калимасозии феъл дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ [Матн] / С. Низомова. – Д.: Ирфон, 2004. – 75 с.
82. Никитевич, В. М. Грамматические категории в современном русском языке [Текст] / В. М. Никитевич. – М.: Учпедгиз, 1963. – 246 с.
83. Онипенко, Н. К. Категория лица в грамматике и в тексте [Текст] / Н. К. Онипенко // Глагольные и именные категории в системе функциональной грамматики: Сб. матер – в конфер. 9 – 12 апр. 2013 г. – СПб.: Нестер – История, 2013. – С. 214 – 219.
84. Оранский, И. М. Иранские языки [Текст] / И. М. Оранский. М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – 198 с.

85. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том 2. – М.: Наука, 1975. – 476 с.
86. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – М., Высшая школа, 1956. – 511 с.
87. Привалова, Е. А. Функционально-семантическое поле персональности в просторечном варианте национального языка [Текст] / автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. А. Привалова. – Ульяновск, 2008. – 19 с.
88. Плуноян, В. А. Общая морфология. Введение в проблематику / В. А. Плуноян. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
89. Потенбня, А. А. Из записок по русской грамматике // в 4 – х т. / [Текст] А. А. Потенбня. – М.: Учпедгиз, 1958. Т. 1 – 2. – 536 с.
90. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: 1954. – С. 529 – 570.
91. Расторгуева, В. С. Керимова А. А. Система таджикского глагола [Текст] / В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. – Москва. Наука, 1964. – 718 с.
92. Расторгуева, В. С. Основы иранского языкознания (Древнеиранские языки) [Текст] В. С. Расторгуева. – М.: 1979. – 376 с.
93. Расторгуева, В. С. Основы Иранского Языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева // Среднеиранские языки. Москва: Наука, 1981. – 343 с.
94. Расторгуева, В. С. Основы иранского языкознания [Текст] / В. С. Расторгуева // Новоиранские языки / М.: Наука, 1982. – 572 с.
95. Расулова, Г. Семантико – грамматическая характеристика глагола в таджикском и английском языках: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. [Текст] / Г. Расулова: – Худжанд: 2016. – 181 с.
96. Рахимов, М. С. Предложения конструкция глагольных словосочетаний таджикского языка: [Текст] / Рахимов М. С. – дисс. ... канд. фил. наук: 10.02.20. – Душанбе: 2018. – 166 с.
97. Рахмонов, Б. Н. Хусусиятҳои луғавӣ-грамматикӣи феъл дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ [Матн] / дисс. н.и.ф. 10.02.01 (забони тоҷикӣ). Душанбе: 2019. – 171 с.

98. Розенфельд, А. З. Глагол // Очерки по грамматике современного таджикского языка. - Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1953. – 47 с.
99. Розенфельд, А. З. О залогах таджикского глагола [Текст] / Сталинабад: 1953. – 47 с.
100. Розенфельд, А. З. Материалы к исследованию сложно-составных глаголов в современном таджикском литературном языке [Текст] / А. З. Розенфельд. – Сталинобод: 1953.
101. Розенфельд, А. З. Очерки по грамматике Таджикского языка [Текст] / А. З. Розенфельд. – Сталинобод: 1953. – 79 с.
102. Рустамов, Ш. Грамматикаи Забони адабии ҳозираи тоҷик (Фонетика ва морфология) [Матн] / Ш. Рустамов // Ҷ.1.. – Душанбе: Дониш, 1985. – 350 с.
103. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов, – Душанбе: Маориф, 1988. – 344 с.
104. Саидов М. Ҳусайнова Ф. Омӯзиши забони англисӣ [Матн] / М. Саидов, Ф. Ҳусайнова. – Душанбе: Матбаа, 2023. – 242 с.
105. Саидов, Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар назми халқӣ [Матн] / Р. Саидов, ҷ. II. Душанбе, 1991. – 143 с.
106. Саидов, Р. Аюбӣ Н. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Р. Саидов, Н. Аюбӣ / қисми 1 / Душанбе – 268 с.
107. Саймиддинов, Д. Форсии бостон [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2007. – 210 с.
108. Сиёев, Б. Назаре ба таърихи тараққиёти феълҳои таркибии феълӣ [Матн] / Б. Сиёев. – маълаллаи. Мактаби Советӣ, 1952. – 163 с.
109. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.
110. Смирницкий, А. И. Синтаксис английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Изд – во лит – ры на иностранных языках, 1957. – 287 с.
111. Смирницкий, А. И. Морфология английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – 440 с.

112. Смирницкий, А. И. Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языков [Текст] / А. И. Смирницкий. – М.: 1975. – 289 с.
113. Смирницкий, А. И. История английского языка [Текст] / А. И. Смирницкий – М: Ленинские горы, 1964. – 131 с.
114. Смирницкая, О. А. Древне-английская поэзия [Текст] / О. А. Смирницкая – М.: Наука, 1982. – 139 с.
115. Соколов, С. Н. Авестийский язык [Текст] / С.Н. Соколов. – М.: 1981. – С.100.
116. Степаненко, К. А. Категория лица в функционально – семантическом аспекте [Текст] / (на материале русского и португальского языков): дис. ... канд. филол. наук. К. А. Степаненко. – Калининград, 2009. – 184 с.
117. Стратийчук, Е. Ю. Персональность как текстообразующая категория художественного текста (на материале русского и английского языков) авт. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Е. Ю. Стратийчук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 23 с.
118. Темурова, М. Қ. Ибораҳои сифати феълӣ (дар “Ёддоштҳо”-и устод Айни) рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.22. [Матн] / М. Қ. Темурова. – Душанбе:, 2009. – 147 с.
119. Тошов, А. Сравнительно-сопоставительный анализ категории залога (страдательный) в таджикском, английском и русском языках (сопоставительный аспект) [Текст] / А. Тошов: – дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 . – Душанбе: 2013. – 167 с.
120. Усмонов, К. Грамматикаи назарии забони англисӣ / К. Усмонов. – Душанбе: Худжанд: Нури маърифат, 2010. – 236 с.
121. Усмонов, К. Ибрагимова Р.А. Генезис причастий в таджикском и английском языках [Текст] / К. Усмонов, Р. А. Ибрагимова. – Вестник ТНУ. – Душанбе: Сино, 7 (63). – 2010. – С. 82 – 85.
122. Усмонов, К. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ-тоҷикӣ [Матн] / К. Усмонов. – Хучанд: 2015. – 230 с.

123. Усмонова, М. Н. Глагол-связка в таджикском и английском языках дис. ... канд. фил. наук: 10.02.20. [Текст] / М. Н. Усмонова. Душанбе: – 2016.
124. Усмонов, Р. Лексикаи феъл дар «Маснави маънавӣ»-и Чалолиддини Румӣ рис. ... ном. ил. филол. [Матн] / Р. Усмонов. – Душанбе: 2003. – 195 с.
125. Усмонова, Р. Р. Шаклҳои аналитикӣ дар системаи феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ рис. ... ном. илм. филол.: 10.02.20. [Матн] / Р. Р. Усмонова. Хучанд: – 2022. 150 с.
126. Каушанская, В. Л., Ковнер Р. Л. A Grammar of the English language [Text] / В. Л. Каушанская. – М.: Айрис пресс, 2014, – 384 с.
127. Качалова, К. Н., Израилевич Е. Е. Практическая грамматика английского языка [Текст] / К. Н. Качалова, Е. Е. Израилевич. – Санкт-Петербург: Юнвес, 2006. – 550 с.
128. Кацюба, Л. Б. Система личных форм глагола в пословицах [Текст] / дис... канд. филолог. наук / Л. Б. Кацюба. – Челябинск, 2004. – 227 с.
129. Кулматова, Г. Т. Временные формы глаголов изъявительного наклонения в таджикском языке и способы их выражения в английском языке (на основе перевода произведений С. Айни) / дис. ... канд. фил. наук: 10.02.19. [Текст] Г. Т. Кулматова. – Душанбе: 2022. – 197 с.
130. Клобуков, Е. В. О соотношении центра и периферии в функционально-семантическом поле персональности (Традиционное и новое в русской грамматике) [Текст] / Е. В. Клобуков // Сб. статей. – М.: ИНДРИК, 2001. – С. 107. 117.
131. Қаҳоров, Ш. Р. Таҳлили луғавӣ-маъноии зарбулмасал ва мақол дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ш. Р. Қаҳоров, дисс. н.и.ф. 10.02.20. Хучанд. – 2021. – 187 с.
132. Қосимова, М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри XI [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 112 с.
133. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе: 2003. – 490 с.

134. Левковская, К. А. Теория слова принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала [Текст] / К. А. Левковская. – Москва: Высшая школа, 1962. – 295 с.
135. Усмонова, К. Морфологияи муқоисавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ [Матн] / К. Усмонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 230 с.
136. Усмонова, Р. Р. Шаклҳои аналитикӣ дар системаи феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дисс. ... н.и.ф. 10.02.20. [Матн] / Р. Р. Усмонова. – Хучанд, 2022. – 150 с.
137. Харабаева, В. И. Функционально-семантическая категория Персональности в якутском языке [Текст] / дис. ... канд. фил. наук: 10.02.02. В. И. Харабаева. – Якутск: 2015. – 187 с.
138. Химик, В. В. Предикативность предложения и актуализационные функции высказывания [Текст] / В. В. Химик / Филологические науки, 1986. № 1, – С. 76 – 88.
139. Химик, В. В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке [Текст] / В.В. Химик. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 180 с.
140. Холматова, С. Д. Способы передачи русских префиксальных глаголов на таджикский язык Авт. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе: 1968. – 23 с.
141. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ [Матн] / Д.: 2004: 109 с.
142. Ходжаева, О. С. Адвербиальные, атрибутивные и объектные глагольные словосочетания в разносистемных языках: [Текст]: – дисс. ... доктора филол. наук: (10.02.20). / О. С. Ходжаева.– Душанбе: 2015. – 252 с.
143. Ҳалимов, С. Феъл (Куниш) [Матн] / С. Ҳалимиён. – Душанбе: 2013. – 126 с.
144. Ҳасанов, А. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: 2013. – 72 с.
145. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод С. Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 254 с.

146. Чамшедов, П. Очеркҳо оид ба типологияи забони англисӣ ва тоҷикӣ [Матн] / П. Чамшедов, Р. Убайдуллоев, С. Мухторова, М. Азимова, К. Усманов. – Душанбе: 1988. – 128 с.
147. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
148. Шодиев, Р. Феъл дар “Шохнома” [Матн] / Р. Шодиев. – Д.: ЭР-граф., 2014. – 252 с.
149. Щерба, Л. В. Преподавание иностранного языка в средней школе [Текст] / Общие вопросы методики / Л. В. Щерба / Под ред. проф. И. В. Рахманова. – М.: Высшая школа, 1947. – 112 с.
150. Щерба, Л. В. Избранные работы по русскому языку [Текст] / Л. В. Щерба. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.
151. Юдин, А. А. Грамматическое содержание категории лица глагола в современном русском языке [Текст] / А. А. Юдин // Вопросы теории русского языка. Рязань, 1968. – С. 56 – 123.
152. Юдин, А. А. Категория лица глагола в современном русском языке [Текст] / Учеб. пос. / А. А. Юдин. – Рязань: Изд-во Рязанского госуд. пед. Инс-та, 1976. – 155 с.
153. Якобсон, Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол [Текст] / Р. О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.,: Наука, 1972. – С. 97 – 112.
154. Blokh, M. Y. A Course in Theoretical English Grammar [Text] / M. Y. Blokh. – M.: Vishaya shkola, 1983. – 384 p.
155. Bruton, J. G. The English verb in context [Text] / J. G. Bruton. – Cambridge, 1964. – 57 p.
156. Cheung, Johnny Etymological Dictionary of the Iranian Verb.: Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series [Text] / Johnny, Cheung. – Leiden. Boston: Brill., 2007. – 624 p.
157. Huddleston, R. Mood as a category in English grammar [Text] / R. Huddleston. – India: Gurukul Publication. 2004. – 30 p.

158. Kaushanskaya, V. A. English Grammar [Text] / V. A. Kaushanskaya, R.A. Kovner. – М.: Ayris Press, 2008. – 382 p.
159. Khaimovich, B. S., A Course in English Grammar [Text] / B. S. Khaimovich, B. I. Rogovskaya. – М.: Высшая школа. – 1967. – 301 p.
160. Nyberg, H. S. Einige Bemerkungen zur iranischen Lautlehre. In: Studia Indo-Iranica. Ehrengabe für W. Geiger. Leipzig, 1931a. С.15.
161. Nyberg, H. S. A manual of Pahlavi. Pt. 2. Glossar. Wiesbaden, 1974. С. 280-281.
162. Raymond, M. English grammar in use [Text] / M. Raymond. – Cambridge, 2012. – 373 p.

II. Фарҳангҳои истифодашуда

163. Арзуманов, С. Д. Ахрори Х. А., Бехбуди М. и др.; Русско-таджикский словарь [Текст] / С. Д. Арзуманов, Х. А. Ахрори, М. Бехбуди и др.; – М.: Русский язык, 1985. – 1280–543 с.
164. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
165. Аҳмадов, М. Фарҳангномаи устод Садриддин Айнӣ [Матн] /М. Аҳмадов. – Хучанд: 2002. – 63 с.
166. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳи забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов – Душанбе, 2016. – 428 с.
167. Виноградов, В. В. Дейксис А. Русский язык энциклопедия/ под. ред. Ю. Н. Караулова. – 2 – е изд. [Текст] / В. В. Виноградов, А. Дейксис. – М.: Большая Российская энциклопедия, Дрофа, 2008. – 703 с.
168. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / под ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Большая рос. энциклопедия, 2002. – 709 с.
169. Мамадназаров, А. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ [Матн] / А. Мамадназаров // Нашри такмилшудаи сеюм. – Душанбе: ЭР-граф., 2017. – 1015 с.
170. Русский язык: энциклопедия [Текст] / гл. ред. Ф.П. Филин. – М.: Сов. энциклопедия, 1979. – 432 с.

171. Русский язык: энциклопедия [Текст] / (РЯЭ) под ред. Ю. Н. Караулова. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», Дрофа, 2008. – 703 с.
172. Сангинов, Ф. Луғати англисӣ ба русиву тоҷикӣ ва русӣ бо англисиву тоҷикӣ [Матн] / Ф. Сангинов. – Душанбе «Пойтахт», «Садои қалб», 2013. – 676 с.
173. Ҳусейнов, Ҳ. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Ҳ. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
174. Чамшедов, П. Фарҳанги англисӣ-тоҷикӣ [Матн] / П. Чамшедов, Т. Розӣ. – Душанбе: - 1196 с.

III. Феҳристи сарчашмаҳои адабӣ

175. Абрахамс, П. Аз раҳи раъди ғуррон [Матн] / П. Абрахамс. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. – 410 с.
176. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / Ҷ. 1/ С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 352 с.
177. Айнӣ, С. Мактаби кӯҳна [Матн] / С. Айнӣ. – Наш. Дав. Тоҷ. – Сталинобод, 1950. – С. 3-144.
178. Айнӣ, С. Куллиёт [Матн] / С. Айнӣ. ҷ. 3. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 622 с.
179. Айнӣ, С. Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам / Акнун навбати қалам аст. Ҷ. 1. [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1977. – С. 13-98.
180. Айнӣ, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм) [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи миллии тоҷик, 2009. – 680 с.
181. Айнӣ, С. Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик. Исёни муқаннаъ (Тарҷума ба забони англисӣ ва сарсухани профессор Абдусалом Мамадназаров) [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 156 с.
182. Бедил, А. Саду як ғазал [Матн] / А. Бедил. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 104 с.
183. Бронте, Ш. Ҷейн Эйр (Роман) [Матн] / Ш. Бронте. – Душанбе: Т.ҶБ «Истиқлол» 2010, – 412 с.

184. Войнич, Э. Л. Ғурмагас [Матн] / Э. Л. Войнич. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 311 с.
185. Каррол, Л. Алиса дар олами аҷоибот / Алиса дар оиназамин / Аз англисӣ тарҷумаи Раҳматуллоев Н. [Матн] / Л. Каррол. – Душанбе: Маориф, 1985. – 148 с.
186. Лондон, Ч. Мартин Иден [Матн] / Ч. Лондон. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 408 с.
187. Наршаҳӣ, А. Таърихи Бухоро / А. Наршаҳӣ. – Душанбе: Пажухишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 179 с.
188. Ниёзӣ, Ф. Вафо / Китоби дуюм [Матн] / Ф. Ниёзӣ. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 448 с.
189. Раҳмонов, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих [Матн] / Э.Раҳмонов. – Душанбе: – Ирфон, 1997. – 136 с.
190. Старр, Фредерик Маърифати гумшуда / Асри тиллоии Осӣи Марказӣ ва истилоии араб то Темурланг. Аз англисӣ тарҷумаи А. Мамадназаров [Матн] / Фредерик Старр. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 692 с.
191. Стивенсон, Р. Ҷазираи ҷавохирот [Матн] / Р. Стивенсон. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1952. – 258 с.
192. Ҳемингвей, Э. Пирамард ва баҳр [Матн] / Э. Ҳемингвей. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 168 с.
193. Abrahams, P. The Path of Thunder [Text] / P. Abrahams. M.: Higher School Publishing House, 1971. 336 p.
194. Aini, S. Pages from my own story [Text] / S. Aini. – M.: Foreign Languages Publishing House, 1955. – 128 p.
195. Aini, S. Ahmadi Devband / Translated by John R. Perry. [Text] / S. Aini. – University of Chicago. USA. 1981. – 196-222 pp.
196. Aini, S. The Old School Translated by John R. Perry. The Sands of Oxus. [Text] / S. Aini. – USA. Mazda publishers, 1998. – 223-252 p.

197. Aini, S. The Sands of Oxus / Boyhood Reminiscences of Sadriddin Aini / Translated from the Tajik Persian with an Introduction by John R. Perry and Rachel Lehr [Text] / S. Aini. – USA. Mazda publishers, 1998. – 277 p.
198. Aini, S. Temur Malik – Tajik People’s Hero. Muqanna’s Rebellion / Translation into English and Introduction by Professor Abdusalom Mamadnazarov [Text] / S. Aini. – Dushanbe: R-graph, 2022. – 156 p.
199. Christie, A. The man in the Broun Suit [Text] / A. Christie. – William Morrow Paperbacks, 2012. – 320 p.
200. Cusack, D. Say no to Death [Text] / D. Cusack. – Kiev: Dnipro Publishers, 1976. – 382 p.
201. Dickens, Ch. American Notes [Text] / Ch. Dickens. – M.: Foreign languages publishing house, 1950. – 256 p.
202. Dickens, Ch. Martin Chuzzlewit [Text] / Ch. Dickens. – M.: Foreign languages publishing house, 1951. – 482 p.
203. Haggard, H. King Solomon’s mines [Text] / H. Haggard. – M.: Progress publishers, 1972. – 224 p.
204. Hemingway, E. The Old Man and the Sea [Text] / E. Hemingway. – Dushanbe: Bukhoro, 2013. – 168 c.
205. Rahmonov, E. Tajiks in the Mirror of History [Text] / E. Rahmonov / Great Britain: London River..., 1997. – 176 p.
206. Starr, S. Frederick. Lost Enlightenment / Central Asia’s Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane [Text] / S. Starr. – Princeton University Press. USA, 2015. – 634 p.
207. Stevenson, R. L. Treasure Island [Text] / R. L. Stevenson. – M.: Foreign Languages Publishing House, 1948. 278 p.
208. Voynich, E. L. The Gadfly [Text] / E. L. Voynich. – M.: Foreign Languages Publishing House, 1954. – 331 p.
209. Waugh, E. Prose. Memories [Text] / Essays / E. Waugh. – M.: Progress publishers, 1980. – 448 p.

210. Wilson, M. A. My Brother, My Enemy [Text] / M. A. Wilson – Little Brown, 1952. – 372 p.

IV. Манбаъҳои интернетӣ

211. Bronte, Sh. Jane Eyre, Planet PDF at: <http://www.planetpdf.com/>

212. Carroll, L. Alice's Adventures in Wonderland / L. Carroll. June 25, 2008 [EBook #11]. – 130 p.

213. Doyle, Arthur Conan. The Adventures of Sherlock Holmes. E/Library. Royallib.ru

214. Ishtla, S. “The history of English” London EC1N 8TS, – 215 p.

215. London, J. Martin Eden. Project Gutenberg E – text Martin Eden, by Jack London. <http://manybooks.net/>

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Сохти феълҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. Душанбе, 2018 – № 3. – С. 92-96;

[2-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар масири таърих [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 114-121;

[3-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи миёнаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018: – № 6. – С. 173-176;

[4-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар давраи муосир дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018: – № 7. – С. 169-174;

[5-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Шахси сеюми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Бахши илмҳои филологӣ. Кӯлоб, 2021 – № 1 (25). – С. 226-234;

II. Дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[6-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Намудҳои феъл аз рӯи сохт дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конфронси байналмилалӣ “20-солагии ваҳдати миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани соли 2017 – соли ҷавонӣ дар мавзӯи «Рушди илм, инноватсия ва технологияҳо – асоси таъмини гузариш аз минтақаҳои аграрӣ-саноатӣ ба саноатӣ-аграрӣ» ва дар доираи конференсия сеюмин форуми илмӣ байналмилалӣ «Ҷавонӣ нерӯи зеҳнии рушди кишвар» (ДТМИК) (29-30.05.2017). Душанбе, «Промэкспо», 2017. – С. 45-47.

[7-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумораи феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // (Маводи конференсияи Ҷумҳуриявии “Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими он”. (ДМТ) (15.02.2019). – Душанбе, 2019. – С. 129-137.

[8-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Забонҳои форсӣ-тоҷикӣ бостон ва англисии бостон дар ифодаи категорияи шахсу шумораи феъл ва истифодаи он дар замони муосир [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // (Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ), (мачаллаи илмӣ). Бахши илмҳои филологӣ. Душанбе, – 2019; № 2 (23). – С. 89-94.

[9-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Вижжасҳои сохторӣ-маъноии шахси дуҷуми феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии “Ҳайати профессорону омӯзгорон ва донишҷӯён оид ба натиҷагирӣ корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар соли 2022 ва вазифаҳои барои соли 2023 бахшида ба Рӯзи илми тоҷик ва соли 2025 соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо” (ДДК, 11-14.04.2023). – Душанбе, ҶДММ “Истиқлол-2019”. – С. 348-350.

[10-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар тарзҳои феъли забонҳои муқоисасаванда [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ “Усулҳои тақмили таълими забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбии ҷумҳурии Тоҷикистон” дар доираи амалии “Барномаи давлатии тақмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (ДДК, 22.12.2023). Кӯлоб, 2023. – СИ “Қурбон”, С. 89-91.

[11-М]. Ҳусайнова, Ф. Б. Категорияи шахсу шумора дар сифаҳои феъли забонҳои муқоисасаванда [Матн] / Ф. Б. Ҳусайнова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ “Масъалаҳои мубрами забоншиносии муқоисавии забонҳои аврупоӣ ва омӯзиши онҳо дар шароити муосир” (ДБЗХТ, 25.01.2024). // Душанбе, 2024. – С. 65-68.